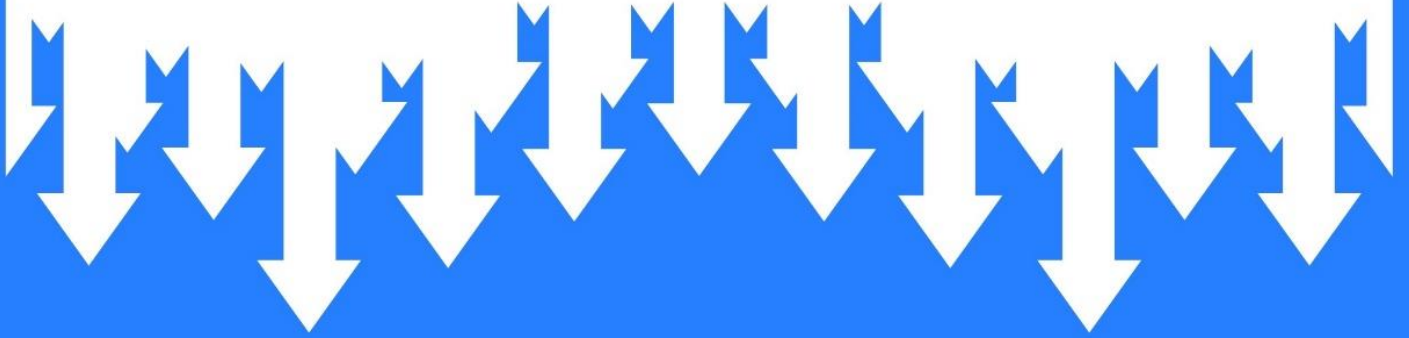

E-ISSN: 2564-7202

JOURNAL OF EASTERN ANATOLIA SOCIAL SCIENCES TRENDS

DOĞU ANADOLU SOSYAL BİLİMLERDE EĞİLİMLER DERGİSİ

2564-7202

Cilt/Vol:4

Sayı/Issue: 2

Yıl/Year:2020

SAHİBİ / OWNER
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ ADINA / ON BEHALF OF GRADUATE
EDUCATION INSTITUTE
PROF. DR. ÖMER PAKIŞ

EDİTÖR / EDITOR IN CHIEF
DR. ÖĞR. ÜYESİ HALİL KAYA

EDİTÖR YARDIMCISI
Arş. Gör. Dr. GÜLSÜM YILDIRIM

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ
Öğr. Gör. MESUT ALGÜL

YABANCI DİL EDİTÖRÜ
Öğr. Gör. HASAN ALKAN

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Aysel Köksal AKYOL	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Baskın ORAN	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Berrin AKMAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Çağrı ERHAN	Kemerburgaz Üniversitesi
Prof. Dr. Erel TELLAL	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Georgianna DUARTE	Texas Brownsville University
Prof. Dr. Hacı CAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk ALKAN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk EGELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mutlu Nisa Ünaldı ÇORAL	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. Muhsin KAR	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Nizamettin KOÇ	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet BARDAK	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa AKMAN	Hakkari Üniversitesi
Doç. Dr. Ömay ÇOKLUK	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Beşir ÇELİK	Siirt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Davut EŞİT	Hakkari Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Halil KAYA

Dr. Öğr. Üyesi Mahsun ASLAN

Dr. Öğr. Üyesi Adem DOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi Hamdi KARAKAŞ

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf KIZILTAŞ

Dr. Öğr. Üyesi Işın SEVER

Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt DİNÇER

Dr. Maciej CESARZ

Hakkari Üniversitesi

Hakkari Üniversitesi

Kahramanmaraş Sütçü İmam
Üniversitesi

Cumhuriyet Üniversitesi

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Hakkari Üniversitesi

Hakkari Üniversitesi

Wroclaw Üniversitesi

BU SAYININ HAKEMLERİ

Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Doç. Dr. Ekrem Yaşar AKÇAY

Hakkari Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Selim ASLAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Abdulkerim BİNGÖL

Hakkari Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Mahsum ASLAN

Hakkari Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Raziye GÜNAY BİLALOĞLU

Çukurova Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Rıfat AKBAŞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Shawish MURAD

Hakkari Üniversitesi

Dr. Majed HAJ MOHAMMAD

Hakkari Üniversitesi

Öğretim Görevlisi Dr. İdris KARA

Siirt Üniversitesi

Dr. Gülsüm YILDIRIM

Hakkari Üniversitesi

Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi (DASED) (Journal of East Anatolian Social Sciences Trends) (J-EAST), Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayınlanan **ulusal hakemli** online yayın yapan akademik bir dergidir. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi, eğitim bilimleri, öğretmen yetiştirme, uluslararası ilişkiler, iktisat, işletme, ekonometri, maliye, sosyoloji, psikoloji, tarih, Türk dili ve edebiyatı, felsefe, hukuk ve din bilimleri alanlarında ulusal/uluslararası düzeyde bilimsel bir niteliğe sahip, özgün araştırma makalelerine ve derlemelere yer verir.

DERGİMİZDE YAYINLANAN MAKALELERDE YER ALAN FİKİRLER/DÜŞÜNCELER YAZAR/YAZARLARIN KENDİ GÖRÜŞLERİNİ YANSITMAKTADIR.

“DERGİMİZDE YAYINLANAN MAKALELERDEN DOĞABİLECEK HER TÜRLÜ SORUMLULUK MAKALELERİN YAZAR/YAZARLARINA AİTTİR”.

DERGİMİZİN TARANDIĞI İNDEKSLER

ResearchBib

ASOS Index

Journal Factor

Academic Keys

Rootindexing

Scientific Indexing Services

Eurasian Scientific Journal Index

COSMOS IF

i2or

International Scientific Indexing

infobase index

Science Library Index

DRJI

İÇİNDEKİLER

Editör'ün Mesajı	1
ANAOKULU MÜDÜRLERİNİN İKİLİ EĞİTİM UYGULAMASINA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ.....	2
HELÂL SERTİFİKASINA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER ve BU SERTİFİKADAN KAYNAKLANMASI MUHTEMEL ÖZEL HUKUK İHTİLAFI.....	17
İBN HİŞÂM EL-ENSÂRÎ'NİN <i>EL-İ'RÂB 'AN KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB</i> ADLI ESERİNDEKİ METODU	32
أثر الصحابة على فقه أهل الكوفة وثقافتها" عبد الله بن مسعود أنموذجاً.....	49
علم اللغة واللسانيات: دراسة في النشأة والتسمية والمفهوم	65
YAYIN İLKELERİ.....	80
YAZIM KURALLARI	81

Editör'ün Mesajı

Değerli okurlar, DASED isimli dergimizin yeni bir sayısı (4. Sayı/2. Cilt) ile sizlerle. 4 yıl önce çıktığımız bu yolda bizleri yalnız bırakmadınız ve her sayımızda daha heyecanlı ve dikkatli çalışmamıza destek verdiniz.

DASED Editör Kurulu olarak bu sayıda yer verdiğimiz “*Anaokulu Müdürlerinin İkili Eğitim Uygulamasına İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi*” ile eğitim araştırmasının yanı sıra özel hukuk alanında “*Helâl Sertifikasına Yöneltilen Eleştiriler ve Bu Sertifikadan Kaynaklanması Muhtemel Özel Hukuk İhtilafları*” araştırmaya yer verilmiştir. Yine “*İbn Hişâm el-Ensârî'nin el-İ'râb 'An Kavâ'idî'l-İ'râb Adlı Eserindeki Metodu*”, “*Kûfe Halkı ve Kültürü Üzerinde Sahabenin Etkisi: Abdullah B. Mes'ud Örneği*” ve “*دراسة في النشأة والتسمية علم اللغة واللسانيات*” ve “*والمفهوم*” çalışmalarının ilahiyat alanına katkılar sunacaktır. Yapılan her çalışmanın bilim alanına sunduğu önemli katkılar ile dergimiz yayına devam edecektir.

DASED Editör Kurulu olarak, bizlerden desteğini hiçbir zaman esirgemeyen değerli yazarlarımıza, hakemlerimize ve derginin yayına hazırlanmasında emeği geçen tüm çalışma arkadaşlarımıza en içten saygılarımızı sunarız.

Dr. Öğr. Üyesi Halil KAYA
DASED Editör Kurulu Adına

ANAOKULU MÜDÜRLERİNİN İKİLİ EĞİTİM UYGULAMASINA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ

Dr. Songül GİREN¹

Dr. Muhammed ÖZTÜRK²

Özet

Bu araştırmada, anaokulu müdürlerinin okul öncesi eğitim kurumlarındaki ikili eğitim (tam gün-yarım gün) uygulaması hakkındaki görüşlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada, nitel araştırma desenlerinden durum çalışması tercih edilmiştir. Veri toplama aracı olarak bir adet yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Verilerin analizinde içerik analizi basamakları takip edilmiştir. Analiz sonucunda altı tema ortaya çıkarılmıştır. Bunlar; ikili eğitim uygulamasının anaokulu müdürleri üzerindeki etkisi, öğretmenler üzerindeki etkisi, aileler üzerindeki etkisi, yardımcı personel üzerindeki etkisi, çocuklar üzerindeki etkisi ve genel değerlendirmedir. Araştırmanın sonucunda; anaokulu müdürleri üzerindeki iş yükünün arttığı, veli profilinde eğitim seviyesi açısından olumsuz bir değişim olduğu, öğrenci aidatlarının düşürülmesi sonucunda okul bütçesinde azalma olduğu, bütçe imkânlarının kısıtlılığı nedeniyle yardımcı personel sayısının azaltıldığı ve bu nedenle okuldaki temizlik işlerinde aksamalar olduğu belirlenmiştir. Diğer taraftan öğretmenlerin mesai saatlerinin kısılmasından memnuniyet duydukları, çalışan annelerin uygulama sonucunda çocuklarını özel okullara göndermek zorunda kaldıkları ve bu nedenle okulların bir kısmında öğrenci sayısının düştüğü, okul aidatlarının düşürülmesi sonucunda okulların bir kısmında da öğrenci sayısının arttığı belirlenmiştir. Araştırmanın sonucunda; çalışan annelerin ikili eğitim uygulaması sonucundaki mağduriyetinin giderilmesi için daha merkezi bölgelerde bulunan okullarda tam gün eğitim seçeneği de sunulması, okullardaki idari personel ve yardımcı personel sayısının artırılması ile ilgili düzenlemeler yapılması önerilebilir.

Anahtar Sözcükler: Okul öncesi eğitim, okul öncesi eğitim politikaları, anaokulu müdürleri, tam günlük eğitim, ikili eğitim.

EXAMINATION OF PRESCHOOL MANAGERS' VIEWS ON HALF DAY EDUCATION IN PRESCHOOLS

Abstract

In this study, it was aimed to examine the opinions of kindergarten principals about the dual education (full day-half day) practice in preschool education institutions. In the study, case study, one of the qualitative research designs, was preferred. One semi-structured interview form was used as data collection tool. Content analysis steps were followed in the analysis of the data. Six themes were revealed as a result of the analysis. These; the effect of dual education application on kindergarten principals, its effect on teachers, effects on families, effects on auxiliary staff, effects on children and general evaluation. As a result of the research; the workload on kindergarten principals has increased, negative change in the parent profile in terms of education level, a reduction in the school budget as a result of the reduction of student fees, the number of auxiliary staff was reduced due to limited budgetary possibilities and therefore there were disruptions in school cleaning. On the other hand, teachers are pleased with the shortening of their working hours, working mothers had to send their children to private schools as a result of the practice, and for this reason, the number of students has decreased in some of the schools. It has been determined that the number of students has increased in some of the schools as a result of the reduction of school fees. As a result of the research; Providing full-time education option in schools located in more central regions in order to eliminate the victimization of working mothers as a result of dual training practice, It may be suggested that regulations be made to increase the number of administrative and auxiliary staff in schools.

Keywords: Early childhood education, early childhood education policy, managers of preschool, dual education.

¹ Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Uzmanı, sygiren@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9557-4546

² Araştırmacı, muhammedozturk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3218-8899

GİRİŞ

Eğitim, sosyal devlet politikasının fırsat eşitliği sağlayarak tüm bireylere sunması gereken en temel kamu hizmetidir (Yılmaz, 2005, s. 12). Ülkemizde eğitimin ilk basamağını oluşturan okul öncesi eğitim 0-72 aylar arasındaki çocukların bireysel gelişim özelliklerine göre planlanmış, sosyal, duygusal, fiziksel, zihinsel, dil ve öz bakım becerilerini desteklemeye yönelik, uyarıcı materyallerle zenginleştirilmiş eğitim ortamı sunan sistemli ve bilinçli bir eğitim sürecidir. (Arı, 2005, s. 31; Gültekin Akduman, 2010, s. 3). Okul öncesi eğitim kurumlarında çocuk ile öğretmen arasında gün içerisinde karşılıklı bir alışveriş ve etkileşim olduğu ve bu durumun çocukların öğrenmesini yönlendiren birincil mekanizma olduğu ifade edilmektedir. Gün boyunca gerçekleşen bu etkileşimlerin çocukların eğitici ve sosyal zorluklarla meşgul olmaları için fırsatlar yarattığı, böylece çocukların bilişsel ve duygusal becerilerinde gelişmenin gerçekleştiği belirtmektedir (Guerrero- Rosada ve diğerleri, 2020, s. 2). Okul öncesi eğitimin birey, aile ve toplum açısından bireysel ve toplumsal düzeyde sosyal faydaları vardır (Gobena, 2020, s. 355). Okul öncesi eğitim dönemi ile ilgili yapılan boylamsal araştırmalarda bu dönemde kazanılan davranışların çok büyük bir bölümünün bireyin hayatının ilerleyen zamanlarındaki tutum, davranış, alışkanlık, değer yargısı, inanç gibi kişilik yapısını şekillendirdiği gözlenmiştir (Oktay, 2005, s. 25). Okul öncesi dönemde verilen eğitim çocuklara düzenli beslenme, temizlik, özbakım sevgi-saygı ve çevresindeki diğer bireylerden kabul görme, uygun çevresel olanaklardan yararlanma gibi çok çeşitli fırsatlar sunmaktadır. Bu eğitimden yararlanan çocuklar gelecekte kendine güvenli, duyu ve düşüncelerini rahatlıkla ifade eden bireyler olarak sağlıklı iletişim kurabileceklerdir. Karşılaştığı problemlere yaratıcı fikirler sunarak çözüm üreten bireyler olacak ve toplumun beklentilerini karşılamada yüksek potansiyel sergileyeceklerdir (Sezer ve Yoleri, 2012, s. 45). Okul öncesi eğitim bireylerin, çok kültürlü bir toplum inşa etme yeteneğine sahip, sosyal açıdan sorumluluk sahibi, istikrarlı ve uyumlu vatandaşlar olarak yetişmesinin temelini oluşturur. Kültürel çeşitlilik içerisinde hoşgörü, saygı, paylaşım ve işbirliği gibi arzu edilen sosyal ve etik değerlerin erken değerlendirilmesini ve geliştirilmesini sağlar. Bu değerler, uzun vadede aile içi ve okul içi şiddet, suç, farklı ayrımcılık biçimlerini, çocuk istismarını ve ihmalini önemli ölçüde azaltacaktır (Gobena, 2020, s. 355).

Çocukların gelişimsel olarak desteklendiği ve ileriki eğitim kademelerine hazırlandığı okul öncesi eğitim süreci çocukların yaşantılarındaki bireysel yaşam koşullarına bağlı sosyo-kültürel ve ekonomik farklılıkların, yetersizliklerin ve dezavantajların önlenerek hayata akranlarıyla eşit bir başlangıç yapmalarının sağlayıcısı olarak görülmektedir (Arı, 2005, s. 31; Eğitim Reformu Girişimi, 2013, s. 49). Bu konuda UNESCO (2007), yaşamın temelini oluşturan erken çocukluk yıllarının çocukların pozitif deneyimlere sahip olmasını, onların sağlık ve uyarıcı ihtiyacının karşılanmasını, çevresindeki diğer bireylerle bir araya gelerek öğrenme için etkileşime geçmesini sağladığını belirtmektedir. Ayrıca ilkokula geçişte kolaylık ve uyum, okulu tamamlama oranlarında artış, azalan yoksulluk ve sosyal eşitlik okul öncesi eğitim programlarının ortaya çıkardığı sonuçlardandır. Bununla beraber kaliteli okul öncesi eğitim, çocukların okul hayatında başarılı olmasını ve toplum içinde iyi birer vatandaş olmasını sağlamaktadır. Erken çocukluk eğitimi alan bireyler daha çok gelir elde etmekte, daha çok vergi ödeyerek ülke ekonomisine katkıda bulunmakta ve daha az suç işlemektedir (Legal Momentum's Family Initiative, 2005, s. 2; Biber, 2012, s. 28; ERG, 2010, s. 46). Son yıllarda birçok ülkede erken çocukluk eğitimi ile ilgili yapılan araştırmaların sayısındaki artışa paralel olarak, erken çocukluk eğitimi politikalarında yeni hedefler belirlenmiş ve okul öncesi eğitim büyüyen bir öncelik haline gelmiştir (Kaytaz, 2005, s. 4). Kaliteli erken çocukluk eğitimine adil erişim; tüm çocuklar için yaşam boyu öğrenmenin temellerini güçlendirme ve ailelerin eğitim ve sosyal ihtiyaçlarını desteklemenin bir yolu olarak görülmektedir (Education International, 2010, s. 7; MEB, UNICEF ve AB, 2013, s. 16). Günümüzde artık çocuğun okul öncesi dönemdeki çeşitli eğitsel gereksinimlerinin

karşılanması tek başına ailenin üstesinden gelebileceği bir sorumluluk olmaktan çıkmış, okul öncesi eğitim kurumları konunun ilk ve en önemli muhatabı durumuna gelmiştir (Oktay, 2005, s. 25). Bu yönüyle erken çocukluk programlarının çocuk yetiştirme ilk yıllarında ebeveynlerin ve diğer bakıcıların rollerini tamamladıkları söylenebilir (EI, 2010, s. 11). Ancak okul öncesi eğitim kurumlarında verilecek hizmetler tesadüflere dayalı ve gelişigüzel bir düzende verilemeyecek kadar ciddi olmalı ve bilimsel gerçekliklere dayandırılarak, sistemli bir organizasyon ile yönetilmelidir (Arı, 2005, s. 31).

Milli Eğitim Temel Kanunu'na göre okul öncesi eğitim kurumlarında verilen eğitim, isteğe bağlı olarak bağımsız anaokullarında, ilkokullar bünyesindeki anasınıflarında ya da ilgili diğer eğitim kurumlarının uygulama sınıflarında yürütülmektedir (Yıldırım, 2008, s. 92). Okul öncesi eğitim kurumlarında verilen bu eğitim tam zamanlı veya yarı zamanlı olarak değişiklik göstermektedir. Okul öncesi eğitim kurumları yönetmeliğine göre (2004/2562) anaokulu ve uygulama sınıflarının günlük çalışma saatlerine göre düzenlenmiş eğitimlerden tam zamanlı eğitim, bağımsız anaokulları ile uygulama sınıflarında yürütülen aynı çocuk grubunun sabah ve öğleden sonraki zaman dilimlerini kapsayan eğitim şeklini ifade etmektedir. Yarı zamanlı eğitim, okul öncesi eğitim kurumlarında sabah veya öğleden sonra 6 saatlik çalışma süresini kapsayan eğitim şeklini ifade ederken; ikili eğitim ise, okul öncesi eğitim kurumlarındaki her grupta bir öğretmen bulunan günde 6 çalışma saatini aşmamak üzere sabah ve öğleden sonra yapılan eğitim şeklini ifade etmektedir (Erden, 2012, s. 290). Milli Eğitim Bakanlığı tarafından valilikler aracılığıyla İl Milli Eğitim Müdürlükleri'ne gönderilen yazıyla 26.07.2014 tarih ve 29072 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Kurumları Yönetmeliği'nde ise “Okul öncesi eğitim kurumlarında günde ellişer dakikalık aralıksız 6 etkinlik saati süre ile ikili eğitim yapılır” ifadesi ile anaokulları ve uygulama sınıflarında da anasınıflarında olduğu gibi 2014-2015 yılından itibaren günlük 6 etkinlik saati süreyle ikili (yarı zamanlı) eğitim yapılması duyurulmuştur. Erken çocukluk eğitimi alanında gerçekleştirilen bu yeni yasal düzenlemenin, okulların yürüttüğü eğitim hizmetlerinden ve bunların çıktılarında yararlanan anaokulu yöneticisi, öğretmen, çocuk, veli ve hizmetli personel olmak üzere tüm okul aktörlerini (MEB ve UNICEF, 2015, s. 34) doğrudan etkileyeceği düşünülmektedir.

Araştırmanın Önemi ve Amacı

Okul öncesi eğitim kurumlarının işleyişiyle ilgili yapılan yasal düzenlemenin, daha çok çocuğun okul öncesi eğitimden yararlanması açısından düşünüldüğünde olumlu, okullarda sunulan eğitim hizmetlerinin niteliği açısından düşünüldüğünde ise olumsuz bazı yönleri vardır. Bu durum; niteliğe dayalı eğitim mi? niceliğe dayalı eğitim mi? sorusunu gündeme getirmektedir. Bununla birlikte, bu düzenleme okul öncesi eğitim hizmetlerinin sunulmasında doğrudan ve dolaylı olarak etkin rol oynayan öğretmen, müdür, idari personel ve yardımcı hizmet sınıfında görevli personel ve okul öncesi eğitim hizmetlerinden yararlanan aileler açısından da yeni sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Bütün bu konuların muhatabları tarafından değerlendirilerek literatürdeki bilgiler ışığında tartışılması çok önemlidir. Araştırmanın, bu yasal düzenlemenin uygulanması sonucunda; okulda geçirilen sürenin okulöncesi eğitimin niteliğine etkisi olup olmadığı, bu eğitimden faydalananlar açısından ne gibi sonuçlar doğurabileceği, okul öncesi eğitim hizmetini sunanların bu düzenlemeden nasıl etkilendiği gibi konularda literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Bu araştırmada ilgili yasal düzenleme, uygulamada konunun ilk muhatabları olan anaokulu müdürlerinin görüşleriyle değerlendirilmektedir. Bunun nedeni; anaokulu müdürlerinin, öğretmen, veli, çocuk ve yardımcı personeli olumlu ya da olumsuz yönlerden mutlaka etkileyeceği düşünülen bu düzenlemenin etkilerini bütüncül bir şekilde değerlendirebileceklerinin düşünülmesidir. Araştırma problemi; “Aksaray ili merkezinde

görev yapan anaokulu müdürlerinin ikili eğitim hakkındaki görüşleri belirlenmiştir. Alt problemler ise şu şekildedir:

a) Aksaray ili merkezinde görev yapan anaokulu müdürlerinin ikili eğitim uygulamasının yönetici olarak kendileri, öğretmenler, yardımcı personel, çocuklar ve aileler üzerindeki etkisine ilişkin görüşleri nelerdir?

b) Aksaray ili merkezinde görev yapan anaokulu müdürlerinin ikili eğitim uygulaması hakkındaki genel değerlendirmeleri nelerdir?

YÖNTEM

Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması kullanılmıştır. Durum çalışmasında, bir ya da birden fazla durum ile ilgili etkenler bütüncül olarak araştırılmaktadır. Ele alınan durumun bu etkenlerden nasıl etkilendiği ya da bu etkenleri nasıl etkilediği üzerine odaklanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2006, s. 314). “Durum” sözcüğü; öğretmen, öğrenci, yönetici gibi bir bireyi, bir programı, bir grubu, bir topluluğu veya bir politikayı ifade edebilmektedir (Merriam, 1998’den akt. Yıldırım, Bahçekapılı ve Bahçekapılı, 2011, s. 1). Bu çalışmadaki durum, 2014-2015 eğitim öğretim yılı itibari ile anaokullarında yürütülen ikili eğitim uygulamasıdır.

Katılımcılar

Araştırmanın çalışma grubunu, ikili eğitim uygulamasını öğretmen veya müdür olarak en az beş yıl deneyimlemiş altı anaokulu müdürü oluşturmaktadır. Araştırmanın katılımcılarının çalıştığı okullardan bazıları şehir merkezinde, sosyoekonomik yönden yüksek gelir düzeyine sahip, ebeveynlerin her ikisinin de çalıştığı düşünülen bölgelerde iken; bazı okullar ise sosyoekonomik durumu daha düşük ailelerin oturduğu bölgelerdeki okullardır. Araştırmanın başlangıcında okul müdürleri ile yapılan ön görüşmelerde sosyoekonomik yönden düşük çevredeki okullarda da çalışan annelerin veya çocuğunu tam günlük eğitime göndermek isteyen ebeveynlerin bulunduğu belirtilmiştir. Araştırmada örnekleme yöntemi olarak kolay ulaşılabilir örnekleme kullanılmıştır. Araştırmacılar bir dönem Aksaray ilinde yaşadıkları için okulların bulunduğu çevrenin özelliklerini bilmektedirler. Ayrıca, müdürlerinin görüşlerine başvurulmuş anaokulları, araştırmacıların daha önce de çeşitli araştırma konularında işbirliği içinde oldukları okullardır. Bu nedenlerle katılımcılar araştırmacılar için kolay ulaşılabilir olma özelliği taşımaktadır. Çalışma grubunda yer alan anaokulu müdürlerine ilişkin demografik özellikler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Anaokulu müdürlerinin demografik özellikleri

Katılımcılar	Mezun Olunan Üniversite	Mesleki Deneyim	K/E
Okul müdürü 1	Süleyman Demirel Üniversitesi	5 yıl	K
Okul müdürü 2	İnönü Üniversitesi	1 yıl	E
Okul müdürü 3	Giresun Üniversitesi	14 yıl	E
Okul müdürü 4	Abant İzzet Baysal Üniversitesi	9 yıl	K
Okul müdürü 5	Selçuk Üniversitesi	5 yıl	K
Okul müdürü 6	Selçuk Üniversitesi	14 yıl	K

Tablo 1’de araştırmaya katılan müdürlerin, bağımsız anaokulu müdürü olarak mesleki deneyimlerinin 1-14 yıl arasında değiştiği görülmektedir. Müdürlerden ikisi erkek, dördü kadındır.

Verilerin Toplanması

Araştırmada anaokulu müdürleriyle yapılan görüşmelerin amacı, ikili eğitim uygulaması konusundaki görüşlerinin belirlenmesidir. Araştırmaya katılım gönüllülük esasına dayanmaktadır. Bu amaçla bir adet yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır.

Araştırmanın amacına ulaşmada daha etkili bir yöntem olduğu düşünüldüğünden, eğitimle ilgili araştırmalarda çoğunlukla kullanılan görüşme stratejilerinden standartlaştırılmış açık uçlu görüşme yöntemi tercih edilmiştir. Bu stratejide görüşme yapılan kişilere tam olarak aynı temel sorular sıra ile sorulmakta ve açık uçlu bir format kullanılmaktadır. Araştırmacılar katılımcıların her birinden randevu almıştır. Formların yazılı olarak doldurulması sırasında ihtiyaç duyulabileceği düşünülerek araştırmacı katılımcıların yanında durmuştur. Ancak formların doldurulması sırasında katılımcılar tarafından herhangi bir anlaşılmayan nokta olmamıştır (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2012, s. 151).

Görüşme formlarında yer alan sorular erken çocukluk eğitimi alanında çalışmaları olan iki uzmanın görüşü alınarak yeniden düzenlenmiştir. Soruların hazırlanmasında alan yazından ve araştırmacıların deneyimlerinden yararlanılmıştır. Form, bir anaokulu müdürüne uygulanarak soruların anlaşılabilirliği sınanmıştır. Bu pilot uygulama neticesinde formdaki sorularda herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Görüşme soruları şu şekildedir:

1. İkili eğitim uygulaması okul müdürü olarak sizi nasıl etkiledi?
2. İkili eğitim uygulaması, okulunuzdaki öğretmenlerin performansları, tutumları, memnuniyet düzeyleri vb. göz önünde bulundurulduğunda ne gibi değişikliklere neden oldu?
3. İkili eğitim uygulaması, okulunuzdaki yardımcı personel açısından ne gibi değişiklikler yarattı?
4. İkili eğitim uygulamasının sizin gözlemlerinize göre aileler üzerindeki etkisi nasıl oldu?
5. İkili eğitim uygulaması, okulunuzdaki çocuk sayısı açısından ne gibi değişiklikler yarattı?
6. Okul öncesi eğitimin niteliği açısından değerlendirdiğinizde, çocuklar açısından hangi uygulamanın daha avantajlı olduğunu düşünüyorsunuz? Neden?

Verilerin Çözümlemesi

Görüşme formlarından elde edilen verilerin çözümlemesinde nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizinden yararlanılmıştır (Creswell, 2013, s.194). İçerik analizi en genel tanımıyla, “nicel ya da nitel verilerin belirli temalar, sınıflamalar çerçevesinde sistematik olarak kodlanması” olarak ifade edilebilir (Cohen ve diğerleri, 2007; Fraenkel ve diğerleri, 2007’den akt: Dinçer, 2018). İlk olarak araştırma soruları temel alınarak verilerin analizi için bir çerçeve oluşturulmuştur. Ardından araştırmacılar tüm formları okumuş ve katılımcıların genel fikirleri ile ilgili bir izlenim elde edilmiştir. İkinci aşamada, görüşme formları daha önceden oluşturulan çerçeveye göre okunarak belirli temalar altında toplanan kodlamalar yapılmıştır. Katılımcıların cevaplarında yer alan bu temalara ait özelliklerin tekrarlanma sıklıklarına yer verilmiştir. Creswell (2007) nitel araştırmalarda tema ve kodların farklı araştırmacılar tarafından desteklenmesinin yapılan araştırmanın güçlenmesinin sağlanmasında önemli olduğunu vurgulamıştır. Güvenirlik ve iç geçerliğin sağlanması için görüşmelerden elde edilen cevaplar, doktorasını 1’i çocuk gelişimi 2’si okul öncesi eğitimi alanında tamamlamış üç farklı araştırmacı tarafından bağımsız olarak kodlanmıştır. Alan yazında Miles ve Huberman modelinde içsel tutarlılık olarak isimlendirilen ve kodlayıcılar arasındaki görüş birliğini ifade eden benzerlik: $\Delta = C \div (C + \partial) \times 100$ formülü ile hesaplanabilir. Formülde, Δ : Güvenirlik katsayısını, C : Üzerinde görüş birliği sağlanan konu/terim sayısını, ∂ : Üzerinde görüş birliği bulunmayan konu/terim sayısını ifade etmektedir (Baltacı, 2017: 8). Miles ve Huberman (1994) ve Patton (2002)’e göre içsel tutarlılığı veren kodlama denetimine göre kodlayıcılar arası görüş birliğinin en az % 80 düzeyinde olması durumunda değerlendiriciler arası güvenirliliğin sağlanmış olacağı belirtilmektedir (akt: Baltacı, 2017, s. 8). Bu araştırmada da kodlayıcılar arasındaki güvenirlilik .80 olarak hesaplanmıştır. Nitel

araştırmada görüşülen bireylerin görüşlerini çarpıcı bir şekilde yansıtmak amacıyla doğrudan alıntılara sık sık yer verilir (Yıldırım ve Şimşek, 2005, s. 257). Bu nedenle araştırmada katılımcıların görüşlerinin sıklıkla doğrudan alıntılarla desteklenmesi yoluna gidilerek geçerlilik artırılmıştır. Bu alıntılarda katılımcılar OM.1, OM.2 şeklinde kodlanmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde anaokulu müdürlerinin ikili eğitim konusundaki görüşlerinden elde edilen verilere ilişkin çeşitli temalar, kodlar, görüşler ve frekans değerleri Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Anaokulu müdürlerinin ikili eğitim konusundaki görüşlerine ilişkin temalar, kategoriler, kodlar ve frekans değerleri

Temalar	Kategoriler	Kodlar	f
Bağımsız anaokulu müdürleri üzerindeki etkiler	Uygulamadaki güçlükler	İş yükünün artması, işlerin zorlaşması	2
	Zaman	Mesai saatlerinin artması	4
	Kullanımı Sorunları	Veli profili olumsuz yönde değişti bu da idari işlerin biraz daha zor işlemesine neden oldu.	4
	Veli profili	Aidatlar	6
Öğretmenler üzerindeki etkiler	Bütçe ile ilgili sorunlar	Mesai saatlerindeki azalma memnuniyet açısından iyi oldu.	6
	Mesai	Öğretmen performanslarını olumlu yönde etkiledi. Performanslarında biraz düşme oldu çünkü zamanın kısıtlı olması planlarını uygulamaları açısından sıkıntı oluşturdu.	2
	Performans	Çocukların daha çok eğitim seviyesi düşük ve ilgisiz ailelerden geliyor olması yıllardır anaokullarında ilgili velilerle çalışan öğretmenlerimizi zorladı, daha disiplinli eğitim yoluna gittiler.	1
	Öz bakım	Önceden çocukların öz bakımlarıyla fazla ilgilenmeyen öğretmenler eleman eksikliğinden dolayı çocukların öz bakımlarına daha fazla zaman ayırdı.	2
Yardımcı personel üzerindeki etkiler	Aidat	Okullarda aidatlar azaldığı için yardımcı personel sayısı azaldı	6
	Hizmet kalitesi	Hizmet kalitesinde düşüşe neden oldu	6
	İş yükü	Mevcut yardımcı personelin iş yükü daha da arttı	5
	Birebir ilgi	Çocuklarla birebir ilgilenme sona erdi	5
Aileler üzerindeki etkiler	Çalışan anneler	Çalışan kesim için sıkıntı oluşturdu.	6
	Ev hanımları	Çalışan anneler çocuklarını özel okullara yazdırmak zorunda kaldılar	5
		Ev hanımları için bir sıkıntı yaratmadı	2
		Öğleden sonra gönderen ev hanımları kendilerine zaman ayırdılar	2
Çocuklar üzerindeki etkiler	Çocuk sayısı	Öğrenci sayılarında fazla bir değişiklik olmadı. Okulun bulunduğu çevre itibarıyla kapasitesi zaten belliydi.	2
		Daha fazla çocuğun okulun imkânlarından faydalanması açısından olumlu etkiledi	2
		Öğrenci sayısı çok azaldı	2
Genel Değerlendirme	Beslenme	Düzenli beslenme alışkanlığı açısından tam zamanlı eğitim daha avantajlı görünmektedir	1

	Tam zamanlı eğitim uygulamasında yemek saatlerinde çok zaman kaybı yaşanıyor	1
Bütçe	Tam zamanlı eğitimlerde belirli bir bütçe olduğu için materyal sıkıntısı giderilebilmektedir	1
Temizlik	Yarı zamanlı eğitimin en büyük sıkıntısı temizlik ve sınıfların havalandırılması gibi durumların yapılamaması olmuştur.	
Performans	Öğretmenin performansı yüksek olursa tam zamanlı da olsa yarı zamanlı da olsa çocukların kazanımlarının da yüksek olacağını düşünüyorum	
İyileştirme	Yarı zamanlı eğitim uygulamasının daha sağlıklı yürütülmesi için iyileştirilmeye ihtiyacı olduğunu düşünüyorum	

Tablo 2’de görüldüğü gibi bağımsız anaokulu müdürlerinin görüşleri doğrultusunda altı tema ortaya çıkmıştır. Bu temalar, katılımcıların görüşlerinden alıntılar yapılarak aşağıda açıklanmıştır.

Anaokulu Müdürleri Üzerindeki Etkiler

İkili eğitim uygulamasının anaokulu müdürlerini olumsuz yönde etkilediği görülmektedir. Anaokulu müdürlerinin tamamı, aidatların düşürülmesinin okul bütçesini olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir. Bununla beraber, müdürlerin çoğu (4/6) mesai saatlerinin artması nedeniyle kendilerine daha az zaman ayırmak durumunda olduğunu ve veli profilinin olumsuz yönde değişmesi ile idari işlerin yürütülmesinde zorlandıklarını ifade etmiştir. O.M.4 bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: “*Genel olarak veli profili olumsuz yönde değişti bu durum da idari işlerin biraz daha zor işlemesine neden oldu. Ayrıca ikili eğitim sonucunda iş yükü arttı ve idareci olarak kendimize ayırabileceğimiz zaman kısaldı.*” O.M.6’nın öğrenci profilinin değişmesine ilişkin görüşleri ise şu şekildedir: “*Öncelikle aidatların düşürülmesi okulun maddi kayıplarına neden oldu. Okulun çalışan kesimin çocuklarından çok o mahallenin çocuklarına hitap eder duruma gelmesine neden oldu. Bu ise daha ilgili, daha katılan veliden; daha çok kardeşli ve ilgisiz ailelerin çocuklarının gelmesine neden oldu.*”

Öğretmenler Üzerindeki Etkiler

Okul müdürlerinin tamamının öğretmenlerin mesai saatlerinin azalmasına paralel olarak kendilerine ve ailelerine daha fazla zaman ayırabildikleri için memnun olduklarını ifade ettikleri görülmektedir. Anaokulu müdürlerinden bazıları (2/6) bu durumun öğretmenlerin performansı üzerinde olumlu etki yarattığını belirtmiştir. O.M.2’nin bu konudaki görüşleri şu şekildedir: “*Öğretmen performanslarını olumlu yönde etkiledi. Öğretmenler okulun dışında kendilerine ve ailelerine daha fazla zaman ayırdılar. Yarı zamanlı eğitim olması açısından sınıftaki tutum ve çalışmaları olumlu yönde etkilendi.*” Bazıları (2/6) ise; veli profilinin daha çok eğitim seviyesi düşük ve ilgisiz aileler yönünde değişmesinin yıllardır ilgili aileler ile çalışmaya alışan öğretmenleri zorladığını, bu nedenle öğretmenlerin daha disiplinli bir eğitim verme yoluna gittiklerini ifade etmiştir. O.M.3’ün bu konudaki görüşleri şu şekildedir: “*Mesai saatlerindeki azalma memnuniyet açısından iyi oldu ama süreç içerisinde evden gelen kahvaltı ve ilgisiz aile çocukları öğretmenin memnuniyetinde ve performansında düşüğe neden oldu. Önceden çocukların öz bakımlarıyla fazla ilgilenmeyen öğretmenler yardımcı personel eksikliğinden dolayı çocukların öz bakımlarına daha fazla zaman ayırmak durumunda kaldı.*”

Yardımcı Personel Üzerindeki Etkiler

İkili eğitim uygulamasının anaokulunda görev yapan yardımcı personel üzerinde olumsuz etkiler yarattığı konusunda araştırmaya katılan anaokulu müdürlerinin tamamı

hemfikiridir. Aidatların azalması yardımcı personel sayısını ciddi şekilde düşürmüştü, bu durum hizmet kalitesinin düşmesine neden olmuştur. Anaokulu müdürleri hizmet kalitesindeki bu duruma ilişkin yaşantılarını şu şekilde ifade etmiştir. O.M.4: “*Aidatlar düşünce personel azaltılmak zorunda kaldı, dolayısıyla yardımcı personelin iş yükü oldukça arttı. Çocuklarla birebir ilgilenme olayı sona erdi*” O.M.3: “*Yardımcı personel sayımızı 5’ten 1’e düşürdük. Temizlik işleri için yardımcı personel ve kadrolu hizmetliler ile idare edildi*”.

Aileler Üzerindeki Etkiler

Araştırmaya katılan tüm anaokulu müdürleri çalışan annelerin ikili eğitim uygulamasından olumsuz etkilendiklerini belirtmiştir. O.M.5’in bu konudaki açıklaması şu şekildedir: “*Çalışan aileler için çok kötü oldu, tam zamanlı eğitim veren özel okullara yöneldiler. Hem maddi hem de eğitim açısından özel okullara gönderen veliler yıprandılar. Çünkü üniversite mezunu bu işin mutfağından gelen öğretmenler devlet okullarında iken atanamamış alan dışı kişilerin özel okullarda olması sıkıntı yarattı.*” Kendileri de bir kadın olan bazı okul müdürleri (2/6) ise, aidatların azalması ile çalışmayan annelerin düzenlemeye ilişkin memnuniyetlerini belirtmiştir. O.M. 3 ve O.M. 5 bu konudaki gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır: O.M. 3: “*Çocuklarını öğlenci grubuna veren ev hanımları ayrıca çok mutlu oldular. Günlere ve ev gezmelerine çocukları olmadan katılma imkanı buldular*”. O.M. 5: “*Çalışmayan aileler için olumlu oldu, bir de çocuğunu öğleden sonra gönderiyorsa çalışmayan veli için tabiri caizse tadından yenmez bir hal aldığını söyleyebilirim*”.

Çocuklar Üzerindeki Etkiler

Bağımsız anaokulu müdürlerinin okula gelen çocuk sayısına ilişkin yaşantılarının farklı olduğu dikkat çekmektedir. Öyle ki anaokulu müdürlerinin bir kısmı (2/6) daha fazla çocuğa eğitim verildiğini, bir kısmı (2/6) çocuk sayısında herhangi bir değişiklik yaşanmadığını, diğer bir kısmı ise (2/6) çocuk sayısında oldukça azalma olduğunu belirtmiştir. Çocuk sayısında bir değişiklik yaşanmadığını belirten O.M.1 ve O.M.4 ’ün ifadeleri şu şekildedir O.M.1: “*Çocuk sayılarında fazla bir değişiklik olmadı. Okulun bulunduğu çevre itibariyle kapasitesi zaten belliydi*”. O.M.4: “*Çocuk sayılarında çok fazla bir değişiklik olmadı okulun kapasitesi sınırlı olduğu için daha önceden de doluyordu şimdi de aynı.*” Çocuk sayısında artış olduğunu belirten O.M.3’ün ifadeleri şu şekildedir: “*Öğlenci şubeler açıldığı için çocuk sayısında artış yaşandı*”. O.M.6 ise çocuk sayısındaki azalmayı şöyle ifade etmiştir: “*Azalma yaşandı, 135 öğrenciden şu anda 90 öğrenciye düştü ki bu sayının yüzde sekseni okulun bulunduğu mahallenin çocukları*”.

Genel Değerlendirme

Bir anaokulu müdürü, tam zamanlı eğitim uygulamasında okul bütçesi yeterli olduğu için materyal ihtiyacının karşılanabildiğini ve bu uygulama ile çocuklara düzenli beslenme alışkanlığı kazandırılabilirdiğini vurgulamıştır. Bunun yanında, bir okul müdürü ise; tam zamanlı eğitim uygulamasında zaman kayıpları olduğuna dikkat çekerek, özellikle yemek saatlerinin uzun sürmesi ile eğitim zamanından kayıplar yaşandığını ifade etmiştir. Ancak bu yaş grubu çocukların sağlıklı gelişimleri için beslenmenin önemi yadsınamaz. Okul öncesi dönem çocuklarının gelişim özellikleri dikkate alındığında beslenme zamanının aceleye getirilmesi ya da beslenme için ayrılan sürenin zaman kaybı olarak düşünülmesi doğru bir yaklaşım olarak kabul edilemez. Bedensel ve ruhsal yönden sağlıklı bireyler yetiştirmek okul öncesi eğitimin temel amaçlarından biridir. Bu nedenle beslenme zamanı da okul öncesi eğitim kurumlarında eğitimin bir parçası olarak görülmeli ve yeterli zaman ayrılmalıdır. İkili eğitim uygulamasında giderilebilecek aksaklıkların olduğunu belirten iki müdür; ikili eğitimin en önemli sıkıntısının temizlik ve sınıfların havalandırılması için yeterli sayıda yardımcı personel çalıştıramamak olduğunu belirtmiştir. Daha önceden velilerin tam günlük eğitim için daha

yüksek aidat ödemeleri ve yeni durumda aidat gelirlerinin düşmesiyle okul bütçesinin büyük oranda küçüldüğü bilinmektedir. Bu durum, özellikle çocuk sayısının arttığı okullarda temizlik hizmetlerinin ciddi oranda yetersiz hale gelmesine neden olmuştur. Son olarak bir müdür ise; yaptığı genel değerlendirmede eğitimin ikili olmasının fark etmediğini, çocukların okul öncesi eğitimden yüksek kazanç sağlamalarında asıl önemli olanın öğretmenin gösterdiği performans olduğunu ifade etmiştir. Öğretmenin, eğitim sisteminin hedeflerine ulaşmasındaki en önemli öge olduğu herkesçe kabul edilen bir gerçektir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, anaokulu müdürleri tarafından dile getirilen ikili eğitim uygulamasının eksik veya yetersiz yönlerinin öğretmenin performansı ile giderilebileceğinin düşünülmemesidir.

TARTIŞMA SONUÇ VE ÖNERİLER

Anaokulu müdürlerinin okul bütçesinin azalması, satın alma ve yardımcı personel çalıştırma işlerinin aksamaması, iş yükünün ve mesai saatlerinin artması nedenleriyle uygulamadan olumsuz yönde etkilendikleri saptanmıştır. Yardımcı personel çalıştırma imkânının kısıtlı olmasına bağlı olarak mevcut yardımcı personelin iş yükünün arttığı ve temizlik hizmetinin kalitesinde düşüş yaşandığı belirlenmiştir. Büte ve Balcı (2010, s. 494) çalışmalarında anaokulu müdürlerinin benzer şekilde asgari ücret ödeme ve sigorta yaptırılması gibi zorunlulukları içeren yardımcı personel çalıştırma ihtiyaçlarını karşılamakta zorluk çektiklerini saptamıştır. İkili eğitim uygulaması ile aidatların daha da düşürüldüğü göz önünde bulundurulduğunda, şu anda okul yöneticiliği yapan eğitimcilerin geçmişe göre çok daha fazla zorlandıkları söylenebilir.

Anaokulu müdürlerinin görüşleri doğrultusunda öğretmenlerin ise; mesai saatlerinin azalmasından memnuniyet duydukları ancak, veli profilinin değişmesi nedeniyle zorluklar yaşadıkları görülmüştür. Özen (2012, s. 254), okul öncesi eğitimi öğretmenlerinin görevlerini; okul öncesi dönemdeki çocuğun sosyal, duygusal, fiziksel, zihinsel, psikomotor ve öz bakım alanlarında çok yönlü gelişimine uygun eğitim ortamı hazırlama, okulda, evde ve diğer ortamlarda bu gelişimin sürdürülmesi için gerekli takipleri yapma ve destekleyici etkinliklerde bulunma şeklinde sıralamaktadır. Öğretmenin bu süreçte en önemli destekleyicisi ailelerdir. Öğretmen- aile işbirliği nitelikli bir okul öncesi eğitimin vazgeçilmez unsurlarındandır. İlgisiz aileler, öğretmenlerin ve okul müdürlerinin performansını olumsuz yönde etkilemektedir. Tok (2002, s. 38) benzer şekilde araştırmasında öğretmenlerin velilerin çocuğun eğitimine yönelik durumlarda öğretmenle işbirliğine girmemelerini önemli bir sorun olarak algıladıklarını belirtmiştir. Yine okul müdürleri tarafından öğretmenlerin yardımcı personel eksikliğine bağlı olarak da çeşitli zorluklar yaşadıkları da ifade edilmiştir.

Anaokulu müdürlerinin ikili eğitim uygulamasının aileler üzerindeki etkilerine ilişkin görüşleri incelendiğinde, tüm anaokulu müdürleri özellikle çalışan annelerin bu uygulamadan olumsuz etkilendiklerini belirtmiştir. Okul öncesi eğitim kurumlarının her çocuk için gelişiminin desteklediği ve sonraki eğitim kademeleri için temel oluşturacak beceri ve davranışların kazandırıldığı bir eğitim ortamı sunma zorunluluğunun yanı sıra; çalışan ebeveynlerin gün içerisindeki sorumluluklarını üstlenici, güvenli ve rahat bir ortam sunma görevi de vardır (Kartal, 2008'den aktaran Gülaçtı, 2012, s. 3; Arı, 2005, s. 31). İkili eğitim uygulaması çalışan kesimi, çocuklarını özel anaokullarına göndermek durumunda bırakmıştır. Aksaray'da özel anaokullarının aylık ücreti büyük şehirlerle karşılaştırıldığında orta ve üst gelir düzeyindeki aileler için çok yüklü değildir. Ancak, öğretmenlerin öğrenim durumunun devlet okullarında çalışan öğretmenlere göre daha düşük olduğu ve daha deneyimsiz oldukları bilinmektedir. Kısacası çalışmak zorunda olan ebeveynler, çocuklarını daha niteliksiz okullara göndermek zorunda kalmıştır. Okul öncesi eğitim kurumlarının ortaya çıkışında çalışan annelerin çocuklarının bakım ihtiyaçlarının karşılanması temel faktör olsa da günümüzde okul öncesi eğitim kurumlarının üstlendiği temel misyon bu yaş grubu çocukların gelişiminin ve eğitiminin desteklenmesidir. Öğretmenin öğrenim durumu, deneyimi vb. özellikleri ile

çocukların kazanımları arasında bir bağ bulunmaktadır (Doherty- Derkowski, 1995'ten aktaran Ertürk, 2013, i s. 6). Micozkadıoğlu ve Kazak Berument (2011, s. 135) de bu ifadeyi desteklemektedir. Araştırmacılar, 101 okul öncesi dönem çocuğunu ilkökula başladıkları ilk yılda takip etmiştir. Araştırma sonucunda, çocukların akademik becerilerinin öğretmen eğitim düzeyi arasında ilişki olduğunu saptanmıştır.

Anaokulu müdürlerinin görüşlerinden hareketle, ikili eğitim uygulaması sonrasında öğrenci sayılarında düzenli bir artış ya da azalma olduğu kesin bir şekilde söylenememektedir. Anaokulu müdürlerinin görüşlerine göre öğrenci sayıları farklılık göstermektedir. Bu bulguya neden olarak okulların farklı çevrelerde bulunmaları gösterilebilir. Çocuk sayısında azalma olan okulların bulunduğu çevrede çalışan anne yoğunluğu fazla olabilir. Tam günlük eğitim uygulamasından vazgeçilmesi sonucunda çalışan anneler, anaokulları yerine özel okulları tercih etmek durumunda kalmış olabilir ya da aidatların düşürülmesine rağmen bazı bölgelerde okul öncesi eğitimin önemi ve gerekliliği bazı ebeveynler tarafından yeterince anlaşılmadığı için çocuğunu okula gönderemeyen aileler olabilir. Anne Çocuk Eğitim Vakfı tarafından gerçekleştirilen görüşmelerde alınan aidatların aileleri olumsuz etkilediği ile ilgili bulgulara rastlanmıştır (ERG, 2013, s. 36). Yaşı, cinsiyeti, etnik kimliği vb. ne olursa olsun her çocuğun temel hakkı, kaliteli eğitime eşit kabul yoluyla potansiyelini tamamen geliştirmektir. Düşük gelir seviyesine sahip aileler gibi dezavantajlı gruplarda yer alan çocuklar için de erken çocukluk eğitimi ilkökula başlamadan önce eşitliği sağlayıcı faktör olarak özellikle yararlıdır (EI, 2010, s. 7).

Araştırmanın sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde; tam zamanlı eğitim uygulamasında çocuklara sağlıklı, dengeli ve düzenli beslenme alışkanlığı kazandırma ve okul bütçesinin yardımcı personel giderleri ve okulun diğer ihtiyaçları açısından yeterli olması gibi olumlu faktörlerin yer aldığı saptanmıştır. İkili eğitim uygulamasının ise iyileştirilmeye ihtiyacı olduğu belirlenmiştir. Literatürde tam gün eğitim ile ikili eğitim yapan kuruma devam etmenin karşılaştırıldığı araştırmalara rastlanmaktadır. Atteberry, Bassok ve Won (2018) okul öncesi eğitim kurumlarında tam günlük eğitim almanın çocukların daha uzun süre yüksek kaliteli öğrenme fırsatlarına sahip olmasını sağladığını ve iş programları ile yarım günlük okul öncesi eğitim kurumlarının programları uyuşmayan ailelerin de ilgisini çekeceğini belirtmektedir. Fusaro (1997, s. 269) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, tam gün eğitim yapan kurumdaki çocukların ikili eğitim yapan kurumdaki çocuklara göre yüksek akademik performans gösterdiği bulunmuştur. Nowak, Nichols ve Coutts (2009, s. 41) da çalışmalarında benzer şekilde tam gün eğitim yapan anaokulundaki çocukların yarım gün eğitim yapan anaokulundaki çocuklara kıyasla üçüncü sınıfta yapılan matematik ve dil testlerinde daha yüksek puanlar aldıklarını saptamıştır. Howes (1988, s. 53) ve Marcon (1999, s. 358) ise tam gün eğitim ve ikili eğitim yapan kurum deneyimi ile okul başarısı arasında bir ilişki bulamamıştır. Clark, (2001), tam gün ve yarım gün eğitim yapan kurumların program, öğretmen ve aile tutumları ile akademik başarı, sosyal-davranışsal etkiler yönüyle incelendiği araştırmaları derlemiştir. Clark (2001) bu çalışmada, tam günlük eğitim veren anaokullarındaki çocukların standart testlerle yapılan değerlendirmesinde pozitif akademik sonuçlar elde edildiğini; sosyal-davranışsal açıdan 14 farklı alandaki sınıf davranışları değerlendirilen çocukların ise 9 alanda tam gün eğitim alanlar yönünde anlamlı farklılaştığını, bu farklılaşmanın tam günlük eğitim yapan anaokullarında çocuklar arasında çok daha fazla etkileşim olmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Literatürde, okul öncesi kurumdaki eğitim zamanının etkileri ile ilgili çelişkili bilgiler bulunmakla beraber, çocuğun kazanımlarını etkileyen en önemli faktörün kurum kalitesi olduğu araştırmalarda vurgulanmıştır (Micozkadıoğlu ve Kazak Berument, 2011, s. 135). Dolayısıyla yeni yasal düzenlemeler planlanırken, çocukların yüksek yararının gözetilmesi, beslenme ve temizlik hizmetlerinin sağlıklı yürütülmesi, personel niteliğinin geliştirilmesi, kurumun fiziksel

koşullarının iyileştirilmesi gibi kurum kalitesinin iyileştirilmesine yönelik temel bileşenler göz önünde bulundurulmalıdır.

Anaokulu müdürlerinin ikili eğitim konusundaki görüşlerinin incelendiği bu araştırmanın sonuçları doğrultusunda şu öneriler geliştirilmiştir: ikili eğitim uygulamasının çocuklar üzerindeki etkilerini, öğretmenlerin veya ailelerin görüşleriyle değerlendiren yeni çalışmalar yapılabilir. Bu araştırmanın bulgularının katılımcıların cinsiyetine ve okulların bulunduğu bölgeye göre yorumlanmamış olması, araştırmanın sınırlılıkları olarak ifade edilebilir. Okul müdürlerinin görüşleri doğrultusunda yapılacak yeni çalışmalarda özellikle bu noktalar incelenebilir. Çalışan annelerin düzenleme sonucundaki mağduriyetinin giderilmesi için daha merkezi bölgelerde bulunan okullarda tam gün eğitim seçeneği de sunulabilir. Okuldaki temizlik ve diğer işlerin daha uygun şekilde yürütülebilmesi için yardımcı personel sayısının artırılması ve okul müdürlerinin iş yükünün azaltılması için öğrenci sayısının yüksek olduğu okullarda müdür yardımcısı kadrolarının artırılması gibi düzenlemeler yapılması önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Arı, M. (2005), *Türkiye’de erken çocukluk eğitimi ve kalitenin önemi. Müzeyyen Sevinç (Ed.),* Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar-I içinde (s.31-35). İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Atteberry, A., Bassok, D., Wong, V. C. (2018), Working Paper: The Effects of Full-day Pre-kindergarten: Experimental Evidence of Impacts on Children’s School Readiness. Charlottesville, VA: EdPolicyWorks University of Virginia.
- Baltacı, A. (2017), Nitel Veri Analizinde Miles-Huberman Modeli. Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED), 3 (1), 1-15.
- Biber, K. (2012), *Okul öncesi eğitimin tanımı, kapsamı, önemi ve temel ilkeleri.* Fikret Gülaçtı ve, Songül Tümkaya (Ed.), Erken Çocukluk Eğitimi (2. Baskı) içinde (s. 25-67). Ankara: Pegem Akademi.
- Büte, M., Balcı, A. (2010), Bağımsız anaokulu yöneticilerinin bakış açısından okul yönetimi süreçlerinin işleyişi ve sorunlar. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 16(4), 485-509.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Ç., Akgün, E., Özcan E., Karadeniz, Ş., Demirel, F. (2012), *Bilimsel Araştırma Yöntemleri.* Ankara: Pegem Akademi.
- Clark, P. (2001), *Recent research on all-day kindergarten.* ERIC Digest, Champaign, IL: ERIC Clearinghouse on Elementary and Early Childhood Education,. Children's Research Center, University of Illinois.
- Creswell, J. (2007), *Qualitative Inquiry And Research Design: Choosing Among Five Approaches.* 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Creswell, J. (2013), *Nitel, Nitel ve Karma Yöntem Yaklaşımları, Araştırma Deseni, Çeviri Ed., Selçuk Beşir Demir,* Ankara: Eğiten Kitap.
- Dinçer, S. (2018), Content Analysis in for Educational Science Research: Meta-Analysis, Meta-Synthesis, and Descriptive Content Analysis Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 7(1), 176-190.
- Doherty-Derkowski, G. (1995), *Quality Matters: Excellence in Early Childhood Programs.* New York: Addison-Wesley Publishers Limited.
- Education International, (2010), Early childhood education: a global scenario. Brussels. http://download.ei-ie.org/Docs/WebDepot/ECE_A_global_scenario_EN.PDF adresinden 15.12.2015 tarihinde erişilmiştir.
- Eğitim Reformu Girişimi (2010), *Eğitim izleme raporu 2010.* İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi.
- Eğitim Reformu Girişimi (2013), *Erken çocukluk eğitimi ve 4+4+4 düzenlemesi.* AÇEV Politika Raporu.
- Erden, Ş. (2012), *Okul öncesi eğitim kurumları ve çeşitleri.* Fikret Gülaçtı ve Songül Tümkaya (Ed.), Erken Çocukluk Eğitimi (2. Baskı) içinde (s.290-306). Ankara: Pegem Akademi.
- Ertürk, G. (2013), Öğretmen Çocuk Etkileşimin Niteliği ile Çocukların Öz Düzenleme Becerisi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Gobena, G. A. (2020), Factors influencing participation in early childhood education: Its implication to quality education. International Online Journal of Education and Teaching (IOJET), 7 (1). 355-371.
- Guerrero-Rosadaa, P., Weiland, C., McCormickb, M., Hsuehb, J., Sachsc, J., Snowd, C., Maierb, M. (2021), Quarterly null relations between CLASS scores and gains in children’s language, math, and executive function skills: A replication and extension study. Early Childhood Research Quarterly, 54, 1–12.

- Gülaçtı, F. (2012), *Türkiye’de ve dünya’da erken çocukluk ve okul öncesi eğitimi. Fikret Gülaçtı ve Songül Tümkaya (Ed.)*, Erken Çocukluk Eğitimi (2. Baskı) içinde (s: 2-19) Ankara: Pegem Akademi.
- Gültekin Akduman, G. (2010), *Okul öncesi eğitimin tanımı ve önemi. Gülten Uyanık Balat (Ed.)*, Okul Öncesi Eğitime Giriş içinde (s.2-13). Ankara: Pegem Akademi.
- Howes, C. (1988), Relations between early childcare and schooling. *Developmental Psychology*, 24, 53-57.
- Kartal, H. (2008), *Geçmişten Günümüze Erken Çocukluk Eğitimi Uygulamaları*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Kaytaç, M. (2005), *A Cost Benefit Analysis of Preschool Education in Turkey*. İstanbul: Mother Child Education Foundation.
- Legal Momentum’s Family Initiative (LMFI) (2005), *Early childhood education for all: a wise investment recommendations arising from the economic impacts of child care and early education: financing solutions for the future*. New York, USA.
- Marcon, R. (1999), Different impact of preschool models on the development and early learning of inner-city children: a three-cohort study. *Developmental Psychology*, 35, 358-375.
- Merriam, S. (1998), *Qualitative Research and Case Study Applications in Education* (second edition). San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Micozkadıoğlu, İ., Kazak Berument, S. (2011), Okul öncesi kurum kalitesinin ilköğretim birinci sınıf çocuklarının sosyal yeterliği ve akademik başarısına etkisi. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 33,123-140.
- Miles, M., Huberman, M. (1994), *Qualitative Data Analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Milli Eğitim Bakanlığı ve Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (2003), *Çocuk Dostu Okul Kılavuzu*. Ankara.
- Milli Eğitim Bakanlığı ve Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (2015), *Okul Öncesi Eğitim Kurumları Standartları Kılavuz Kitabı: Yöneticiler, Öğretmenler, Maarif Müfettişleri Ve Uzmanlar İçin Kavramsal Temeller Ve Uygulama*. Ankara.
- Milli Eğitim Bakanlığı, Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu ve Avrupa Birliği (2013), *Yerel Yönetimler, Sivil Toplum Kuruluşları, Kamu Kuruluşları Ve İşveren Kuruluşları İçin Toplum Temelli Erken Çocukluk Hizmetleri Sunumu Kılavuzu*. Ankara.
- Nowak, J. N., Joe D., Coutts, D. (2009), *The impact of full-day vs. half-day kindergarten on student achievement of low socioeconomic status minority students*, *Scholarlypartnerships*, 4(1), 34-47.
- Oktay, A. (2005), 21. *Yüzyıla girerken dünyada yaşanan değişimler ve erken çocukluk eğitimi*. Müzeyyen Sevinç (Ed.), *Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar- I* içinde (s.18-30). İstanbul: Morpa Kültür.
- Özen, Y. (2012), *Genel olarak okul öncesi öğretmen yeterlilikleri. Fikret Gülaçtı ve Songül Tümkaya (Ed.)*, Erken Çocukluk Eğitimi (2. Baskı) içinde (s.252-285). Ankara: Pegem Akademi.
- Sezer, T., Yoleri, S. (2012), *Okul öncesi çocuğunun temel özellikleri ve gereksinimleri. Gülten Uyanık Balat (Ed.)* Okul Öncesi Eğitime Giriş içinde (s.42-76). Ankara: Pegem Akademi.
- Tok, E. (2002), Okul öncesi eğitim kurumlarında yönetim sorunları (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- United Nations International Children's Emergency Fund (2007). *Education for all global monitoring report*. Strong foundations. Paris, France.
- Yıldırım, A. Şimşek, H. (2005), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (5. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Yıldırım, C. (2008), Avrupa birliği ülkelerinde ve Türkiye’de okulöncesi eğitim. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 7(25), 91-110.
- Yıldırım, G., Bahçekapılı, E., Bahçekapılı, T. (2011). Eğitimde nitel araştırma yöntemleri. Durum çalışması. <https://beofly.wikispaces.com/file/view/case+study+notları.docx> adresinden 22.03.2016 tarihinde erişilmiştir.
- Yılmaz, N. (2005). *Türkiye’de okul öncesi eğitimi. Müzeyyen Sevinç (Ed.)*, Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar- I içinde (s.12-17). İstanbul: Morpa Kültür.

EXTENDED SUMMARY

According to the National Education Basic Law, the education given in pre-school education institutions is carried out optionally in independent kindergartens, kindergartens within primary schools or in practice classes of other educational institutions (Yıldırım, 2008, s. 92). Early childhood education given in pre-school education institutions varies as full time or part time. Part-time study includes 6 hours of studying time in the morning or afternoon in preschool institutions on the other hand Dual education,, refers to the form of education in pre-school education institutions, with a teacher in each group, not to exceed 6 working hours a day. In this study, it was aimed to examine the opinions of kindergarten principals about the dual education (full day-half day) practice in preschool education institutions. In the study, case study, one of the qualitative research designs, was preferred. In the case study, factors related to one or more situations are investigated in a holistic manner. The focus is on how the situation under consideration is affected by these factors or how it affects these factors (Yıldırım ve Şimşek, 2006, s. 314). The situation in this study is the dual education practice carried out in kindergartens as of the 2014-2015 academic year. The working group of the study consists of six kindergarten principals who have experienced the dual education practice as teachers or principals for at least five years. Easily accessible sampling was used as the sampling method in the study. The purpose of the interviews with kindergarten principals in the study is to determine their views on the dual education practice. Participation in the research is on a voluntary basis. For this purpose one semi-structured interview form was used as data collection tool. Content analysis steps were followed in the analysis of the data. Six themes were revealed as a result of the analysis. These; the effect of dual education application on kindergarten principals, its effect on teachers, effects on families, effects on auxiliary staff, effects on children and general evaluation. As a result of the research; the workload on kindergarten principals has increased, negative change in the parent profile in terms of education level, a reduction in the school budget as a result of the reduction of student fees, the number of auxiliary staff was reduced due to limited budgetary possibilities and therefore there were disruptions in school cleaning. On the other hand, teachers are pleased with the shortening of their working hours, working mothers had to send their children to private schools as a result of the practice, and for this reason, the number of students has decreased in some of the schools, It has been determined that the number of students has increased in some of the schools as a result of the reduction of school fees. As a result of the research; Providing full-time education option in schools located in more central regions in order to eliminate the victimization of working mothers as a result of dual training practice, It has been determined that there are positive factors such as providing children with a healthy, balanced and regular eating habit and the school budget being sufficient in terms of auxiliary staff expenses and other needs of the school in the full-time education practice. It has been determined that the dual training practice needs improvement. It may be suggested that regulations be made to increase the number of administrative and auxiliary staff in schools.

HELÂL SERTİFİKASINA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER ve BU SERTİFİKADAN KAYNAKLANMASI MUHTEMEL ÖZEL HUKUK İHTİLAFLARI

Doç Dr. Özlem TÜZÜNER¹

Özet

Helâl sertifikası, çift yönlü faydalarıyla, yalnız alıcı/tüketici kümesini değil, satıcı/sağlayıcı/tacir kesimini de etkisi altına almaktadır. Helâl sertifikasının ticaret hayatında var oluşuna gerek Türk öğretisi gerekse de mukayeseli öğretilerde eleştiriler yöneltilmektedir. Helâl sertifikasına yöneltilen eleştirilerin dikkate alınması, bu sertifikanın itibarının artmasını sağlayabilir. Bir emtianın veya hizmetin helâl olup olmadığı asla nihai anlamda şüpheli olamaz. Bahsedilen şüphe sadece üretim veya sunum sürecine dair bilgi eksikliğinden kaynaklanmakta olup geçicidir. Üretim veya sunum süreci, özellikle içerik ve katkı maddeleri tam tamına analiz edilirse, her emtia veya hizmetin helâl yahut haram olduğu derhal netleşir. Sertifikası olmadığı hâlde sertifikalı gibi satılan veya haram olmasına rağmen helâl gibi sertifikalanan ürün, alım satımın tüm aktörleri nezdinde çeşitli hukukî ihtilaflara sebep olabilir. Helâl sertifikası kaynaklı özel hukuk ihtilaflarının ulusal çözümünde, Türk Medenî Kanunu, Türk Borçlar Kanunu, Türk Ticaret Kanunu ve Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun uygulama alanı bulabilir. Sayılan kanunların uygulanmasında belirleyici olan başat kriter, somut olayda rol alan sùjelerin hukukî statüsüdür. Helâl sertifikasından kaynaklanması muhtemel özel hukuk ihtilaflarında, ulusal hukukun sunduğu hukukî kurumlardan birini diğere tercih ederken, alıcının, tüketici veya tacir olup olmadığı araştırılır ki, buna göre mezkûr ihtilafların vasıflandırılmasında, borçlar, kişiler, tüketici ve/veya ticaret hukukundan yararlanılır.

Anahtar Kelimeler: Helâl sertifikası, şüpheli, eleştiriler, özel hukuk ihtilafları

CRITICISM of HALAL CERTIFICATES and PROSPECTIVE PRIVATE LAW DISPUTES ARISING THEREFROM

Abstract

Halal certification, with its two-sided benefits, affects not only the buyer or consumer but also the seller or supplier. Still, the existence of halal certification in commercial life is criticized in both Turkish and international doctrine. Criticism of a halal certificate may be useful in increasing its reputation. Whether a commodity or a service is halal can never be ultimately doubtful. Such a suspicion is temporary, only arising from the lack of knowledge about the production or presentation process. If the production or presentation processes, and especially the ingredients and additives, are thoroughly analyzed, it immediately becomes clear whether a given commodity or service is halal or haram. Products that are sold as if they are certified although they are not, or those that are certified as if halal even though they are haram, may cause various legal disputes among all actors of the purchase and sale. The Turkish Civil Code, the Turkish Code of Obligations, the Turkish Commercial Code, and the Law on Consumer Protection may find applications in the national resolution of private law disputes arising from halal certificates. The decisive factor in the implementation of the aforementioned laws is the legal status of the subjects involved in the case in question. In private law disputes that arise from halal certificates, the question of whether the buyer is a consumer or a merchant is considered when choosing one of the legal institutions provided by national law over another, and in this way, the dispute may be qualified as originating from the law of obligations, consumer law, or commercial law.

Keywords: Halal certificate, doubtful, criticism, private law disputes

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Özel Hukuk Bölümü, Medeni Hukuk Anabilim Dalı, ozlemtuzuner@gmail.com, 0000-0002-5575-3400

GİRİŞ

Helâl sertifikası, bireylerin din ve inanç özgürlüğünü ilgilendirdiği gibi, Müslüman tüketicinin yaşam alanını da yönlendirmektedir. Türk tacirlerin, yalnız gıda satış ve ihracatında değil, bankacılık ve turizm sektörleri dikkate alındığında, bazı hizmetlerin sunumunda da işbu sertifika sayfası, önemli iktisadî misyon arz etmektedir. Bu kısa çalışmada, helâl gıda üzerine kısa bilgiler paylaşmakta, helâl-haram arası şüpheli betimlemesine yönelik eleştiriler arz edilmektedir. Daha sonra, helâl sertifikasyonu hakkında gerek dünyadaki gerek Türkiye'deki gelişmeler özetlenmektedir. Helâl belgelemenin önemi ve yararları ortaya konulduktan sonra, söz konusu sertifikasyon hareketine yöneltilen eleştiriler sunulmaktadır. Nihayet, helâl sertifikasyondaki olası suiistimallerin sebep olabileceği hukuka aykırılıklar öngörülerek, Türk özel hukuku çerçevesinde bazı analizlere yer verilmektedir.

Helâl Gıda Üzerine Kısa Bilgiler Ve Şüpheli Nitelenmesinin Geçiciliği

Helâl, izin verilen, meşru veya geçerli anlamına gelir. İslâm dininde, helâl gıda tersinden sayılarak belirlenmektedir. Öyle ki haram yiyecek ve içecekler dışında kalan her gıda helâldir. Kural olarak, helâl sıfatı, temizliğe ve saflığa işaret etmektedir. Domuz, İslâm usulüne göre kesilmemiş hayvan, alkol ve tüm sarhoşluk veren maddeler, etobur-yırtıcı kuş ve sürüngenler, kan, bu sayılanlardan elde edilmiş veya bunların karıştığı gıdalar hiç şüphesiz haramdır (Batu, 2012; Özgen ve Hazarhun, 2019; Keleş, 2015; Güzel ve Kartal, 2017; Köseoğlu, 2014; Şimşek, 2013; Fuseini, 2017; Khan ve Haleem, 2016; Toğçuoğlu, Özkul ve Tekelioğlu, 2017; Mohamed, 2013).

Helâl kavramı, İslâm Hukuku'nda net olup İslâm dinine mahsus kurallara uygun surette kazanılan parayı ve aynı usullere göre üretilen ürünleri içerir. Helâl ürün, İslâm'da yasaklanmış herhangi unsuru içermeyen, haram unsurlardan arındırılmış yerlerde veya cihazlarda hazırlanan, işlenen, taşınan ve depolanan emtia demektir. Ayrıca, helâl ürünün, helâl olmayan herhangi bir gıda ile hazırlama, işleme, taşıma ve depolama aşamasında direkt temasta olmaması icap eder (Alagöz ve Demirel, 2017; Güzel ve Kartal, 2017; Tüzüner, 2014).

Bankacılık sektöründe ve gıda teknolojisinde meydana gelen gelişmeler, Müslümanları, helâl kazanç ve helâl ürün konusunda kuşku ve endişeye düşürmektedir (Tüzüner, 2014). Özellikle gıda mühendisliğinde meydana gelen teknolojik gelişmeler yüzünden, sair gıdanın helâl olup olmadığı hususunun şüpheli sayılabileceği doktrinde zikredilmektedir (Batu, 2012; Özgen ve Hazarhun, 2019; Keleş, 2015; Yalçın, 2017; Boran, 2016; Köseoğlu, 2014). Meselâ genetiği değiştirilmiş organizma (GDO) konusunda, insanlık için açıkça yararlı (Alkış, 2018) olduğu sonucuna varıldığı gibi, “hilafü'l-evla niteliğinde mubah” (Günay, 2011) nitelenmesi de uygun görülmüştür. Hatta haram helâl arası sanılan şüpheli noktada, korulukla ilgili bir Hadis incelenmektedir (Köseoğlu, 2014; Günay, 2011; Keleş, 2015; Yıldırım, 2019). Aslında bu çok değerli hadiste, her ikisinden de kaçınılması zaruri olduğu için şüpheli ve haramın özdeş değerlendirildiği de söylenebilir. Sonuçta hem şüpheli hem haram, kalbin temizliğine ve sağlığına zarar verir. Kanımca, bir emtianın veya hizmetin helâl olup olmadığı asla nihai anlamda şüpheli olamaz. Bahsedilen şüphe sadece üretim veya sunum sürecine dair bilgi eksikliğinden kaynaklanmakta olup geçicidir. Üretim süreci ve katkı maddeleri tam tamına analiz edilirse, her gıdanın helâl veya haram olduğu derhal netleşir. “Helâl olması şüpheli katkı maddesi”, “şüpheli kategorisi”, “şüpheli şeyler” veya “helâlligi şüpheli ürün” gibi ifadeler aslında muvakkat nitelenmelerdir. Bir gıda ya haramdır ya da helâldir. Şüphe ve sorgu varsa, basitçe, haram veya helâl olduğu analiz üzerine belirlenecektir.

Helâl Sertifikasyon Hakkındaki Gelişmelerin Özetlenmesi

Helâl sertifikasyon, güvenilir, yetkili ve tarafsız kurumun, başvuru konusu üretimi ve netice itibarıyla üretilen ürünü denetlemesini, helâl standartlara tam uygunluk tespiti üzerine, bu tespitini belgeyle onaylamasıdır. Helâl sertifikasyon yalnız gıdada değil, turizmden kozmetiğe, yenilenebilir enerjiden lojistik ve tarımsal işlemlere pek çok emtia ve hizmeti eşgüdümlü ilgilendirmektedir (Şimşek, 2013; Ratnasari, Gunawan, Rusmita ve Prasetyo, 2019; Fındık, 2019). Şeriat marketindeki temel kurallar, dinî değerlerin üstün tutulması, sadece helâl emtia ve/veya hizmet sunulması, hayata İslâm penceresinde bakılması, uzun ve kısa vadeli hedeflerin netleştirilmesi şeklinde sıralanmaktadır (Ratnasari vd., 2019).

Helâl sertifikası verilebilmesi için, yalnız helâl standartlara uygunluk kâfi gelmez, ayrıca saflık ve sağlık araştırmasından da başarıyla geçilmesi icap eder. Dünya Sağlık Örgütü ile Gıda ve Tarım Örgütü tarafından ortak oluşturulan Gıda Kodu (*Codex Alimentarius*) bünyesinde, 1997 yılında, helâl terimini konu edinen özel yönerge yayınlanmışsa da bu yönerge tavsiye niteliğindedir. İslâm Ülkeleri İçin Standartlar ve Metroloji Enstitüsü (SMIIC), helâl konusundaki standardizasyon, akreditasyon ve sertifikasyon konularında, 2010 yılından bu yana, uluslararası boyutta çalışmalar sergilemektedir. Diğer taraftan, 2008 yılından bu yana, helâl standardizasyon, İslâm Konferansı Teşkilatı (İKT) çatısı altında, önemli bilimsel çalışma ve toplantılara konu edilmektedir (Şimşek, 2013).

Dünyada, Amerika İslâmî Gıda ve Beslenme Konseyi (IFANCA), Malezya İslâmî Gelişim Departmanı (JAKIM), Endonezya Ulema Meclisi (MUI) ve İran İslâm Araştırma ve Enformasyon Dairesi helâl belgelendirme konusundaki liderler arasındadır (Yalçın, 2017; Şimşek, 2013; Yıldırım, 2019; Dahlan ve Sani, 2017; Khan ve Haleem, 2016; Fındık, 2019). Dünya Helâl Konseyi (WHC) önderliğinde toplanan Dünya Helâl Forumu (WHF), Avrupa İslâm Konseyi (EIC) ve SMIIC, uluslararası standartları belirleyen kuruluşlardır.

Malezya, helâl logosunun ve sertifikasının itibarını ve güvenilirliğini küresel boyutta kabul ettirmek konusunda kararlıdır (Fındık, 2019; Yıldırım, 2019). Helâl logo ve sertifikasının sadece endüstriye değil tüketiciye de yaraması amaçlanmakta, böylece ekonomik ajanlar arasında kazan-kazan sonucu yaratması ümit edilmektedir (Yıldırım, 2019).

Türkiye’de, Türk Standartları Enstitüsü (TSE), helâl uygunluk belgesi, helâl parti malı uygunluk belgesi, helâl kesim belgesi adı altında üç türlü helâl sertifikasyon hizmeti sunmaktadır. Esasen TSE, helâl dairesini, JAKIM kriterlerine binaen değil, SMIIC standartlarından örnekseyerek netleştirmiştir (Şimşek, 2013; Yalçın, 2017). Dinî, ilmî ve vicdanî boyutu olan helâl faaliyetlerin üst mertebeden kontrol edilmesi amacıyla Helâl Akreditasyon Kurumu (HAK) kurulmuştur. HAK, şimdilik Türk Standartları Enstitüsü Helâl Belgelendirme Müdürlüğü’nü akredite etmiş gözükmektedir. HAK, helâl gıda sertifikasında yaşanan uygulama farklılıklarının ortadan kaldırılması hedefine hizmet etmektedir (Güzel ve Kartal, 2017).

TSE yanı sıra, Bursa’da Dünya Helâl Birliği (DHB); İstanbul’da, Gıda ve İhtiyaç Maddeleri Denetleme ve Sertifikalama Araştırmaları Derneği (GİMDES), Helâl Gıda Denetim ve Sertifikalandırma Merkezi (HEDEM) ve ADL Belge Danışmanlık ve Eğitim Hizmetleri (ADL); Konya’da, Helâl Derneği (HELALDER); İzmir’de, KAS Uluslararası Sertifikasyon Gözetim Teknik Kontrol Hizmetleri Şirketi (KAS) gibi pek çok kuruluş helâl sertifikası hizmeti sunmaktadır (Şimşek, 2013; Yalçın, 2017; Kurtoğlu ve Çiçek, 2013).

İslâm hukukunda, mezhepler arası farklılıklar yönünden kıyaslamalar yapıлып, deniz ürünleri ve hayvan kesim kurallarında nüanslardan bahsedilse de (Şimşek, 2013; Keleş, 2015), helâl dairesinde derin ayrışmalar asla söz konusu değildir.

Helâl Sertifikasyonun Önemi Ve Yararları

Helâl belgelendirme, gerçek kişiler için din ve inanç özgürlüğünü ilgilendirdiği gibi, kamusal açıdan da gıdada güvenlik ve istikrar ilkelerini desteklemektedir. Ticarî yönden konuya yaklaşıldığında, uluslararası emtia ve hizmet transferinin önemli bölümünü yönlendirmektedir (Şimşek, 2013).

Malezya, Singapur, Filipinler, Ortadoğu yanı sıra bazı Avrupa ülkelerine, Türkiye’de üretilen deterjan, gıda ve kozmetik gibi pek çok ürünlerin ihraç edilmesi, helâl sertifikası ve helâl logosuyla kolaylaşmaktadır. Çin ve Kuzey Afrika’da yaşayan Müslüman kitleler eklendiğinde, gıda sektörünün İslâmî beklentileri haiz dilimi her geçen gün büyümektedir. Çoğunluğu Müslümanlardan oluşan toplumlar söz konusu olduğunda, helâl sertifikası, mezkûr devletlerin ithal ettiği emtialar bakımından, neredeyse ticarî zorunluluk mertebesinde (Köseoğlu, 2014).

Türkiye’de, 2018 yılında, yaklaşık sekiz yüz müşteri üzerinde yapılan araştırma neticesinde, helâl sertifikasıyla tüketicilerin yönelim ve güven arayışı arasında önemli etkileşim olduğu tespit edilmiştir (Memiş, Cesur ve Akın, 2018).

Yozgat’ta, 2013 yılında yapılan sosyolojik araştırma, tüketicilerin helâl gıda arayışında olduğunu, sertifikalara değer verdiklerini, gelir ve eğitim seviyesi yükseldikçe helâl arayışında köy pazarının yerini büyük markalara beslenen itimadın aldığı ortaya konulmuştur (Kurtoğlu ve Çiçek, 2013).

Konya’da, 2017 yılında yapılan kantitatif çalışma, tüketicilerin helâl sertifikalı ürün seçimindeki önemli faktörleri, “tutum”, “algılanan davranış kontrolü” ve “özel norm” şeklinde netleştirmiştir (Alagöz Başaran ve Demirel, 2017). Kahramanmaraş’ta 2017 yılında yapılan araştırmada, tüketicilerin %76’sının helâl gıda hakkında bilgi sahibi olduğu, %54.6’sının helâl sertifikalı ürüne fazla ödemeye razı olacağı ifade edilmiştir (Çukadar, 2017).

İstanbul’da, 2014 yılında yapılan başka bir sosyolojik araştırmada, tüketicilerin helâl sertifikasına verdikleri önemin cinsiyet, yaş, eğitim faktörlerinden bağımsız; fakat medenî durumla yakından ilgili olduğunu ortaya koymuştur (Özdemir ve Yaylı, 2014).

Esasen dünyada yapılan pek çok araştırma, helâl hassasiyeti olan Müslüman tüketicilerin helâl logosunu önemseydiğini istatistik olarak ortaya çıkarmıştır (Keleş, 2015; Kurtoğlu ve Çiçek, 2013; Fuseini, 2017). Meselâ helâl ürün ve hizmet sunumu Tayland’da yıllık %9 büyüme arz etmektedir. Malezya’da bu sertifika sistemi alıcının karar verme mekanizmasında en önemli etkenler arasındadır. Endonezya’da da ürünlerin helâl sertifikalı olması ihracatta rekabet edilebilirlik başarısı sağlamaktadır (Ratnasari vd., 2019). Şu hâlde, helâl sertifikası, çift yönlü faydalarıyla, yalnız alıcı/tüketici kümesini değil, satıcı/sağlayıcı/tacir kesimini de etkisi altına almaktadır.

Helâl Sertifikası Hakkında Güncel Düşünce Ve Eleştiriler

Sadece gıda sektöründe değil, ilgili tüm alanlarda, özellikle hizmet sektörleri arasında yer alan bankacılık ve turizmde, helâl belgelendirme hem hukuk ilminde hem de sosyal bilimlerde doktrine konu edilmektedir. Değerlendirmelerin tamamında, helâl sertifikasına, din ve inanç özgürlüğü noktasında doğal olarak pozitif yaklaşılsa da bazı eleştirilerin yöneltildiği görülmektedir. Öncelikle mukayeseli öğretiye, ardından Türk doktrinine yer verilmelidir.

Malezya bakış açısında, helâl sertifikası, devlet, üreticiler ve alıcılar nezdinde, ekonominin tüm aktörlerine kazanç sağlamaktadır. Basitçe helâl endüstrisinden tüm dünyanın kazanç sağlamasına vesile olmaktadır. Fakat gıda mühendisleri ve kimyagerler bile, gelişen gıda teknolojisi ve küreselleşme nedeniyle helâl olan ve olmayan ürün kontrolünde güçlük yaşamaktadır (Yıldırım, 2019).

Endonezya perspektifinde, devletin helâl-haram noktasında çelişen fetvalardan hangisini dikkate alacağını önemli sorun arz ettiği tespit edilmiştir. Çağdaş Endonezya İslâm

algısında, İslâmî otoriteler arası görüş çekişmesiyle baş edilmelidir. Helâl hakkında karar verme yetkisi devletin olmamalıdır. Bu yetki dinî mahkemelere bırakılmalıdır. Helâl sertifikası verme tekelinden kurtulmak gereklidir. Sertifika MUI inhisarından alınmalı, birçok kuruluşun sertifika vermesi mümkün olmalıdır (Hosen, 2012). Hakikaten birleşik helâl belgelendirme ütopyası gerçek olsaydı, helâli haramdan yeknesak şekilde ayırt eden sertifikasyon hareketinde, küresel boyutta, hukuk güvenliği tesis edilebilirdi.

Malezya'dan farklı olarak, Hollanda ve Amerika Birleşik Devletleri'nde helâl sertifikası veren bağımsız pek çok kuruluş bulunmaktadır. Vicdanlı helâl sertifikası, helâl kalitesini yükseltebilir. Her ülkede, helâl belgelendirmenin suiistimaline karşı farklı hukuk kurallarının uygulanması, ancak birleşik küresel helâl belgelendirme (*unified global Halal certification*) sayesinde çözülebilir (Dahlan ve Sani, 2017; Khan ve Haleem, 2016).

Fransa'da da helâl sertifikası mercek altına alınmıştır. Şöyle ki, güvensizliğin kurumsallaşmasına (*l'institutionnalisation de la méfiance*) dönüştüğü (Bergeaud-Blackler, 2006); helâl pazarlarının (*les marchés halal*) ekonomik aktörler tarafından *domine* edildiği; bu sertifikadan elde edilen farklı gelirlerin kült Müslüman otoritelere ulaşmadığı; bu konuya kamu gücünün kontrolör şeklinde müdahalesinin gerektiği (Bergeaud-Blackler, 2005); Fransa'daki Müslüman tüketiciler nezdinde dönülemez şekilde yer edinen helâl sertifikasının, hükümet politikası gereği yeknesak şartlara bağlanmamakla, ülkedeki yegane sertifika kurumuna peşkeş çekildiği (Stitou ve Rezgui, 2012) kaleme alınmıştır. Bu eleştirilerde, helâl sertifikasının aslı amacını ifa edemediği, güven vereceğine bilakis güvensizliğe sebep olduğu iddia edilmektedir. Her hâlükârda, Fransa'daki Müslüman göçmen nüfusun helâl et tüketimini gerekçelendirmesinde, dinî öz tanımlama ve kültürel diyet değerleri belirleyici kriterdir. Helâl seçiminin açıklığa kavuşturulmasında, dinî hassasiyetini düşük tanımlayan Müslümanlar, bireysel seçim hakkına odaklanırken; dinî kimliğini yüksek bağlılıkta addedenler, İslâm toplumunun ortak kontrolüne dayanmaktadır (Bonne, Vermeir, Bergeaud-Blackler ve Verbeke, 2007).

Fransa'da, helâl sertifikası hakkında dinî, politik ve sosyolojik zorluklar söz konusudur. Fransa'da yaşayan Müslümanların helâl sertifikası ihtiyacının sadece dinî konu sayılarak, direkt ulusal müdahaleden laiklik nedeniyle imtina edilmesi isabetli değildir. Çünkü konunun dinî olmak dışında, politik, ekonomik ve sosyolojik boyutları bulunmaktadır. Kimlik algısında önemli yer dolduran helâl gıdaya erişim, Fransa'daki Müslümanların yaşam biçiminde ve benlik tanımında olmazsa olmazdır (Mohamed, 2013). Esasen Fransa'nın helâl sertifikası hakkındaki pasif tutumunu 2013 yılından bu yana bir nebze değiştirdiği ifade edilmelidir. Sadece Fransız İçişleri Bakanlığı değil, Tarım ve Gıda Bakanlığı da helâl gıda ve özellikle helâl et konusunda hassasiyetini sergilemektedir (*Ministère de l'agriculture*, 2020). Yine konunun, Fransız Müslüman İbadetleri Konseyi (*le Conseil Français du Culte Musulman*) tarafından dikkate alındığı eklenmelidir. Konsey, 2016 yılında, tavsiye niteliğinde bir dizi standart yayınlamıştır. 2017 yılında Fransa'daki helâl pazarı genişleyerek 5,5 milyar *Euro* tutarına ulaşmıştır (Derroisné, 2018).

Hollanda'da helâl ürünler büyüyen pazar teşkil etmektedir. Hollanda süpermarketleri, hastaneleri ve okulları, tedariklerine helâl gıda eklemeye karar vermektedir. Helâl sertifikasının görünür olması, hayvanların korunması aktivistleri ve Hollanda toplumunun "İslâmlaştırılmasından" korkan insanlar tarafından eleştirilmektedir. Öyleyse, Hollanda ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki helâl ve koşer düzenlemeleri kıyaslanmalıdır. Çünkü Hollanda devleti hem helâl hem de koşer konusunu, tamamen ticarî ve dinî alanlara bırakarak müdahaleci tavır sergilemekten özellikle imtina etmektedir. Hollanda devleti, helâl ve koşer sertifikasıyla, organik sertifikasıyla aynı oranda ilgilenmektedir. Konuya, Yahudi veya Müslüman politik lobilerinden bağımsız olarak, dinî değil, tüketici hakları perspektifinde yaklaşılmalıdır (Havinga, 2010).

Küresel helâl endüstrisinin genişlemesi üzerine, bilhassa helâl sertifikasyonu hedefleyen yeni İslam fobisi biçimi ortaya çıkmıştır. Öyle ki, Avusturalya’da, helâl sertifikasyondan elde edilen gelirlerin terör örgütlerini maddî açıdan desteklemek amacıyla kullanıldığı iddia edilmiştir. Helâl sertifikalı ürünlerin hedeflenmesi ve etiketlenmesi, İslâm fobisinin açık ve gizli tezahürü olarak yorumlanmaktadır (Etri ve Yücel, 2016).

Suudi Arabistan’da yayınlanan bir makaleye göre, Müslüman olmayanların dâhi, ek güvenlik, hijyen ve kalite güvencesi sunduğu için helâl ürünleri tercih ettiklerine dair güçlü kanıtlar bulunmaktadır. Buna rağmen, helâl sertifika organizasyonlarının özellikle gıda ve kozmetik endüstrilerinde benimsenen süreçler, teknolojiler ve katkılara hitap eden uygun normlara sahip olmadığı gözlemlenmektedir (Khan ve Haleem, 2016).

Helâl sertifikasının yüksek ücretleri küçük ve orta ölçekli işletmeler açısından dezavantajdır. Sonuçta helâl sertifikası, önemli finansal yatırım gerektirdiği gibi, sertifika işlemlerinin tamamlanması da oldukça zaman almaktadır. Helâl sertifikasyonun ek maliyetine çoğu durumda tüketici katlanır. Helâl standardında küresel birleşme sağlanması hem sertifika kriterlerine açıklık getirecek hem de ücretlerin dengelenmesine yarayacaktır. Böylece helâl ürün alanında işletmeler eşit şartlarda yarışacaktır (Fuseini, 2017).

Türkiye’de SMIIC kriterleri yönünde pozitif tavır alınmıştır. “SMIIC standardı helâl belgelendirme ve gıda konusunda son derece olumlu çalışmadır” (Şimşek, 2013). Helâl-haram çizgisi, şaibe ve şüphe götürmeyen hassasiyet gerektirir. Sertifikasyon, güven veren etkili delil olmalıdır. Sertifikasyon hizmeti, pazar malzemesine dönüşmemelidir. Helâl belgeleme hizmeti, dosdoğru sunulmalı, ticarî kaygılardan uzak organize edilmelidir (Keleş, 2015).

Türk özel hukuku bakış açısında da helâl belgelemeye önemli eleştiriler yöneltilmiştir. Türkiye’de helâl sertifikası açılımı, olumlu amaçlarla, özellikle Türk üreticilerin ihracat hacmini genişletmek ümidiyle gerçekleşmiştir. Oysa İslam dinine mahsus helâl açıklamasına yabancı ABD, Brezilya, Arjantin, Rusya ve Çin gibi ülkeler, Müslümanların helâl ürün ihtiyacını karşılayan öncü ülkelerdir. Esasen çok güzel ümitlerle Müslümanlara hizmet etmek üzere kullanılan helâl sertifikası, ekonomi devlerinin helâl kavramını yozlaştırıp, ranttan pay alma aracı hâline gelmemelidir. Bir kez daha icat edilen iktisadî araçların, ismine değil, gerçekte kime hizmet ettiğine odaklanması gereği ortaya çıkmıştır (Tüzüner, 2014).

Anılan eleştiriler dikkate alındığında helâl sertifikasyonun emperyalizmin aracı olmaktan çıkarılması, sertifikasyon sürecinde kâr amacı güdülmeksizin gezegendeki tüm Müslümanların helâl hassasiyetine hizmet eder mertebeye ulaştırılması, bunun için İslamî gerekleri ön planda tutan gerçek ve ortak akreditasyon mekanizmasının başrol oynaması temennileri yinelenmelidir (Tüzüner, 2014).

Türk Özel Hukuku Işığında Helâl Belgelemenin Suiistimali

Özel hukukun gerek kişiler ve tüketici hukuku gerek borçlar ve ticaret hukuku bakış açısında, helâl gıda sertifikası, çok yönlü hukukî önem arz etmektedir. Dinî hassasiyetle helâl dairesinde yaşama arzusu güvenli gıda ve sağlıklı hizmetle birleştiğinde, gerçek kişiler yönünden, din ve inanç özgürlüğünü, manevî yönüyle kişilik hakkını ilgilendirmektedir. Diğer taraftan, İslâm hukukuna aykırı verilen helâl sertifikası yüzünden tüketicinin doğru bilgiden mahrum kalması, tüketici hukuku yönünden ayıplı hizmet veya ayıplı satış gibi olasılıklara işaret etmektedir. Ticaret şirketleri bakış açısında, uluslararası ticaretin Müslüman kitlelere hitap eden kısmı hesap edildiğinde, uluslararası gıda transferinin önemli bölümüne adeta giriş vizesi helâl sertifikasıdır. Helâl sertifikasında başa gelebilecek hukuka aykırılıklar ticaret hukuku açısından da önemli sonuçlar doğurabilir. İşte bu hukuka aykırılık ihtimalleri aşağıda özet hâlinde değerlendirilmektedir.

Sertifikalanan ürün veya hizmet gerçekten helâl ise, alıcı, sertifika sayesinde yöneltilen zikir ve vaade kavuşmakla hiçbir hukukî sorun doğmaz. Buna karşılık, sertifika hakikati yansıtmıyorsa, bir dizi hukukî değerlendirme yapılmalıdır. Bu noktada, doktrinde,

sertifikanın gerçeği yansıtmaması ihtimali değerlendirilmiştir (Topçuoğlu vd., 2017; Topçuoğlu ve Özkul, 2014). Ayrıca, önem sıralamasında, tüketici hukukunun öncelikli olduğu ifade edilmiştir (Topçuoğlu vd., 2017). Bu değerlendirmelere medenî hukuk tekniği açısından bazı eklemelerde bulunulabilir. Bir teşebbüsün yetkisi olmadığı hâlde helâl sertifikası kullanması doğrudan haksız rekabet hükümlerinin uygulanmasına mahal vermeyeceği gibi; beklenmedik şekilde, aldatma, ayıba karşı garanti ve kişiliğin korunması gibi bir dizi daha hukukî etiketleme devreye girebilir. Çünkü olayda, sahte sertifikalı ürünün alıcısı tüketici ise, ticaret değil, artık tüketici hukuku vasıflandırması uygun olur. Yine de tüketicinin, rekabetin veya kişiliğin korunmasında, bazı kanun hükümlerinin diğerlerine üstünlüğü yahut önceliği peşinen kabul edilmese daha sağlıklı olur. Zira helâl sertifikasından doğan özel hukuk ihtilaflarında, ulusal hukukun sunduğu çözüm yollarından uygun olan, salt “özel hüküm genel hüküm bertaraf eder” ilkesinin yalınlığında tayin edilemez. Örneğin, sahte sertifikalı haram gıda, yemek hizmeti sunan restoran tarafından başka tacirden satın alınıp müşterilere yemek olarak sunulsa, restoran sahibi müşterilerine karşı mahcup olsa, hatta belki onlara tüketici hukuku uyarınca tazminatlar ödese dâhi, rakip olmayan iki tacir arasında, haksız rekabet hükümlerinden ziyade, borçlar hukukunun aldatmaya dair genel hükümleriyle, alım satım akdine dair özel hükümleri yarışırken, kişiler hukukunun tacire sağladığı koruma ilk anılan iki olasılıktan birine kümülatif olarak eklenebilir. Özetle, helâl sertifikasının gerçeği yansıtmaması, Türk Medenî Kanunu, Türk Borçlar Kanunu, Türk Ticaret Kanunu ve Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun’un birlikte veya ayrı ayrı uygulama alanı bulmasına sebep olabilir. Yalnız sayılan kanunların somut olaya uygulanmasında belirleyici olan başat kriter, somut olayda rol alan sükûtların hukukî statüsüdür. Helâl sertifikasından kaynaklanması muhtemel özel hukuk ihtilaflarında, ulusal hukukun sunduğu hukukî kurumlardan birini diğerine tercih ederken, alıcının, tüketici veya tacir olup olmadığı araştırılır ki, buna göre mezkûr ihtilaf, borçlar, tüketici veya ticaret hukuku dâhilinde vasıflandırılabilir. Esasen ayıba karşı garanti ve aldatma hükümlerinin borçlar hukuku içerisinde yarışması söz konusu olsa, hatta bu yarışmaya ticaret hukukunun haksız rekabet hükümleri eklense bile, kişiliğin korunması noktasında yığılmadan bahsedilir ki böylece yığılan veya yarışan kanunların ayrıştırılması yahut birlikte eşzamanlı uygulanması öncelikle somut olaya karışan öznelerin hukukî statüsüne göre şekillenir.

Malezya hukukunda helâl logosunun veya sertifikasının hukuka aykırı kullanımına dair bildirilmiş somut ihtilaf anılmamaktadır. Bununla birlikte, şeriat temelli yasalarda, helâl sertifikasının suiistimali, helâl-haram kelimeleri yanı sıra bunların tanımlarını dâhi içeren münhasır hükümlere konu edilmektedir (Md Yusof, 2017; Ramli, 2010; Dahlan ve Sani, 2017; Halim ve Ahmad, 2014). Malezya’daki helâl yasaları, yani spesifik helâl hukuku (*specific Halal law*) tüm ülkede geçerlidir (Dahlan ve Sani, 2017; Halim ve Ahmad, 2014). Buna karşılık, Amerika Birleşik Devletleri’ndeki helâl yasaları tüm eyaletlerde kabul görmemekte, helâl yasaları eyaletten eyalete değişmektedir. Hollanda’da münhasır helâl yasası bulunmaz ancak Hollanda’da yaşayan Müslümanlar Hollanda’daki sertifika dağıtıcıya itibar etmektedir (Dahlan ve Sani, 2017). Hemen belirtilmelidir ki, Malezya hukukunun aksine, Türk hukukunda, helâl emtia/hizmet hakkında spesifik helâl hukuku (*specific Halal law*) yani helâl-haram tanımlarına özgü yaptırım içeren Şerri hükümler bulunmamaktadır. Bu yönüyle, Türk ve Hollanda hukukları yanı sıra diğer Avrupa Birliğine üye ülke hukukları benzeşmektedir.

Malezya spesifik helâl hukukunda, helâl sertifikasında kötüye kullanımın soruşturulması, şikâyet üzerine (*based on complaint*), dayatılarak yani zorla (*enforcement inspection*), planlı (*scheduled*) ve takip eden (*follow-up*) denetim şeklinde dörde ayrılır (Md Yusof, 2017). Türk hukukunda, spesifik helâl yasaları bulunmaması soruşturma ve takibat yapılmadığı anlamına gelmez. Türk hukukunda da helâl sertifikasının veya logosunun

suiistimali, sadece medenî sorumluluğa kaynak olmaz (Tüzüner, 2014); gerek cezaî (Topçuoğlu ve Özkul, 2014), gerek idarî yaptırımların uygulanmasına zemin hazırlar.

Sertifikanın ürün veya hizmete helâl damgasını vurmaması, mezkûr ürün veya hizmetin alıcısı nezdinde, Türk Medenî Kanunu, Türk Borçlar Kanunu, Türk Ticaret Kanunu ve Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun bakımından önemli sonuçlar doğurabilir. Şöyle ki, helâl sektöründe, alıcı tacirin satıcı tacir karşısındaki konumu, yani tacirlerin birbirleri arasındaki çekişmesi; tacir olmayan alıcının veya tüketicinin satıcıya isyanı münferiden incelenmeye muhtaçtır.

1. Tüketici olmayan alıcının haram olduğu hâlde helâl sertifikasıyla satılan ürüne/hizmete karşı hukukî tavrı

Borçlar hukuku çerçevesinde, haram emtianın helâl sertifikasıyla satılması, alıcının aldatılmasıdır ki aldatılan alıcı Türk Borçlar Kanunu'nun 39'uncu maddesine göre sözleşmeyi iptal edebilir. Ne var ki, aldatma kurumundan yararlanırken, aldatıcı fiilin satıcı tarafından bizzat ve kasten yapılmasına ek olarak illiyet bağı bakış açısında, alıcının satılanı helâl sertifikalı olduğu için satın alması aranır. Diğer taraftan, alıcı, sözleşmeyi iptal etmeyip, Türk Borçlar Kanunu'nun 219 ve devamı maddelerinde düzenlenen satış sözleşmesindeki ayıba karşı garantiden yararlanabilir.

Türk Borçlar Kanunu'nun 219 ve devamı maddelerinin uygulama alanı bulması için, pek çok şart anılabilse de zikir ve vaat edilenin önemli ve esaslı olması yanı sıra aşikâr olmaması aranır (Atasoy ve Özdil, 2017; Ayan, 2007; Ayhan, 2011). İşte helâl olduğu vaat edilen sertifikalı satılanın haram çıkması, anılan önemli ve esaslı ayıp nitelemelerini sağladığı gibi aşikâr olmama şeklinde tanımlanan menfi şartı da tabii ki yerine getirir.

Türk Borçlar Kanunu bakış açısında nihayet, 57'inci maddede yasaklanan dar çerçevede hasız rekabet, ticarî işletme işletmeyen dernek ve vakıf gibi saf medenî hukuk tüzel kişileri arasında uygulama alanı bulabilir. Haksız rekabetin haksız fiil çatısı altında yer alan sorumluluk sebebi olduğunu gösteren ve daha çok meslekî kişiliğin korunması amacını güden Türk Borçlar Kanunu'nun 57'inci maddesi, özel hukukta kaynağını bulsa da davalının tacir olmadığı, gerçekten sınırlı ve zorlama ihtimallere atfedilmektedir (Özel ve Özdemir, 2017; Özdamar ve Ermenek, 2007; Can, 2007; Ballı, 2015; Uzunallı, 2013; Bakan ve Doğan, 2018; Güven, 2011). Tam bu noktada, ticarî işletme işletmemeleri kaydıyla, GİMDES, HELALDER ve TSE gibi kuruluşların, helâl sertifikası dolayısıyla kendi aralarında meydana gelen haksız rekabet ihtilaflarında bu maddenin tatbiki düşünülebilir.

2. Tüketicinin helâl sertifikasının hukuka aykırı kullanımına karşı başvuru yolları

Tüketici hukuku boyutunda, aldatıcı reklâm tanımı yol göstericidir. Aldatıcı reklam, yanlış veya yanıltıcı reklâm yanı sıra tüketiciyi aldatma kabiliyeti şeklinde iki unsurdan müteşekkildir. Reklâmda yalan bulunması aldatıcılığın en bariz göstergesidir (Eroğlu, 2005; Göksoy, 2007; Oruç, 2009; Öcal Akipek, 2014; Özdemir, 2004; Tarman, 2011). Haram emtianın helâl görünümünde sertifikalanması, aldatıcı reklâmın iki unsurunu da barındırır.

Tuzak pazarlama türlerinden parazit pazarlama, yetkisi olmadığı hâlde ürünlerin popüler bir kuruluşla hukuka aykırı ilişkilendirilmesi anlamına gelir (İnal ve Baysal, 2006; Aytaç, 2017). Gerçekte haram olduğu hâlde helâl sertifika veren kuruluşla hukuka aykırı ilişkilendirilen parazitleri ifade etmek adına, parazit pazarlama teriminden yararlanılabilir.

Aldatıcı reklâma maruz kalan tüketici, Türk Borçlar Kanunu'nun 36 ve 39'uncu aldatılma sebebiyle sözleşmenin iptali maddeleri yanı sıra, Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un 8 ve devamı ayıba karşı garanti hükümlerine başvurabilir. Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un 8'inci maddesinin 2'inci fıkrasına ve 14'üncü maddesinin 1'inci fıkrasına göre, helâl sertifikalı ürünün/hizmetin haram çıkması, hatta sertifikasız

emtianın/hizmetin helâl sertifika amblemiyle satılması/sunulması, ambalaj veya etikette satıcı/sağlayıcı tarafından bildirilen niteliğin satılarda/sunularda bulunmamasına tekabül eder. Ayıba karşı garantiden yararlanmak isteyen tüketici, uyuşmazlığın değerine göre, tüketici hakem heyetine başvurabileceği gibi, doğrudan tüketici mahkemesinde de dava açabilir (Tüzüner, 2014).

Haram ürün yemek zorunda bırakılan tüketicinin ayıba karşı garantiden yararlanmasına dair Yargıtay kararı anılmalıdır. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 12.02.2014 tarih, 2013/13-492 esas ve 2014/87 karar numaralı içtihadında *“davalının işlettiği tatil köyünde davacıların konakladığı dönemden kısa bir süre sonra yapılan denetimlerde sağlığa zararlı, son kullanma tarihi geçmiş ve menşei de tespit edilemeyen et ürünleri ayrıca domuz etinin de tespit edildiği görülmüştür. Bu durumda davacıların kaldıkları dönemde kendilerine de bu etlerden yedirildiği kanaatiyle açtıkları manevî tazminat isteminin kabulüne dair mahkeme kararı yerindedir”* cümlelerine yer vermiştir (Güzel ve Kartal, 2017; Topçuoğlu vd., 2017).

Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun’un 62’inci maddesinin 1’inci fıkrasına göre, her aldatıcı uygulama aynı zamanda haksız ticarî uygulamadır. Haram ürünün helâl sertifikalı satılması, ayrıca sertifika yokken varmışçasına imaj çizilmesi, haksız ticarî uygulamadır. Böylesine mağduriyet yaşayan tüketici, Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun’un 63’üncü maddesine göre Reklâm Kurulu’na şikâyette bulunabilir.

3. Kendisine helâl vaadiyle satılan ürünü/hizmeti yeniden satan/sağlayan tacirin mezkûr ürünün/hizmetin haram olduğu anlaşılınca başvurabileceği hukukî olanaklar

Türk Ticaret Kanunu’nun 18’inci maddesine göre, her tacir, ticaretine ait bütün faaliyetlerinde basiretli iş insanı gibi hareket etmelidir. Külfet niteliği taşıyan bu fıkra, objektif ölçüye dayalı olması kaydıyla belirli durumlarda tacirin evvelden taahhüt etmemiş olduğu bazı edimler yüklenmiş sayılmasına sebep olur (Gümüş, 2016; Kizir, 2011; Kara, 2017). Fikrimce, sahteliği kolaylıkla çıplak gözle anlaşılabilen veya süresi dolmuş helâl sertifikasını her tacirin fark edeceği kabul edilir. Yine, helâl gıda sertifikası bulunduğu hâlde ürün paketinde yer alan içindekiler listesinde aşikâr haram içerik veya katkı yazıyorsa, basiretli tacirin mezkûr sertifikaya itibar ettiğine dair savunması kifayetsizdir. Böylesine kabuller, tacire biçilen basiretli iş insanı rolünde kaynağını bulur.

Basiretli tacirin ithalat yapacağı ülkenin yalnız ithalat rejimini değil mezkûr ürüne dair hukukî beklentilerini de evvelce araştırmış olması beklenir. Kanımca, basiretli tacir, satın aldığı veya bizzat ürettiği ürünler hakkında, bunları ilk defa yahut yeniden satacağı ülkenin varsa kendine özgü helâl sertifikası beklentisinden, hatta ağırlaştırılmış helâl kıstaslarından haberdar olmalıdır. Özellikle, bazı helâl sertifikalarının kimi ülkelerde kabul görmediği dikkate alınmalıdır. Meselâ İngiliz Helâl İzleme Komitesi tarafından verilen sertifika, Malezyalı JAKIM veya Endonezyalı MUI huzurunda kabul görmemektedir (Fuseini, 2017).

Gerek haram emtianın helâl sertifikasıyla gerek helâl sertifikası olmayan ürünün sertifikalıymışçasına piyasaya sunulması, hatta bir veya birden fazla haram içeriği haiz emtiada bu içeriğin bilerek etikette gizlenmesi dürüstlük kuralına aykırıdır. Bu tarz haksız satış yöntemleri, Türk Ticaret Kanunu’na göre rakip tacirler arası, özel hukuk ve ceza hukuku kaynaklı davaların açılmasına zemin hazırlar. Türk Ticaret Kanunu’nun 54 ile 63’üncü maddelerine göre, *“aldatıcı veya dürüstlük kuralına aykırı davranışlar ile ticarî uygulamalar hukuka aykırıdır”*; özel hukuk ve ceza hukuku kaynaklı davalara sebep olur (TTK. m. 54-63). Ticarî anlamda haksız rekabet, özel hukuk ve ceza hukuku boyutuyla doktrinde incelenmekte (Tarman, 2011; Erdoğan, 2013) fakat konunun helâl sertifikasıyla ilgili izdüşümüne değinilmemektedir. Türk Ticaret Kanunu’nun 55’inci maddesinin 1’inci fıkrasında sıralanan haksız rekabet hâlleri dikkate alındığında, özellikle, tacirin kendi malları hakkında gerçek dışı ve/veya yanıltıcı açıklamalarda bulunması; özel bir sertifikaya sahip olduğu zannı

uyandırması; ayrıca, malının haram olduğunu bilerek gizlemesi, rakip tacirler huzurunda, pek tabii rekabeti suiistimal davranışlarıdır (Tüzüner, 2014).

4. Haram olduğu hâlde helâl gösterilen ürün veya hizmetten ortaya çıkan kişiler hukuku ihtilafları

Kişilik hakkını koruyan davalar, Türk Medenî Kanunu'nun 25'inci maddesinde açıklanmaktadır. Kişilik hakkı, hiç kuşkusuz, dinî inanç kadar, iktisadî bütünlüğü de kapsar. Kişilik, meslekî ve ticarî itibarı da içine alan dinamik korumaya ihtiyaç duyar (Helvacı, 2013; Kaya, 2010; Görgeç, 2013). Bu bakış açısında, helâl sertifikasıyla damgalanmış emtianın esasen haram çıkması, bu emtiayı satın alıp haram olduğunu bilmeyerek ve bilmesi gerekmeden Türkiye'de tekrar satan gerçek/tüzel kişi tacirin, müşterileri huzurunda, aslında tüm ticaret arenasında, iktisadî ve meslekî bütünlüğünü, yani kişiliğinin ekonomik cephesini rencide eder (Tüzüner, 2014). Çünkü "tüketilmesi haram olan malın, tüketim amacıyla üretimi ve satışı da haram olmaktadır" (Kisbet, 2019).

Sözde sertifikasına veya üreticinin vaadine güvenip bilmeden haram ürün piyasaya arz eden gerçek veya tüzel kişi satıcı/sağlayıcı/dağıtıcı, haksız rekabetten doğan hukukî imkânlarına ek olarak, aldatma veya ayıba karşı tekeffül yarışmasından, hatta iktisadî ve meslekî bütünlüğünün ihlâl edilmesi üzerine, kişiliği koruyan davalardan, somut olaya göre, birlikte veya ayrı ayrı yararlanabilir. Söz konusu sorumluluk sebeplerinde yığılma değil de yarışma söz konusu olduğunda, Türk Borçlar Kanunu'nun 60'ıncı maddesindeki istisnalar gerçekleşmedikçe, hâkim, yarışan sorumluluk sebeplerinden davacının lehine en iyi giderim sağlayanı seçer. Gerçekten, haksız rekabet, aldatma ve ayıba karşı garanti hükümleri arasındaki ilişkide yarışmadan bahsedilirken bunlardan biriyle kişiliğin korunması arasında yığılma bulunduğu hatırlanmalıdır. İşte aldatılıp piyasaya haram ürün sunmuş olmakla zor durumda kalan tacir, planlanan ithalatlar ve ifa edilmiş satışlar bakımından zaten haksız rekabet, aldatma veya ayıba karşı garanti kaynaklı hukukî imkânlardan faydalanacağı için, Türk Medenî Kanunu'nun 25'inci maddesine göre tecavüzün önlenmesi ve giderilmesi davalarına ihtiyaç bile duymayabilir. Yalnız sair sebeplerle haksız rekabet kaynaklı hükümler tercih edilemezse, aldatma veya ayıba karşı garantiye, sırf kişilik hakkı ihlâline dayalı manevî tazminat talebi eşlik edebilir ki o zaman Türk Medenî Kanunu'nun 25'inci ve Türk Borçlar Kanunu'nun 58'inci maddeleri tatbik edilebilir.

Türk Borçlar Kanunu'nun 58'inci maddesine göre, aynı mağduriyeti yaşayan sadece gerçek kişi tacir değil, tüzel kişi tacir de manevî zarara uğradıysa, manevî tazminat talep edebilir. Tüzel kişilerin acı hissedemeyeceği yönündeki sübjektif görüşün aksine objektif görüş, kanun koyucunun kişi kavramını kullanarak gerçek veya tüzel kişi ayırımı yapmadığından hareketle, tüzel kişi lehine manevî tazminatı uzun yıllardır kabul etmektedir (Ede, 1992; Taşkın, 1992; İşgüzar, 1990; Gönen, 2011; Tüzüner, 2014).

SONUÇ

Helâl sertifikası, Müslüman tüketicinin din ve inanç özgürlüğünü, hatta tüm yaşam alanını ilgilendirmektedir. Türk tacirlerin her türlü emtia satış ve ihracatında, ayrıca bankacılık ve turizm sektörleri dikkate alındığında, çeşitli hizmetlerin sunumunda, işbu sertifika sayfasına, önemli iktisadî araç payesi teslim edilmektedir. Helâl-haram arası şüpheli yakıştırması eleştirilebilir. Çünkü bir gıdanın helâl olup olmadığı asla nihai anlamda şüpheli olamaz. Bahsedilen şüphe sadece üretim sürecine dair bilgi eksikliğinden kaynaklanmakta olup geçicidir. Üretim süreci ve katkı maddeleri tam tamına analiz edilirse, her gıdanın helâl veya haram olduğu derhal netleşir. Helâl sertifikası, çift yönlü faydalarıyla, yalnız alıcı/tüketici kümesini değil, satıcı/sağlayıcı/tacir kesimini de etkisi altına almaktadır. Yine de helâl sertifikasının ticaret hayatındaki sirkülasyonuna gerek Türk gerek mukayeseli öğretilerde eleştiriler yöneltilmektedir. Bu tenkitlerin dikkate alınması sayesinde, helâl sertifikasının itibarının artacağı ümit edilmektedir. Sertifikası olmadığı hâlde sertifikalı gibi satılan veya haram olmasına rağmen helâl gibi sertifikalanan ürün, alım satımın tüm aktörleri nezdinde çeşitli hukukî ihtilaflara sebep olabilir. Böylesine özel hukuk ihtilaflarının ulusal çözümünde, somut olayda rolü bulunan öznelerin hukukî statüsüne göre, Türk Medenî Kanunu, Türk Borçlar Kanunu, Türk Ticaret Kanunu ve Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun, birlikte veya ayrı ayrı uygulama alanı bulabilir.

KAYNAKÇA

- Alkış, A. (2018). Genetiği Değiştirilmiş Organizmaların (GDO) İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi. *Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, 31-54.
- Alagöz Başaran, S. ve Demirel E. (2017). Helâl Gıda Sertifikalı Ürünlerin Tüketici Davranışları Üzerine Etkisi: Konya İli Üzerinde Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/28, 451-472.
- Atasoy, A. Ö. ve Özdil, H. (2017). Ticarî Satım Sözleşmelerinde Satıcının Ayıba Karşı Tekeffül Borcu Bağlamında Ayıp İhbarında Şekil ve İspat Sorunu. *İstanbul Aydın Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3/1, 1-19.
- Ayan, N. (2007). Taşınır Satımında Satıcının Kanundan Doğan Ayıba Karşı Tekeffül Borcu. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15/1, 11-37.
- Ayhan, L. H. (2011). Birleşmiş Milletler Viyana Satım Sözleşmesi'ne Göre Uluslararası Satım Sözleşmelerinde Satıcının Ayıba Karşı Tekeffül Borcu. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15/2, 1-57.
- Aytaç, B. M. (2017). Sinsi veya Uyanık Pazarlama(?); Kavramsal Çerçeve ve Örnek Olaylar. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 12/47, 111-131.
- Bakan, M. ve Doğan, F. İ. (2018). Rekabet ve Türk Ticaret Kanunu'nda Haksız Rekabet. *Social Sciences Studies Journal*, 4/16, 1409-1425.
- Ballı, M. (2015). Türk Ticaret Kanunu'na Göre Haksız Rekabet. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 62-72. 12.8.2020 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1020189> adresinden erişildi.
- Batu, A. (2012). Türkiye'de Helâl (Mahzursuz) Gıda ve Helâl Belgelendirme Sistemi. *Gıda Teknolojileri Elektronik Dergisi*, 7/1, 51-61.
- Bergeaud-Blackler, F. (2005). L'État, le culte Musulman et le halal business, Le financement du culte et des pratiques Musulmans en France. *Presses Universitaires de Provence*, 1-35. 9.8.2020 tarihinde <https://hal.archives-ouvertes.fr/file/index/docid/51905/filename/papierhalal.pdf> adresinden erişildi.
- Bergeaud-Blackler, F. (2006). Halal: d'une norme communautaire à une norme institutionnelle. *Journal des anthropologues*, 106-107, Paragraf: 1-33. 9.8.2020 tarihinde <http://jda.revues.org/1270> adresinden erişildi.
- Bonne, K., Vermeir, I., Bergeaud-Blackler, F. ve Verbeke W. (2007). Determinants of halal meat consumption in France. *British Food Journal*, 109/5, 367-386. <https://doi.org/10.1108/0070700710746786>.
- Boran, M. (2016). Gıda Katkı Maddelerinde Helâllik ve Haramlık Ölçütleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/42, 1751-1759.
- Can, M. (2007). Türk Ticaret Kanunu Tasarısına Göre Haksız Rekabet. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 69, 151-176.
- Çukadar, M. (2017). Helâl Gıda Konusunda Tüketici Davranışları. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 34/3, 190-200.
- Dahlan, H. A. ve Sani, A. N. (2017). Comparison and Challenges in the Implementation of Halal Food Laws in Malaysia, the Netherlands and United States of America. *The Malaysian Journal of Law and Society*, 21, 53-62. 11.8.2020 tarihinde <http://journalarticle.ukm.my/12992/1/26281-79266-1-PB.pdf> adresinden erişildi.
- Derroisné, N. (2018). Halal, Casher: réglemmentations et certifications. *inter France*. 23.8.2020 tarihinde <https://www.franceinter.fr/societe/halal-casher-reglementations-et-certifications> adresinden erişildi.
- Ede, N. (1992). Manevî Tazminat Konusundaki Gelişmeler ve Tüzel Kişilerin Manevî Tazminat İstemleri. *Ankara Barosu Dergisi*, 5, 728-738.

- Erdoğan, Y. (2013). Yeni Türk Ticaret Kanunu'nda Haksız Rekabet Suçu. İpek Yolu Canlanıyor, Türk-Çin Hukuk Zirvesi. İstanbul: Adalet, 421-461. 11.9.2020 tarihinde http://dosya.marmara.edu.tr/huk/Sempozyumyayinlari/ipekyolucanlaniyor/Dr.YavuzERDO_AN.pdf adresinden erişildi.
- Eroğlu, C. E. (2005). Aldatıcı Reklâmlar. *Ankara Barosu Dergisi*, 2, 15-32.
- Etri, M. ve Yücel, S. (2016). Halal Certification and Islamophobia (A Critical Analysis of Submissions Regarding the Review of Third-Party Certification of Food in Australia Inquiry). *Australian Journal of Islamic Studies*, 1/1, 1-22.
- Fındık A. M. (2019). Malezya'nın Helâl Gıda Sertifikasyonundaki Rolü, Helâl ve Etik Araştırmaları Dergisi, 1/2, 82-104.
- Fuseini, A. (2017). Halal food Certification in the UK and its impact on food businesses: A review in the context of the European Union. *CAB Reviews*, 12/007, 1-21. <https://doi.org/10.1079/PAVSNR201712007>.
- Göksoy, C. Y. (2007). Yeni Alman Haksız Rekabet Kanunu ve Haksız Rekabet Alanında Getirdiği Yenilikler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9/2, 143-174.
- Gönen, D. (2011). Tüzel Kişilerde Kişilik Hakkı ve Korunması. 1. Baskı. İstanbul: On İki Levha.
- Görgeç, B. (2013). Genel İşlem Koşullarının Kişilik Hakkı Kapsamında Değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 19/1, 403-440.
- Gümüş, A. M. (2016). 6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunu (TTK) m. 18/II'de Yer Alan "Basiretli İş Adamı (Tacir) Davranışı" Ölçütünün İyi Niyetin (TMK. m. 3) Varlığının Belirlenmesindeki İşlevi. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22/3, Prof. Dr. Cevdet Yavuz'a Armağan, 1221-1240.
- Günay, M. (2011). Hormonlu ve GDO'lu Ürünlerin Dinî Hükmü (Tebliğ). *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı-IV Günümüzde Helâl Gıda* içinde (239-255). Afyonkarahisar: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Güven, Ş. (2011). *Haksız Rekabet Hukuku'nun Amacı ve Koruduğu Menfaatler* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk (Ticaret Hukuku) Anabilim Dalı. Danışman: Kırca İsmail. Ankara.
- Güzel, Y. ve Kartal, C. (2017). Helâl Gıda Sertifikası ve Tüketici. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5/4, 299-309.
- Halim Ab., M. A. ve Ahmad, A. A. (2014). Enforcement of Consumer Protection Laws on Halal Products: Malaysian Experience. *Asian Social Science*, 10/3, 9-14. Doi: [10.5539/ass.v10n3p9](https://doi.org/10.5539/ass.v10n3p9).
- Havinga, T. (2010). Regulating Halal and Kosher Foods: Different Arrangements Between State, Industry and Religious Actors. *Erasmus Law Review*, 3/4, 241-255.
- Helvacı, S. (2013). *Gerçek Kişiler*. 5. Baskı. İstanbul: Legal.
- Hosen, N. (2012). Hilal and Halal: How to manage Islamic Pluralism in Indonesia?. *Asian Journal of Comparative Law*, 7/1, 1-20.
- İnal, E. ve Baysal, B. (2006). Tuzak Pazarlama (Ambush Marketing), *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 65/50, 195-235.
- İşgüzar, H. (1990). Kişilik Hakkının İhlâli Nedeniyle Manevî Tazminat Davasının Şartları, *Ankara Barosu Dergisi*, 6, 855-876.
- Kara, E. (2017). Ticaret Kanunlarının Varsayımsal İnsanı: Amerikan Ticaret Kanunu'nda Reasonable Man ile Türk Ticaret Kanunu'nda Basiretli Tacir. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Şeref Ertaş'a Armağan, 19, Özel Sayı, 2127-2163.
- Kaya, M. (2010). Telekomünikasyon Alanında Kişilik Haklarının Korunması. *Ankara Barosu Dergisi*, 68/4, 279-334.
- Keleş, Y. (2015). Helâl Gıda Sertifikasyon/Belgelendirme Sorunları ve Çözüm Önerileri. *Diyanet İlmî Dergisi*, 51/4, 59-101.

- Khan, M. I. ve Haleem, A. (2016). Understanding “Halal” and “Halal Certification & Accreditation System”- A Brief Review. *Saudi Journal of Business and Management Studies*, 1/1, 32-42.
- Kisbet, M. (2019). İslâm Hukuku’nda Ayıplı Mal Satışından Tüketicinin Korunması. *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi*, 5/1, 161-195.
- Kızır, M. (2011). Yargıtay Kararları Işığında Basiretli İş Adamı Gibi Hareket Etme Yükümlülüğünün Sözleşmenin Değişen Şartlara Uyarlanmasına Etkisi. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19/2, 245-282.
- Köseoğlu, A. (2014). Helâl Belgelendirme Gerekliliği: Değerlendirme Notu. 1-17. Konya: Mevlana Kalkınma Ajansı. 9.8.2020 tarihinde <http://www.konyadayatirim.gov.tr/images/dosya/HELAL%20BELGELENDİRME%20GEREKLİLİĞİ.pdf> adresinden erişildi.
- Kurtoğlu, R. ve Çiçek, B. (2013). Tüketicilerin Helâl Ürünler Hakkındaki Algılama, Tutum ve Beklentilerini Tespit Etmeye Yönelik Bir Araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8/3, 181-205.
- Md Yusof, N. B. (2017). Abuse of Halal Certificate: Legal and Procedural Analysis. *World Applied Sciences Journal*, 35/10, 2245-2251. Doi: 10.5829/idosi.wasj.2017.2245.2251.
- Memiş, S., Cesur, Z. ve Akın, Ü. (2018). Tüketicilerin Helâl Sertifikalı Mamullere Yöneliminin Algılanan Risk ve Güven Arayışına Aracılık Etkisi, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*. 4/2, 32-46.
- Ministère de l’agriculture et l’alimentation. (2020). Tout savoir sur l’abattage rituel. 23.8.2020 tarihinde <https://agriculture.gouv.fr/tout-savoir-sur-labattage-rituel> adresinden erişildi.
- Mohamed A. A. (2013). Les enjeux du Halal en France. La vie des idées. 1-11. 23.8.2020 tarihinde https://laviedesidees.fr/IMG/pdf/20130709_les_enjeux_du_halal_en_france.pdf adresinden erişildi.
- Oruç M. (2009). *Haksız Rekabette Maddî Tazminat Davası*. 1. Baskı. İstanbul: On İki Levha.
- Öcal, A. Ş. (2014). 6502 Sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun Kapsamında Ticarî Reklâmlar (Tebliğ). H. Tokbaş ve F. Üçışık (Der). *Sektörel Bazda Tüketici Hukuku ve Uygulamaları* (Eski (4077) ve Yeni Kanun (6502) Karşılaştırmalı) içinde (482-489). 1. Baskı. Ankara: Bilge.
- Özdamar, M. ve Ermenek İ. (2007). Haksız Rekabet Davaları ve Korunan Menfaat. *Ankara Barosu Fikrî Mülkiyet ve Rekabet Hukuku Dergisi*, 7/3, 43-71.
- Özdemir, H. (2004). Aldatıcı Reklâmlara Karşı Tüketicinin Korunması. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53/3, 61-90.
- Özdemir, H. ve Yaylı A. (2014). Tüketicilerin Helâl Sertifikalı Ürün Tercihleri Üzerine Bir Araştırma: İstanbul İli Örneği, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6/1, 183-202.
- Özel, Ç. ve Özdemir S. S. (2017). Türk Hukuku’nda Haksız Rekabete İlişkin Düzenlemeler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Şeref Ertaş’a Armağan, 19, Özel Sayı, 189-206.
- Özgen, I. ve Hazarhun E. (2019). Gıda Etiketlerindeki E Kodlu Katkı Maddelerinin Helâl Gıda Kapsamında İncelenmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22/41, 481-502.
- Ramli, N. (2010). *Laws and regulations on halal production*. USIM-HDC Halal Executive Programme, 1-70. 11.8.2020 tarihinde <http://repository.salaamgateway.com/images/iep/galleries/documents/201509120630266971.pdf> adresinden erişildi.
- Ratnasari R. T., Gunawan S., Rusmita S. A. ve Prasetyo A. (2019). Halal Food Certification to Improve the Competitiveness of East and Middle Business in Indonesia. in the 2nd International Conference on Islamic Economics, Business, and Philanthropy (ICIEBP)

- Theme: “Sustainability and Socio-Economic Growth”. *KnE Social Sciences*, 3/13, 1044-1056. <https://doi.org/10.18502/kss.v3i13.4266>.
- Stitou N. ve Rezgui H. (2012). *Le consommateur Musulman est l'acteur incontournable du Halal*. Rapport ASIDCOM (Mars 2012). 1-22. 9.8.2020 tarihinde http://www.asidcom.org/IMG/pdf/rapport_ASIDCOM-Enquetes_consommateur_musulman.pdf adresinden erişildi.
- Şimşek, M. (2013). Helâl Belgelendirme ve SMIIC Standardı. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 22, 19-44.
- Tarman, Z. D. (2011). *Haksız Rekabetten ve Aldatıcı Reklâmlardan Doğan Uyuşmazlıklarda Uygulanacak Hukuk*. 1. Baskı. İstanbul: Beta.
- Taşkın, A. (1992). Tüzel Kişilerin Kişilik Haklarının Korunması. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 42, 201-243.
- Topçuoğlu, M. ve Özkul, B. (2014). Rekabet Hukuku Özellikle Haksız Rekabet Açısından Helâl Gıda Sertifikası. *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4/1, 1-26.
- Topçuoğlu, M., Özkul, B., ve Tekelioğlu N. (2017). Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun Açısından Helâl Ürün Sorunu ve Sonuçları. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 7/30, 19-55.
- Tüzüner, Ö. (2014). Helâl Sertifikasının Türk Medenî Hukuku Yönünden Değerlendirilmesi (Tebliğ). H. Tokbaş ve F. Üçışık (Der). 4. *Tüketici Hukuku Sempozyumu Sektörel Bazda Tüketici Hukuku ve Uygulamaları* içinde (378-401). 1. Baskı. Ankara: Bilge.
- Uzunallı, S. (2013). Genel İşlem Şartlarının Haksız Rekabet Hükümleriyle Denetlenmesi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 71/2, 383-420.
- Yalçın, İ. (2017). Fıkıh ve Siyaseti Şer'iyeye Bağlamında Küresel Helâl Belgelendirme Çalışmalarına Eleştirel Bir Bakış. *Türk Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6/3, 437-472.
- Yıldırım, A. (2019). Halal Certification and Its Application in Malaysia. *Amasya Theology Journal*, 13, 143-165.

İBN HİŞÂM EL-ENSÂRÎ'NİN *EL-İ'RÂB 'AN KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB* ADLI ESERİNDEKİ METODU

Ferhat Arıcı ¹

Özet

Hicri VIII. yüzyılda Mısır'da Memlükler döneminde yetişen nahiv âlimleri arasında ve nahiv alanında uzmanlaşmış dilcilerden biri el-İ'râb 'an kavâ'idi'l-i'râb adlı eserin müellifi İbn Hişâm el-Ensârî'dir (ö. 761/1360). İbn Hişâm, 708/1309 yılında Kahire'de dünyaya gelmiş ve 51 yaşında vefat etmişti. Kısa ömrüne rağmen arkasından nahve dair onlarca eser bırakmıştır. Bu eserlerden biri de el-İ'râb 'an Kavâ'idi'l-İ'râb adlı eseridir. Hicri 740'lı yıllarda kaleme alındığı anlaşılan ve Arapça öğretiminde önemli bir yere sahip olan Kavâidu'l-İ'râb, gramer öğrenimine bir seviyeden sonra başlayanların kolaylıkla ezberleyebileceği kitaplar kategorisine girmektedir. Arapçayı öğrenmek isteyenlerin ihtiyaç duyduğu önemli meseleleri veciz bir şekilde ele alan bu eser, daha sonra gelen âlimler tarafından çok beğenilmiş ve onların dikkatlerini çekmiştir. Arap dili alanıyla uğraşan âlimler, eserin üzerine onlarca şerh ve haşiye yazmıştır. Muhtasar bir nahiv kitabı olan bu eserde, dilbilgisinin bazı konularını ele alan İbn Hişâm, diğer nahiv eserlerinde olduğu gibi bu eserde de hiçbir nahiv ekolüne taassup derecesinde bağlı kalmamıştır. Buna mukabil onun görüşlerinin çoğunun Basra ekolünün görüşlerine paralel olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *el-İ'râb, İbn Hişâm, Nahiv, Metod.*

THE METHOD OF IBN HİŞÂM AL-ANSARİ IN HIS WORK *AL-İ'RÂB 'AN KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB*

Abstract

One of the syntax scholars who grew up in the Mamluk period in Egypt at Hegira VIII and one of the linguists specialized in the field of ayntax is Ibn Hisham al-Ansari (d. 761/1360), the author of the work called al-I'râb 'an kawa'idi'l-i'râb. Ibn Hisham was born in 708/1309 in Cairo and died at the age of 51. Despite his short lifetime, he left dozens of works of nahve. One of these works is el-İ'râb 'an Kavâ'idi'l-İ'râb. Kavâidu'l-İ'râb, which was understood to have been written in the 740's and has an important place in Arabic teaching, is included in the category of books that can be easily memorized by those who start grammar learning after one level. This work, which dealt with the important issues needed by those who want to learn Arabic, concisely, was admired and attracted the attention of later scholars. Scholars dealing with the field of Arabic language wrote dozens of commentaries and hashiyas on the work. Ibn Hisham, who dealt with some issues of grammar in this work, which is a concise book of syntax, did not adhere to any syntax school in this work as in other syntax works. On the other hand, it seems that most of his views are parallel to those of the Basra school.

Keywords: *el-I'râb, Ibn Hishâm, I'râb, Linguistic.*

¹ Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi, ferhatarici@hakkari.edu.tr, ORCID:0000-0001-6484-0744

GİRİŞ

Son kutsal kitabın dilinin Arapça olması ve buna bağlı olarak son ilahî din olan İslâm'ın birinci derece kaynakların ekseriyetle Arap dilinde yazılmış olması, bu dilin önemini ve ona olan rağbeti artırmıştır. Bundan dolayı Arap dili grameri çalışmaları İslâm tarihinin erken döneminde başlamış olup bu alanda binlerce dilci yetişmiştir. Bu dilcilerden biri de 708/ 1309 yılında Mısır'da doğan ve orada vefat eden ünlü Nahiv âlimi İbn Hişâm el-Ensârî'dir. Arap dili ve grameri alanındaki yerini telif ettiği onlarca eserle ispat etmiştir. Bu eserlerden birisi de *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb'*tır. Nahiv alanında önemli özet kitaplardan biri sayılan bu eser, İbn Hişâm'ın telif ettiği ilk eserlerdendir. Bu eser, Arapçayı öğrenmek, özellikle de nahiv ilminde ihtisas yapmak isteyenlerin ihtiyaç duyduğu bazı meseleleri veciz bir şekilde ele almıştır. Bundan dolayı daha sonra gelen âlimler tarafından beğenilmiş, üzerine onlarca şerh ve haşiye yazılmıştır. Bu şerhler üzerine yapılan çok sayıda akademik çalışmalar da mevcuttur. Ancak gerek Türkiye'de gerekse Arap âleminde doğrudan söz konusu eser üzerine yapılan akademik bir çalışmaya rastlayamadık. Çalışmamız, doğrudan *Kavâ'id* üzerine yapılan ilk akademik çalışma olması açısından önemlidir.

İbn Hişâm el-Ensârî'nin *el-İ'râb 'an Kavâ'idî'l-İ'râb* adlı Eserindeki Metodu adlı çalışmamız, yine bizim tarafımızdan hazırlanmış olan *İbn Hişâm'ın 'el-İ'râb 'an-Kavâ'idî'l-İ'râb' Adlı Eseri* adındaki Yüksek lisans tezinden türetilmiştir (Arıcı, 2016, ss.1-109).

İbn Hişâm'ın Hayatı

İsmi ve tam künyesi, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh İbn Hişâm el-Ensârî en-Nahvî el-Hanbelî el-Mısırî olan müellif, Ebû Muhammed ve İbn Hişâm künyeleriyle meşhur olmuştur. (eş-Şevkânî, 1998, I, 276.) İbn Hişâm künyesi daha fazla öne çıktığı için bu çalışmamızda İbn Hişâm künyesini kullanacağız. Aslen Mısırlı olan ve bundan dolayı el-Mısırî nisbesiyle de anılan İbn Hişâm, Hicri 708 yılında Zilkade ayında Kahire'de dünyaya gelmiştir. (es-Suyûtî, 1979, II, 69; eş-Şevkânî, 1998, I, 276; ez-Ziriklî, 2002, IV, 147; Dayf, *'Asru'd-duvel, trs.*, s. 346. Bazı kaynaklar İbn Hişâm'ın doğduğu gün hakkında ihtif etmekle birlikte doğduğu ay, yer ve yıl hakkında nerdeyse bütün kaynaklar ittifak etmektedir. Buna göre İbn Hişâm, Hicri Zilkade 708 ve Miladi Mayıs 1309 yılında dünyaya gelmiştir. (İbn Hacer, 1993, II, 308; es-Suyûtî, 1979, II, 69; İbnü'l-İmâd, 1992, VIII, 329; eş-Şevkânî, 1998, I, 276; ez-Ziriklî, 2002, IV, 147; Kehhâle, trs., II, 36.)

İbn Hişâm Hicri Zilkade 761 tarihinde Cuma gecesi ve Miladi 1360 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Vefat ettiği sene ihtilafli olmakla beraber Hicri 761 tarihi en doğru tarih olarak kabul görmüştür. (es-Safedî, 1998, I, 6; İbnTağrıberdî, 1992, X, 262-263; eş-Şevkânî, 1998, I, 277; İbnü'l-İmâd, 1992, VIII, 330.) *Keşfuz-zunûn* müellifi Kâtib Çelebi, İbn Hişâm'ın vefat tarihini Hicri 761, 762 ve 763 olarak kitabının muhtelif yerlerinde farklı olarak vermektedir. (Kâtib Çelebi, 1941, I, 124, 406; II, 563, 564, 1332, 1352) Aynı şekilde *Hediyyetu'l-ârifîn* müellifi İsmail el-Bağdadî, (ö.1399/1982) İbn Hişâm'ın vefat tarihini kitaplarının muhtelif yerlerinde farklı olarak vermektedir. (el-Bağdadî, trs., II, 243, 607.) Sonuç olarak İbn Hişâm, Zilkade ayında vefat etmiş ve Kahire'deki Sûfiye mezarlığına defnedilmiştir (el-Makrîzî, 1997, IV, 248; İbnTağrıberdî, 1992, X, 262-263; İbnü'l-İmâd, 1992, VIII, 330).

1. Tahsili, Hocaları ve Öğrencileri

İbn Hişâm, tahsilini Kahire'de yapmıştır. Küçük yaşlardayken ilmî tedrise başlamış ve ilk olarak Kur'ân'ı ezberleyerek hafız olmuştur. Daha sonra diğer ilimleri öğrenmek için cami ve medreseleri dolaşıp ilim öğrenmiştir. Çeşitli hocalardan ders almış olan müellifin zamanla ilimde belirgin bir olgunluğa ulaştığı, akranlarını geride bıraktığı, hatta hocalarını bile geçtiği ifade edilmiştir. (ed-Demâmînî, 2007, 18.)

İbn Hişâm, nahiv derslerini İbnü's-Serrâc, (ö.747/1346) Abdullâtif b. Murahhal, (ö.744/1343) Tâcuddîn Fâkihânî, (ö.731/1331) ve Tâcuddîn Tebrîzî (ö. 746/1345)'den almıştır. (İbn Hacer, 1993, III, 178-179; İbnü'l-‘Îmâd, 1992, VIII, 169, 255-257; eş-Şevkânî, 1998, I, 277; Özbalıkçı, 1998, DİA, XX, 74). Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö.745/1345) yanında Zühayr b. Ebi Sülmâ'nın divanını okumuştur. Mısır'ın meşhur âlimlerinden Şâfiî fâkihi ve muhaddis olan Tacûddîn et-Tebrizî'den hadis ve Şâfiî fıkhi öğrenmiş, Tacûddîn el-Fâkihânî'den onun *Şerhu'l-İşâre* adlı eserini okumuştur. *Şâtibiyye*'yi de İbn Cemâ'a'dan (ö. 733/1333) dinlemiştir. (ed-Demâmînî, 2007,19.) İbn Hişâm'ın eğitimi boyunca çok fazla hoca değiştirmemesi, kararlı bir âlim olduğunun göstergesidir. (ed-Demâmînî, 2007, 24.)

İbn Hişâm çok değerli hocaların yanında ilim tahsil etmiş ve bununla birlikte çok kıymetli öğrenciler de yetiştirmiştir. Gerek hayatında gerekse eserleri vasıtasıyla vefatından sonra çok kişiye faydalı olmuştur. İlimde şöhret kazanması yüzlerce öğrencinin ondan ders almasına ve ilmi meselelerde ona muracaat etmesine vesile olmuştur. Hayattayken meşhur olmanın avantajıyla insanlar ilim öğrenmek için ona yönelmiştir. (İbn Hişâm, trs., 46.) Safedî'ye göre Mısır'da ve Mekke'de çok kişi İbn Hişâm'ın yanında ders okumuş ve icazet almıştır. (es-Safedî, 1998, III, 6) Muhammed Tantâvî, İbn Hişâm'ın yanında çok kişi okuyup mezun olmuştur demektedir. (Tantâvî, 2005, I, 217.) İbn Hişâm yüzlerce öğrenci yetiştirmesine rağmen, kaynaklarda çok az kişinin ismi geçmektedir. İbn Hişâm'ın yanında oğlu Muhibuddîn Muhammed b. Abdullâh b. Hişâm (ö. 799/1397) nahiv dersni, Endülü's'ten Kahire'ye göç eden tüccar bir babanın oğlu olan Sirâcuddîn Ömer İbn Mulakkîn (ö. 804/1402) ve Abdulhalık İbn Furât (Ö. 794/1392) hanbeli fikhını almıştır. (Suyûtî, 1979, I, 148; İbnü'l-‘Îmâd, 1992, VIII, 570.) Mekke'de 20 seneye yakın kâdılık görevi ifa eden Cemâluddîn Muhammed İbn Ahmed en-Nuveyrî (ö. 786/1384), Burhânuddîn Ebû İshâk b. Cemâ'a (ö. 790/1388) ve Abdurrâhim el-Lahmî (ö. 790/1388) Arapça nahiv derslerini ondan almıştır. Ayrıca Ebû Ali Hasan b. Ebi'l-Kasım b. Badis (ö. 787/1385), Cemâluddîn İbrahim b. Muhammed b. Abdurrahim el-Emyûtî (ö. 790/1388), Ali b. Ebûbekr el-Bâlisî (ö. 767/1366) gibi âlimler de ondan ders almıştır. (İbnü'l-‘Îmâd, 1992, VIII, 502,534; İbn Hacer, 1993,ss. I, 61)

2. İlimi Yönü

İbn Hişâm nahiv, fıkıh, tefsir ve hadis gibi birçok ilimde söz sahibi olmanın yanında özellikle nahiv ve dil alanında önemli bir ağırlığa sahiptir. Güçlü bir hafıza ve konuşma kabiliyetine sahip bir âlim olup Kahire'deki el-Kubbetü'l-Mansûriyye medresesine tefsir hocası olarak tayin edilmiştir. Suyûtî, Tantâvî ve İbn Hacer, onu kendinden sonraki âlimlerin ulaşmak için çabalayıp da ulaşamadığı ve Arapçada kendi ders arkadaşlarını ve hatta hocalarını bile geride bırakmış bir âlim olduğunu aktarmaktadırlar. (Suyûtî, 1979, II, 69; İbn Hacer, 1993, II, 309; Tantâvî,2005, I, 217.) İbn Tağrıberdî, İbn Hişâm'ın çeşitli ilim dallarında parladığını ve özellikle Arapça'da çok ileri seviyede olduğunu söylerken, Safedî ise İbn Hişâm övgü alan bir âlim olup ve “nahvin hocası” lakabını aldığını demektedir. (İbn Tağrıberdî, 1992,, X, 263; es-Safedî, 1998, III, 5; ed-Demâmînî, 2007, s. 21.) İbn Haldûn ise onun için şu sözü kullanmaktadır. مَا زَالْنَا نَحْنُ بِالْغَرْبِ نَسْمَعُ أَنَّهُ قَدْ ظَهَرَ بِمِصْرَ عَالِمٌ يُقَالُ لَهُ إِبْنُ هِشَامٍ أَنَحَى مِنْ سَبِيئِيهِ “Garb'ta iken Mısır'da Sîbeveyhi'den daha âlim İbn Hişâm adında bir âlimin çıktığını duyuyorduk (İbn Haldûn, 2001, ss.I, 755).

3. Nahiv Mezhebi

İbn Hişâm, herhangi bir nahiv mezhebini taklit etmemiştir. Nitekim o, nahiv hakkındaki çeşitli görüşleri ele alıp titiz ve dakik bir şekilde inceleyen, hatalı olanlarla doğru olanları ayırd edebilen, nahvin esas kâidelerini ve nahivcilerin mezheplerini tedkik eden ve bu nahiv kâidelerini kolay bir şekilde açıklayabilen bir nahivci olarak bilinmektedir. İbn Hişâm'ın hem Basra hem de Kûfe ekollerinin hocaları yanında ders almış olması, her iki

ekolden de yararlanmış ve eserlerinde ekol taassubuna girmeyerek doğru gördüğü görüşlere yer vermiştir. Bu da onun, herhangi bir ekole mensup olmadığına delil olarak görülmüştür. Buna karşın bazı kimseler onun, Basra ekolünden akla dayalı kıyas metodunu Kûfe ekolünden nakle dayalı kıyas metodunu birlikte kullanan Bağdat ekolüne yakın olduğunu söylemişlerdir. Hatta bu yakınlıktan dolayı İbn Hişâm'ın metodu Bağdat metodudur diyenler olmuştur. (ed-Demâmînî, 2007, 21.) Kanaatimizce müellif, nahivde Bağdat ekolünün yöntemini kullanmakla beraber belli bir nahiv ekolüne bağlı olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Çünkü Bağdat, Basra, Kûfe ve diğer Arap âleminin nahiv ile ilgili görüşlerini almış ve karşılaştırma yapmak suretiyle kullanmıştır. Bununla birlikte herhangi bir ekole bağlı olmamakla beraber görüşleri en fazla Basra ekolüyle örtüşmektedir. (ed-Demâmînî, 2007, 21.)

4. Basra Ekolünden Aldığı Görüşler

Daha önce geçtiği gibi İbn Hişâm herhangi bir ekole bağlı olmamakla birlikte görüşleri daha çok Basra Ekolüne yakındır. Onun için Basra ekolünden aldığı görüşler çoktur. Bunlardan bir kaçına örnek vermek faydalı olacaktır.

- Basra ekolüne göre muzari fiilin başına gelen lamı ta'lil, muzari fiili gizli bir (أَنْ) vasıtasıyla naspeder. Örneğin جَنَّكَ لِتُكْرِمَنِي cümlesi, جَنَّكَ لِأَنْ تُكْرِمَنِي şeklinde takdir edilir. İbn Hişâm bu görüşe katılmaktadır. Kûfe ekolüne göre ise fiili muzarinin başına gelen lamı ta'lil, (أَنْ) takdir edilmeden fiili muzariyi naspeder. Tıpkı جَنَّكَ لِتُكْرِمَنِي örneğinde olduğu gibi.(el-Enbârî, 2003, II, 469.)

İbn Hişâm meşhur zünbûriyye meselesinde² Basralıların savunduğu Sîbeveyhi'nin görüşünü tercih etmiş ve Kûfelilerin savunduğu Kisâî'nin görüşünü reddetmiştir. Örnek olarak فَالْفَهَاءُ فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى “Mûsâ da onu attı. Bir de ne görsün o, hızla akan bir yılan olmuş. (Taha, 20/20) ve وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّاطِرِينَ “Elini koynundan çıkardı, bir de ne görsünler, bakanlara bembeyaz olmuş” (Şuara, 26/33.) ayetlerini getirip (هِيَ) zamirinden sonra gelen kısmın ref olduğunu açıklamıştır (ed-Demâmînî, 2007, s. 22.).

Yukarıda aktarılan görüşler Basralıların görüşüdür ve İbn Hişâm bu görüşlere katılmaktadır. Bunun gibi onlarca konuda Basralıların görüşünü benimsemektedir.

5. Kûfe Ekolünden Aldığı Görüşler

İbn Hişâm, Kûfelilerin bazı görüşlerine katılmış ve onları tasdik etmiştir. Kûfe ekolüne göre emir fiilini cezm eden amil gizli bir “lam”dır. Örneğin Kûfelilere göre (فَمُ) ve أَفْعُدُ gibi emir fiillerin sonunu cezm eden gizli bir “lam” vardır. Kûfe ekolü söz konusu fiillerin aslının لِنَقْمٌ ve لِنَقْمُ şeklinde olup başındaki lamın ise tahfif için düştüğü görüşündedir. İbn Hişâm da bu görüşe katılmakta ve “emirin manası harf ile tamamlanır çünkü emir, nehyin kardeşidir ve nehiy, harfsiz olmadığına göre emir de harfsiz olamaz.” demektedir. İbn Hişâm bu görüşünü لِنَقْمٌ أَنْتَ يَا ابْنَ خَيْرٍ فَرِيْسٍ şiiiriyle delillendirmektedir. (İbn Hişâm, 2009, 189.)

Basra ekolü ise Kûfe ekolünden farklı olarak emir fiilinin sükûn üzerine mebni olduğu ve başında herhangi gizli bir edatın olmadığı görüşünü benimsemektedir. (el-Enbârî, 2003, II, 427.)

Kûfe ekolüne göre müfret isimler fail olduğu gibi cümleler de fail olur. İbn Hişâm da bu görüşe katılmaktadır. (İbn Hişâm, 2009, s. 105.)

İbn Hişâm Basra ve Kûfe ekollerinin dışında Bağdat, Mısır, Şam ve Endülüs dil ekollerinden de görüş aktarmış ve bu görüşlerden bazılarını katılmıştır. Örneğin, Bağdat

² Zenburiyye meselesi için bkz: Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, II, 230; Ebû Cafer en-Nehhâs el-Murâdî, **'Umdetu'l-kitab**, Thk; Besâm Abdulvehhab el-Câbî, **Dâru İbni Hazm**, B.y.y., 2004, I, 55; Şemsuddîn el-Makdisî, **el-Âdâbu's-şer'iyye ve'l-menhu'l-mer'iyye**, B.y.y., B.t.y., II, 134; Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâc, **Mecâlisu'l-ulemâ**, Thk, Abdusselam Mahmûd Harun, **Mektebetü'l-Hâncî**, Kahire, 1983, I, 9; Dayf, **el-Medârisü'n-nahviyye**, s. 58.

ekolüne mensup olan Fârisî'ye göre حَيْثُ kelimesi mef'ûl olarak gelebilir. İbn Hişâm da bu görüşe katılmaktadır. Yine Bağdat ekolünden olan İbn Cinnî'ye göre cümle, cümleden bedel olduğu gibi cümle, müfret kelimeden de bedel olabilir. İbn Hişâm da bu görüşü tercih eder. Endülüs ekolüne mensup olan İbn Usfûr'a göre (لَنْ) edatı dua için de kullanılabilir. İbn Hişâm da aynı görüşü savunmaktadır. (ed-Demâmînî, 2007, 22, 23.)

Yukarıda geçen örneklere baktığımız zaman İbn Hişâm'ın zikrettiğimiz herhangi bir dil ekolüne tamamen bağlı olmadığı görülecektir.

6. Eserleri

Kaynaklara göre İbn Hişâm'ın 40'tan fazla eseri vardır, bunların bir kısmı küçük risâleler şeklindeyken, bir kısmı ise normal kitap hacmindedir. İbn Hişâm'ın eserlerinin bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Bir kısmı ise günümüze ulaşmakla beraber mahtut (elyazma) şeklinde olup hâlâ basılmamıştır. Bu eserler hakkında kısaca bilgi verilecektir.

Günümüze Ulaşan Eserleri

- **el-İ'râb 'an Kavâ'idî'l-i'râb:** Reşid el-'Ubeydî'nin tahkikiyle 1970 yılında Beyrut'ta ve Ali Fevde Nil'in tahkikiyle 1981 yılında Riyad'ta neşredilen ve Berlin kütüphanesinde bir nüshası bulunan bu eser, (el-Cevcerî, 2004, I,22; el-Murâdî, 2008, I, 87.) çalışmamızın konusu olduğu için ikinci bölümde ayrıntılı bir şekilde tanıtılacaktır.

- **Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik:** İbn Mâlik'in yazdığı *Elfiye* adlı kitaba yazılan bir şerhdır. Bu kitap defalarca tabedilmiştir. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd bu kitaba üç şerh yazmıştır. Birinci şerhi kısa ve öz bir şekilde yapmış, ikinci şerhi orta, üçüncü şerhi ise daha geniş bir şekilde yapmıştır. Terâcim kitaplarının müellifleri bu kitaptan bahsetmişlerdir. (İbn Hacer, 1993, II, 309; Suyûtî, 1979, II, 69; Ziriklî, 2002, IV, 147.)

- **el-Câmi'u's-sağîr fi'n-nahv:** Nahiv ile ilgili olan bu kitap, Paris kütüphanelerinde mevcuttur. *Şerhu Katri'n-nedâ'ya* bazı ilavelerle meydana gelmiş olup *Evdahu'l-mesâlik'in* muhtasarına benzemektedir. Kur'ân'dan ve şiirlerden verilen örnekler bakımından zengin bir eserdir. İbrahim b. İsmâil el-Alevî ez-Zebidî'nin bu kitap üzerine yapılmış iki ciltlik hacimli bir şerhi vardır. Muhammed Şerif ez-Zeybek tarafından Dımaşk'ta, Ahmed el-Hermîl tarafından Kahire'de tahkik edilmiştir. (Özbalıkçı, 1999, XX, 76; Sancak, 1999, S. 14, s. 204.)

- **Şuzûru'z-zeheb fi ma'rifeti kelâmi 'Arab:** Nahivle ilgili olan bu kitap, defalarca basılmıştır. Eserde geçen şiir örnekleri üzerine başta müellifi olmak üzere Hasan el-Halebî, Zekeriya el-Ensârî gibi birçok âlim şerh yazmıştır. Ayrıca *Şerhu Zevâidü's-şuzûr* adında Bedruddîn Hasan b. Ebûbekir el-Halebî tarafından bir şerh yazılmıştır. (Çelebi, trs., II, 1029; Özbalıkçı, 1999, XX, 76.)

- **Şerhu Şuzûri'z-zeheb:** Müellifin *Şuzûru'z-zeheb* adlı kendi eserine şerh yazdığı bu kitabın birçok basımı yapılmıştır. Muhammed Ebû Fadl tarafından tahkik edilmiş olup terâcim ve tabâkât kitaplarının müellifleri bu kitaptan bahsetmişlerdir. (İbn Hacer, 1993, II, 309; İbn Hişâm, 2001; Suyûtî, 1979, II, 69; eş-Şevkânî, 1998, I, 276.)

- **Şerhu'l-Burde (Şerhu Kasîdeti Bânet Sü'âd):** Bu kitap, Ka'b b. Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın Peygamberimizin (s.a.v.) methini konu alan *Kaside-i Bürde* adlı eserin şerhidir. Kaynaklarda *Şerhu Bânet Sü'âd* ve *Şerhu'l-Burde* diye iki ayrı kitap olarak geçmektedir, ancak ikisi aynı kitaptır. İlk defa Ignazio Guidi tarafından yayınlanmış olup Muhammed Said Ebû Naci tarafından tahkik edilerek Kahire'de basılmıştır. (İbn Hacer, 1993, II, 309; Suyûtî, 1979, II, 69; eş-Şevkânî, 1998, I, 276; İbnü'l-İmâd, 1992, VIII, 330; Özbalıkçı, 1999, XX, 76.)

• **Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sedâ:** Bu kitap defalarca basılmıştır. İlk defa Bulak matbaasında basılan bu eser, A. Gaguyer tarafından Fransızcaya çevrilerek Arapça metniyle beraber basılmıştır. (Abdulhamîd, 1963, 7.)

• **Şerhu'l-Lemhati'l-bedriyye:** İbn Hişâm'ın hocası Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye ait nahve dair *el-Lemhatü'l-bedriyye* adlı eserin tenkit ve reddiye ağırlıklı şerhidir. Bu kitap, Hâdî Nehr tarafından 1977 yılında Bağdat'ta, Salâh Revvâyî tarafından ise 1984 yılında Kahire'de tahkik edilmiştir. Özellikle Hâdî Nehr tarafından yapılan tahkik, nispeten daha kaliteli bir çalışmadır. (el-Cevcerî, 2004, I, s. 22; Özbalıkçı, 1999, XX, s. 76.)

• **Katru'n-nedâ ve bellü's-sadâ:** Veciz ve kapsamlı olan bu eser, müellifi, Abdullâh el-fakihî ve Ali eş-Şicâî tarafından şerh edilmiş ve bu şerhler üzerine çok sayıda haşiye yazılmıştır. Kuçyâr tarafından Fransızcaya tercüme edilen bu kitap, defalarca tabedilip medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. (el-Murâdî, 2008 I, 87; Özbalıkçı, 1999, XX, 76.)

• **el-Mesâilü's-seferiyye fi'n-nahv:** Müellif, bu eserde Kur'ân-i Kerim'i nahiv açısından ele almış ve bazı nahiv meselelerini açıklamıştır. Ali Husayn el-Bevvâb kitabı Riyad'da 1402/1982 yılında tahkik etmiştir. (el-Cevcerî, 2004, I, 23.)

• **Muğni'l- lebb 'an kutubi'l-e'ârîb:** İbn Hişâm'ın 749/1349 yılında Mekke de yazdığı ve Mısır'a dönerken kaybettiği için 756/1355'te Mekke'ye döndüğünde tekrar kaleme aldığı meşhur eseridir. Müellif henüz hayatta iken bu eseriyle ün kazanmıştır. Yüz yıllarca ders kitabı olarak okutulan bu eser Muhammed ed-Demâmîni, Ahmet eş-Şumunnî ve Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî gibi birçok âlim tarafından şerh edilmiştir. Ayrıca Desûkî ve Emiri haşiyeleriyle beraber Kahire'de Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Mazin Mübârek ve Hanna el-Fâhûrî tarafından tahkik edilerek basılmıştır. Tahran'da ve Kahire'de defalarca basımı yapılmıştır. (Özbalıkçı, 1999, XX, 76.)

• **Telhîsü's-şevâhid ve telhîsü'f-fevâid:** Bu kitap İbn Nazm'ın Elfiye'ye yaptığı şerhin şevahididir. Ancak tamamlanamamıştır. Abbas es-Salihî tahkik ederek Beyrut'ta neşretmiştir. (el-Cevcerî, 2004, I, 18.)

• **Havâşin'alâ'l-Elfiye:** İbn Hişâm'ın önemli eserlerden biri olan *Şerhu'l-Lemhati'l-bedriyye* adlı kitabı tahkik eden Hâdî Nehr, bu eseri mevcut olmayan eserler arasında zikretmektedir, ancak Mısırda Dâru'l-kutub kütüphanesinde 187 nolu yerde mahtut (elyazma) olarak bir nüshası bulunmaktadır. Suyûtî ve İbnü'l-İmâd bu kitabı zikretmektedirler. (el-Cevcerî, 2004, I, 19; Suyûtî, 1979, II, 69.)

• **Elğâzu İbn Hişâm:** İ'râb ve tefsir güçlüğü sebebiyle lugaz (bilmece tarzında) sayılan 45 beyitin i'râb ve yorumu hakkında yazılan küçük bir risâledir. Nahiv meselelerini ele alan bu risâle, Sultan Melik Kâmil'in tavsiyesi üzerine kütüphanesi için yazdığı bilmece ve yanılmacaların mecmuasıdır. Mısır'da tabedilmiştir. Son olarak Necef'te 1967 yılında *Hallü'l-Elğaz* ismiyle tabedilmiştir. (el-Cevcerî, 2004, I, 17; Özbalıkçı, 1999, XX, 76.)

• **el- İntisâb: Lugaten fadlen ve i'râbi "hilâfen" ve "eydan" ve "helumme cerren":** Adı geçen kelimelerin i'râbı yapılan bu risâle Mısır'daki Dâru'l-kutub kütüphanesinde ve Berlin kütüphanesinde yazma olarak mevcuttur. Hindistan'da bu risâlenin basımı yapılmıştır. Hasan Musa Şair tarafından Ürdün'de tahkik edilmiştir. (el-Cevcerî, 2004, I, 18.)

• **Mûkidu'l-ezhân ve mûkizu'l-vesnân:** Bazı şiirlerdeki lugaz kabilinden meseleleri ele alan bu risâle, mana lugazları, lafız lugazları, kavranılması güç işari lugazları, nokta ve

hareke değişimden kaynaklanan zekâ oyunları olmak üzere dört bölümden ibarettir. Bu eserin nüshaları; Mısır, Berlin ve Paris kütüphanelerinde bulunmaktadır. Ali Fevde Nîl tarafından tahkik edilmiş olup *Riyad Edebiyat Fakültesi Dergisi* 'nde neşredilmiştir. (Özbalıkçı, 1999, XX, 76; Abdulhamîd, 1963, 9; el-Cevcerî, 2004, I, 24.)

• **İ'râbu Lâ ilâhe illâllâh:** Küçük bir risâleden oluşmuş olup 12 sayfadadır. Arif Hikmet kütüphanesinde mevcuttur. Hasan Musa Şair tarafından tahkik edilip 1988 yılında *İslam Üniversitesi Dergisi* 'nde neşredilmiştir. (el-Cevcerî, 2004, I, 17.)

• **el-Mebâhisu'l-merdiyyetü'l-muta'allikatü bi meni's-şartıyye:** Takuyyiddîn es-Subkî'nin şart edatı "مَنْ" hakkında sorduğu üç soruyla bağlantılı olarak şartla ilgili bazı nahiv ve fıkıh meselelerini incelemektedir. Küçük bir risâle olan bu eser, 1987 yılında Mazin Mübârek tarafından tahkik edilmiştir. (Özbalıkçı, 1999, XX, 76; el-Cevcerî, 2004, I, 24)

• **el-Mevârid ilâ a'yni'l-Kavâ'id:** Bu risâle, *Kavâ'idu'l-i'râb* adlı kitabın özetidir. *en-Nuketü'l-muhtasara min kavâ'id-l-i'râb* ve *el-Kavâ'idu's-suğrâ* olarak da bilinen bu eser, İsmail Hasan Mervâ tarafından el-Kavâ'idu's-suğrâ adında neşredilmiştir. (el-Cevcerî, 2004, s. 24.)

7. Günümüze Ulaşamayan Eserleri

• **et-Tezkire:** İbn Hacer el-'Askalânî, Suyûtî, Ziriklî ve Şevkânî gibi terâcim kitapların müellifleri, bu kitabın 15 ciltlik bir kitap olduğunu zikretmektedirler. (İbn Hacer, 1993, II, 308; Suyûtî, 1979, II, 69; eş-Şevkânî, 1998, I,276; Ziriklî, 2002, IV, 147.)

• **et-Tahsîl ve't-tafsîl li kitâbi't-Tezyîl ve't-tekmîl:** Bu kitabın birden fazla cildi olduğu kaynaklarda geçmektedir. (İbn Hacer, 1993, II, s. 308; Suyûtî, 1979, II, 69; eş-Şevkânî, 1998, I, 276.)

• **Havâşî 'alâ't-Teshîl:** Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât* adlı kitabında Şumunnî ise el-*Munsef mine'l-kelem* adlı kitabında bahsetmektedir. (Suyûtî, 1979, II, 69.)

• **el-Kavâ'idu'l-kübrâ:** İbn Hişâm'ın bu eserini Muhyiddîn el-Kâfiyecî, *el-İhkâm*, Muhammed b. Halil el-Basravî ise *Şerhu'l-irşad* adlarıyla şerhetmişlerdir. Ebü'l-Bekâ el-Mısırî ise bu eseri nazma çevirmiştir. Suyûtî bu son iki kitaptan farklı kitaplar olarak bahsetmiş olsa bile aslında bu iki kitabın *Kavâ'idu'l-irâb* ile aynı kitap olduğu anlaşılmaktadır. (Sancak, 1999, S. 14, 208.)

• **Refü'l hasâse kurrâe'l-hulâsa:** İbn Hacer ve Suyûtî bu kitabın dört cilt olduğunu söylemektedirler. (İbn Hacer, 1993, II, 309; Suyûtî, 1979,II, 69.)

İbn Hişâm'ın telif ettiği eserleri sadece bunlardan ibaret değildir. Bunlar arasında en fazla öne çıkanlar ele alınmıştır.

8. Kavâ'idu'l-İ'râb'ın Yazıldığı Tarih

İbn Hişâm'a ait olan *el-İ'râb 'an kavâ'id-l-i'râb* adlı eserin ne zaman yazıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte İbn Hişâm'a ait *Muğni'l-lebîb* ve *Şerhu Kasîdeti Bânet Sü'âd* adlı iki eserinden önce yazıldığı bilinmektedir. İbn Hişâm *Muğni* adlı kitabın mukaddimesinde *el-İ'râb 'an kavâ'id-l-i'râb* adlı eseri överek ondan bahsetmiştir. Şöyleki: "Ben, *el-İ'râb 'an kavâ'id-l-i'râb* olarak bilinen *el-Mukaddimetu's-suğrâ* adlı kitabı yazınca hem öğrenciler arasında hem de ilim ehli arasında çok ilgi ve kabul gördü demiştir. (İbn

Hişâm, 2009, 6) öte yandan *Şerhu Kasîdeti Bânet Sü'âd* adlı eserinde Kâb b. Mâlik'in (ö. 50/670) *لَوْ أَنَّهَا صَدَقَتْ* cümlesinde geçen (لَوْ) edatını açıklarken şöyle demektedir. "Ben, şart edatı olan 'Lev'(لَوْ) in manasını *Kavâ'idu'l-i'râb'da* çok güzel bir şekilde açıkladım. Bundan dolayı burada onun üzerine söz söylemekten imtina ettim." (İbn Hişâm, trs., 150)Yukarıda geçen malumattan anlaşıldığı gibi *el-İ'râb 'an kavâ'idu'l-i'râb* hem *Muğni'l-lebîb* hem de *Şerhu Kasîdeti Bânet Sü'âd* adlı kitaplardan önce yazılmıştır. İbn Hişâm *Şerhu Kasîdeti Bânet Su'âd* adlı eseri ise Hicri 756 yılında yazdığına göre *Kavâ'idu'l-i'râb* adlı eserini de Hicri 756 yılından önce yazdığı anlaşılmaktadır. İbn Hişâm *Muğni* adlı eserini ise Hicri 749 yılında Mekke'de yazmıştır. (İbn Hişâm, trs., 317;ay. mlf.,2009, 6.) Müellif, *Şerhu Kasîdeti Bânet Su'âd ve Muğni'yi* aynı sene yazmış olmakla beraber, *Şerhu Kasîdeti Bânet Su'âd*'ı daha önce bitirmiştir. *Muğni* adlı eserinde aktardığı bilgilerden *Kavâ'id*'in Hicri 749 yılından da önce veya aynı sene içinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla birinci nüsha Hicri 749 yılında yazıldığına ve bu kitapta *Kavâ'id* adlı eserden bahsedildiğine göre *Kavâ'id* adlı eserin bu tarihten önce yazıldığı söylenebilir. Bu da *el-İ'râb 'an kavâ'idu'l-i'râb* adlı eserin Hicri 740'lı yıllarda yazılmış olabileceğini ortaya koymaktadır.

Kavâ'idu'l-i'râb'ın İsmi ve Müellife Nisbeti

Nahivciler, bu eser için farklı isimler zikretmişlerdir. Bu kitap için genel olarak *el-Kavâ'idu'l-kübrâ*, *el-Kavâ'idu'l-i'râb* ve *el-Kavâ'idu's-suğrâ* olmak üzere üç isim zikredilmiştir. (el-Bağdadî, trs., I, 465.)

İbn Hişâm'ın hayatını aktaran önemli biyografilerden biri olan İbn Hacer'in yazdığı biyografide İbn Hişâm'ın eserleri anlatılırken eserin ismi, *Kavâ'idu'l-i'râb* olarak aktarılmaktadır. *el-Kavâ'idu'l-kübrâ* veya *el-Kavâ'idu's-suğrâ* isimlerinden hiç bahsedilmemektedir. (İbn Hacer,1993,II, 309.) Biyografi eserlerinden birini yazan Suyûtî ise tam tersine *el-Kavâ'idu'l-kübrâ* ve *el-Kavâ'idu's-suğrâ* isimlerini zikretmekte, *el-İ'râb 'an kavâ'idu'l-i'râb* ismine hiç değinmemektedir. (Suyûtî, 1979, II, 69.) Suyûtî, *el-Kavâ'idu'l-i'râb* adlı kitabı şerheden el-Kâfiyecî'nin (ö. 879/1474) hayatını ve eserlerini aktarırken *el-Kavâ'idu'l-i'râb* için şu sözleri sarf etmektedir. Kâfiyecî'nin en güzel eserlerinden biri olan *Kavâ'idu'l-i'râb'ın* şerhidir. İbn Hacer, Suyûtî ve es-Sehâvî gibi âlimlerin eserlerinde aynı kitap için farklı isimlerin kullanılması, bunların farklı kitaplar olduğu şüphesini uyandırmaktadır. Hâlbuki bunların üçü de aynı kitaptır. *el-Kavâ'idu'l-i'râb*'a yazılan şerhleri incelediğimizde bu şerhlerin çoğunda mezkur eser için *Şerhu Kavâ'idu'l-i'râb* ismini kullandıklarını görmekteyiz. Öte yandan İbn Hişâm *Muğni'l-lebîb* adlı eserinin mukaddimesinde "*el-İ'râb 'an kavâ'idu'l-i'râb* olarak bilinen el-Mukaddimetu's-suğrâ adlı kitabı yazdığım zaman hem öğrenciler arasında hem de ilim ehli arasında çok ilgi ve kabul gördü diyerek *el-İ'râb 'an kavâ'idu'l-i'râb* ile *el-Kavâ'idu's-suğrâ* adlı kitapların aynı kitap olduğunu belirtmektedir. (İbn Hişâm, 2009, s. 6.)

Kavâ'idu'l-i'râb'ın İbn Hişâm'a nisbeti konusunda ise kaynaklarda herhangi bir ihtilaf varid olmamıştır. Söz konusu kitabın İbn Hişâm'a ait olduğu kesindir. Aksini iddia eden bir görüşe rastlanılmamıştır.

Kavâ'idu'l-i'râb'ın Yazma Nüshaları

Bu kitabın çeşitli nüshaları mevcut olmasına rağmen müellife ait aslî nüshaya ulaşamadı. Tespit edilen nüshaları ve onların müstensihlerinin isimleri aktarılacaktır.

- Nüsaha, esas nüsha olarak kabul edilir ve Riyad Üniversitesi elyazmaları bölümü 2140 nolu arşivde kayıtlıdır. 37 sayfadan oluşan bu nüshanın her sayfası 8 satırdan

oluşmaktadır. Hicri 10 Receb 972 yılında yazılmıştır. Müstensihî belli değildir. En az hatalı olan nüsha olarak kaydedilmektedir. (İbn Hişâm, 1981, 6.)

- Nüsha, el-Hillî'nin nüshası olup Riyad Üniversitesi elyazmaları bölümü 1603 nolu yerde mevcuttur. 28 sayfa olup her sayfası 8 satırdır. Birinci nüshaya göre daha fazla hatalıdır. Abdullah b. Sâid el-Hallî tarafından Hicri 14 Ramazan 1320 yılında yazılmıştır. En son itinsah edilen nüsha olarak kabul edilir. (İbn Hişâm, 1981, 5.)

- Nüsha, İbn Cemâ'a nüshası olarak bilinen bu nüsha, şerhiyle birlikte Muhammed b. Ebî Bekr b. Cemâ'a (ö. 819/1416) tarafından yazılmıştır. Riyad Üniversitesi Kütüphanesi elyazmaları bölümü 103 nolu arşivde kayıtlıdır. Şerhiyle birlikte yazıldığı için 98 varaktan oluşmaktadır. (İbn Hişâm, 1981, 7.)

- Nüsha, Kâfiyecî'nin nüshası olup Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyecî (ö. 879/1474) tarafından *Şerhu'l-İ'râb 'an kavâ'id-i'râb* olarak şerhiyle birlikte tekrar yazılmıştır. Ancak Kâfiyecî'nin üzerine şerh yazdığı nüshanın, daha önce kim tarafından ve ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Riyad Üniversitesi elyazmaları bölümünde 1098 nolu arşivde kayıtlıdır. Şerhiyle birlikte 170 varaktır. (İbn Hişâm, 1981, 7.) Bu nüshaların dışında "Fihrisu mektebeti'l-mahtutât" adlı internet sitesinde 10'dan fazla mahtut (elyazma) nüshaya ulaşılmıştır. (Bkz: Fihrisu mektebeti'l-mahtutât, <http://library.kuniv.edu.kw/manuscript/> Erişim: 05.01.2016 / 11:41.)

İbn Hişâm'ın Kavâ'id-i'râb'daki Metodu ve Eserin Muhtevası

İbn Hişâm, eserine hamdele ve salvele ile kısa bir gitrişten sonra kitabın konularına başlamıştır. Kitapta, bir kısım nahiv terimlerini ele almış ve bazı harflere değinmek suretiyle kısmen sarfa da değinmiştir. Birçok konuya işaret etmiş ve onlar için başlık kullanmıştır. İbn Hişâm, *Kavâ'id*'de konu başlıklarını sıralarken nahiv kitaplarından farklı bir metod uygulamış ve nahiv ilminde önemli olmasına rağmen birçok konuya değinmemiş, sarf-nahiv konularının sadece bir kısmını ele almıştır.

1. Kavâ'id-i'râb'da Kullanılan Konu Başlıkları

Müellif, *Kavâ'id*'de dört temel başlık kullanmış ve bu başlıklar altında alt başlıkları ele almıştır. Mesela "الباب الأول في الجملة و أحكامها" başlığı altında dört alt başlık işlemiş ve bu başlıkları, "Birinci Mesele," "İkinci Mesele" şeklinde yazmıştır. "Birinci Mesele" başlığı altında cümlelerin açıklamasını ve tanımını ele almıştır. "İkinci Mesele" başlığı altında ise i'râbda mahalli olan cümleleri ele almış ve bunların yedi adet olduğunu söyledikten sonra sırasıyla açıklamıştır. İkinci babda da alt başlık olarak dört meseleyi ele almış ve bunları "Birinci Mesele," "İkinci Mesele" şeklinde aktarmıştır. Üçüncü babda konuyu sekiz alt başlık şeklinde aktarmıştır. Bu babda harfleri (edat) açıklamış ve onları sekiz kısma ayırmıştır. Başlık olarak "Birinci Çeşit," "İkinci Çeşit" ifadesini kullanmıştır. Dördüncü babda ise alt başlık kullanmamış sadece ana başlık kullanmıştır. (İbn Hişâm, 1981, 37- 109.)

2. Kavâ'id-i'râb'da İşlenen Konular ve Eserin İçeriği

İbn Hişâm, diğer nahiv kitaplardan farklı olarak, cümle ve cümle çeşitlerinden başlamak suretiyle eserine giriş yapmıştır. Müellif konu işleyişinde diğer nahiv kitaplarındaki sistematiğe muhalefet etmiştir. Çünkü nahiv kitapların çoğunda (Örnek olarak bkz: el-Kermî, 2009; el-Ciyânî, 1990.) önce kelime ve kelime çeşitlerinden başlamak suretiyle belli bir sıraya göre konulara giriş yapılmıştır. (Çağmar, 2006, 61.) Örneğin, İbn Mâlik'in yazdığı *el-Elfiyye* adlı kitapta, konulara kelime çeşitleri, mebni-murab, zamir, ismi işaret ve ismi mevsülle başlanmış ve cümle bilgisine giren fail, naibu'l-fail ve mef'ûl gibi konular ise sona doğru

aktarılmıştır. İbn Hişâm, bu eserden sonra telif ettiği *Muğni'l-lebîb*'de ise önce alfabetik sıraya göre harfleri aktarmış daha sonra cümle ve cümle çeşitleri hakkında bilgi vermiştir. (İbn Hişâm, 2009.) İbn Hişâm, *Kavâ'id'de* ise sırasıyla şu bölümleri ele almıştır: Cümlelerin tanımı, cümlelerin hükmü, cümlelerin çeşitleri, (fiil ve isim cümlesi) kelimenin tanımı, i'râbda mahalli olan cümleler, i'râbda mahalli olmayan cümleler, nekire ve marifeden sonra gelen haberî cümlelerin durumu, câr ve mecrûr, marifeden veya nekireden sonra gelen câr-mecrûrun hükmü. Ayrıca nahivcilerin ihtiyaç duyduğu 21 kelimenin (edatlar) izahını yapmıştır. Bu edatları sekiz başlık altında 21 adet olarak ele almıştır. Kitabın esas konusunu teşkil eden bu bölümdür. Ele aldığı edatlar şunlardır:

قَطُّ، عَوْضٌ، أَجَلٌ، بَلَى، إِذَا، كَلَّا، لَأَ، أَذْ، لَمَّا، نَعَمْ، إِي، حَتَّى، لَوْلَا، إِنْ، أَنْ، مَنْ، أَيُّ لَوْ، فَيُّ، وَمَا،

Müellif son olarak, dördüncü başlık altında kendisinin ifadesiyle “Manası tamamlanmış, fazlalıktan korunmuş ve az kelimelerle çok şey anlatan ibarelere işaret edecek faydalı bilgiler” aktarmıştır. Örneğin, faili meçhul bir cümle aktarmış ve bu cümlelerin irabını yapmıştır. (Fiil, naibul fail vs.) daha sonra bazı sarf konularını ele almıştır. Bu vesileyle “-ن- -لم- -أما- -أن- -ف- -ف- -و- -حتى- -ثم- -إن- -الذي- -هذا- -ما-” harflerin tanımlarını yapmış örneklerle açıklamıştır.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı üzere İbn Hişâm, *Kavâ'idu'l-i'râb*'da sadece belli bazı konuları ele almıştır. Nahiv veya sarf konularının tamamını ele almamıştır.

İbn Hişâm'ın, *Kavâ'idu'l-i'râb*'daki bölümleri kısa ve öz olarak ele alması, kitabını bir ders kitabı olarak yazmış olması ihtimalini akla getirmektedir. Çünkü kitapta belli bazı konular ele alınmış ve ele alınanların bir kısmı fazla ayrıntıya girilmeden aktarılmıştır. Bir kısmı ise ayrıntılı olarak ele alınmış ve söylenen ihtilaflar da aktarılmıştır. Müellif, yazacağı kitabın (*el-İ'râb 'an kavâ'idu'l-i'râb*) titiz düşünenler için büyük faydalar sağladığını ve kitabı okuyanların kısa zamanda ince manalara muttali' olacağını ifade etmiştir.

3. Konuların Anlatım Biçimi ve Kullanılan Metod

İbn Hişâm, eserinde konuları işlerken ihtiyaca göre bazen kısa, bazen de uzun bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. İyi bilinen veya üzerinde ihtilaf olmayan konuları kısa ve öz işlemiştir. Anlaşılması zor veya ihtilaflı olan konuları ise uzun uzun anlatmış ve bol örnekler vermiştir. Ayrıca konu etrafında söylenen ihtilafları aktarmaya çalışmış, bazen hangi görüşe katıldığını belirtilmiş ve bazen de söz konusu fikre katılıp katılmadığına dair bir beyanda bulunmamış, takdiri okuyucuya bırakmıştır. Örneğin i'râbda yeri olan cümleleri aktarırken her birine birer veya ikişer örnek vermiş, bunlardan meczum şartın cevabı olan cümleyi bir buçuk sayfada anlatmıştır. (İbn Hişâm, 1981, 38-39.) Diğer konuları da bazılarını birer veya ikişer örnekle kısa bir şekilde aktarırken, bazılarını da uzun uzun aktarmış ve bolca örnek vermiştir. Bu cümlelerle ilgili varid olan ihtilafları da ele almıştır. (İbn Hişâm, 1981, 42-49)

İbn Hişâm'ın eserini farklı kılan başka bir özellik ise diğer nahiv kitapları gibi önce kelime çeşitlerinden başlamamasıdır. Nahiv kitaplarının çoğunda, küçükten büyüğe veya kolaydan zora giden bir metod izlenirken, İbn Hişâm, zordan kolayca giden bir metod izlemiştir. Önce cümle ve cümle çeşitleri, daha sonra edatları işlemiştir. Mübtediler için zor gibi gözükse de ilk başta cümle ve cümleye dair konuları ele alması i'râbın anlaşılmasına vesiledir. Çünkü i'râb, cümle bazında olur. Dolayısıyla i'râb, öğrenciler arasında en zor anlaşılacak konulardan biri olduğu için bu kitabı i'râbı kolaylaştırmak amacıyla yazdığı söylenebilir.

İbn Hişâm, genelde konuların ismini zikredip örneklerle yetinmiştir. Eğer konu nahiv mezhebi açısından ihtilaflı ise çoğunlukla bu ihtilaflara şahıs bazında değinmiştir. Sadece bir iki yerde ekol bazında değinmiştir. Örneğin, kitabının farklı yerlerinde, Zeccâc, İbn Durusteveyhi, Ebû Ali, Zemahşerî, Sa'leb, Sibeveyhi ve İbn 'Usfûr gibi âlimlerden görüş nakletmiş ve bunların ihtilaf ettikleri konuları açıklamıştır. (İbn Hişâm, 1981, 44,45,48,57,58, 62,93.) Fazla bilgi ve izahın verilmemesi, muhtasar eserlerin tabiatına uygundur. (Çağmar,

2016, 63.) Ancak İbn Hişâm'ın, *Kavâ'id* gibi muhtasar sayılabilecek bir kitapta bazı konuları çok ayrıntılı işlemesi muhtasar kitapların tabiatına uygun düşmemektedir. Kanaatimizce müellifin böyle bir metot izlemesi, ihtilaflı olan konulara bir çözüm getirmek istemesinden kaynaklanmaktadır.

Müellif, *Kavâ'id* adlı eserinde, diğer nahiv kitaplardan farklı bir yol izlemiştir. Müellif, ele aldığı konuyu cümle ve hükümleri, câr-mecrûrun durumları ve bazı harflerin kaç manaya geldiğini anlattıktan sonra dördüncü babda meçhul bir cümle aktarmış ve bu cümlelerin i'râbını yapmıştır. Daha sonra muzaf ve benzeri cümleler yazıp i'râbını yapmıştır. İkinci olarak bazı nahiv kitaplarında edatlar alfabetik sıraya (Bkz. İbn Hişâm, 2009; Akdağ, 1999; el-Beyâtî, 2005.) göre dizilirken, bu kitapta ise edatlar aldığı manaya göre dizilmiştir. Örneğin bir manaya gelen edatlar, iki manaya gelen edatlar, vs. şeklinde sıralanmıştır.

4. Örnek Verme Metodu ve İstîşâd Yöntemi

İbn Hişâm, *Kavâ'id*'de tanım yapmaktan ziyade misal ve şâhidlere önem vermiş ve bunun için ele aldığı konuların çoğunda birden fazla şâhid veya misal zikretmiştir. Müellif, örnek verirken *نَحْوُهَا* ve *أَشْبَهَ ذَلِكَ* lafızları kullanmıştır. Bunların arasında diğer eserlerinde olduğu gibi en çok *نَحْوُ* kelimesini kullanmıştır. (İbn Hişâm, 1981,42, 43,48, 58, 67, 74, 87, 90.)

Müellif, verdiği örneklerin çok az kısmını açıklamış, çoğuna sadece misal vermekle yetinmiştir. Örneğin, i'râbda yeri olan cümleleri anlatırken her birine ayrı misal getirmiş ancak hiçbir misali açıklamamıştır. Bununla birlikte açıkladığı örnekler de yok değildir. Mesela *رَيْدٌ أَبُوهُ غَلَامَةٌ مُنْطَلِقٌ* cümlesini şu şekilde açıklamaktadır: *رَيْدٌ* birinci mübtedadır. *أَبُوهُ* ikinci mübtedadır. *غَلَامَةٌ* üçüncü mübtedadır. *مُنْطَلِقٌ* üçüncü haberdur. *رَيْدٌ* nun haberidir. (İbn Hişâm, 1981, 36,37-4.)

Müellifin *Kavâ'idu'l-i'râb*'da verdiği örneklerin büyük bölümü ayetlerden oluşmaktadır. Yaklaşık 20 yerde Arap şiirinden ve birkaç yerde de hadisi şeriflerden örnek vermiştir. Kitap küçük hacimli olmasına rağmen 100'den fazla ayeti kerimeyi örnek göstermesi Arap gramerinin şekillenmesinde ayetlerin etkisini açıkça göstermektedir. İbn Hişâm hadisleri delil olarak kabul etmesine rağmen özellikle *Kavâ'idu'l-i'râb*'da zikrettiği hadis sayısı beşi geçmemektedir.

Müellif eserinin farklı yerlerinde açıkladığı başka örnekler de mevcuttur. (İbn Hişâm, 1981, 47, 73, 75, 87, 99, 100.)

Nahivcilerin gramer kurallarını açıklarken veya yazarken delil olarak başvurdukları ilk kaynak; ayeti kerimeler, ikinci kaynak; Arap şiiridir. Hadisi şerifler ise bazı gramerciler tarafından delil olarak kabul edilirken, bazıları tarafından, lafzen değil de mana olarak nakledildiği gerekçesiyle delil olarak kabul edilmemiştir. (Bkz; Ebû Zehv, trs., 218; Tural, trs., S. 9, 70-78.)

İbn Hişâm, yazdığı diğer nahiv kitaplarında olduğu gibi *Kavâ'id*'de konularını işlerken istîşâda önem vermiştir. Bunun için söz konusu örneklerini Kur'ân-ı Kerîm, Arap şiirleri ve az da olsa hadislerden vermiştir. Arap şiirlerinden getirilen şâhid sayısı, ayetlerden getirilen şâhid sayısından çok daha azdır. İbn Hişâm, *Kavâ'id*'de anlattığı hemen hemen bütün konulara ayetlerden şâhid getirmiştir. Ayetleri aktarırken *قَوْلُهُ تَعَالَى*, *قَالَ اللَّهُ تَعَالَى* ve benzeri ifadeler kullanmıştır (İbn Hişâm, 1981, ss. 48, 51, 61, 87, 90, 91). İstîşâd için kullandığı ayetlerin ilgili kaideyle ilişkisini çok az yerde açıklamıştır. (İbn Hişâm, 1981, 37.) İbn Hişâm, *Kavâ'idu'l-i'râb*'da 59 sureden 121 ayeti delil gösterme (istîşâd) amacıyla getirmiştir. Hemen hemen kitapta geçen bütün konulara ayeti kerimelerden örnek vermiştir. Bu ayeti kerimeleri ve istîşâd ettiği konuları burada teker teker açıklamak mümkün değildir.

İbn Hişâm hadisleri delil kabul etmesine rağmen *Kavâ'idu'l-i'râb*'da delil olarak getirdiği hadis-i şeriflerin sayısı beşi geçmemektedir. İbn Hişâm, hadisleri şâhid gösterirken diğer misallerde olduğu gibi *نَحْوُ* lafzını kullanmıştır. Peygambere aidiyetini belirttiği

herhangi bir lafız kullanmamış, msadece beş adet hadis delil olarak getirmiştir. (Sahihi Buhari, 2001, II, 109; el-Münzirî, 2010, II, 38; İbn Hişâm, 1981, s. 84.)

İbn Hişâm'ın *Kavâ'id'de* Arap şiirinden istişhâd için getirdiği beyit sayısı, şâhid olarak getirdiği ayet sayısından çok daha azdır. İbn Hişâm, şiirleri şâhid olarak getirirken genel olarak “قَوْل شَاعِرٍ” “şairin sözü” “شَاعِرُهُمْ” “onların şairi” “قَالَ شَاعِرٌ” “şair dedi” gibi ifadeler kullandıktan sonra beyiti zikretmiştir. (İbn Hişâm, 1981, ss. 47, 56, 73, 87.)

Bazen de “قَوْل أَبِي” “İbn Dureyd'in sözü” “قَوْلِ ابْنِ دُرَيْدٍ” “Farazdak'ın sözü” “قَوْلِ فَرَزْدَقٍ” “Ebû Esved'in sözü” “أَسْوَدٍ” şeklinde bizzat şairin ismini zikrederek beyiti ifade etmiştir. (İbn Hişâm, 1981, ss. 48, 55, 93.) Müellif, *Kavâ'idu'l-i'râb'da* istişhâd konusunda tespit ettiğimiz kadarıyla eserin farklı yerlerinde 19 şiirden delil getirmiştir.

5. Kavâ'idu'l-i'râb'da Tanımlama Yöntemi

Nahiv ilminin insanın zihninde belli bir şekil alması ve konuların birbiriyle karıştırılmaması maksadıyla gramer kitaplarında kavramlar için genelde tanımlar yapılmış ve bu tanımların anlaşılması gayesiyle izahlar da yapılmıştır. (Çağmar, 2016, 70.) Ancak İbn Hişâm, *Kavâ'id'de* yok denecek kadar az sayıda tanım yapmıştır. Müellif bu kitapta; cümle, kelam, haber, câr-mecrûr, marife, nekire, sıfat, hal ve mübteda gibi bazı nahiv istilahlarını zikretmesine rağmen çok az sayıda tanım yapmıştır. (İbn Hişâm, 1981, 50, 55, 59, 60.) Fiil cümlesi, isim cümlesi, nasb edatı ve cezm edatı gibi bazı konuların tanımını yapmıştır. (İbn Hişâm, 1981, 35, 105.)

Kavâ'idu'l-i'râb'da Ta'fil Yöntemi

Arap dilinde gramer kurallarının sebeplerine nahiv illetleri denmektedir. Bu illetler, Arapların belirli şekillerde konuşmalarının hikmetini açıklamaktadır. Nahivde illet kavramı ile bir kuralın konulmasının sebepleri kast edilmektedir. (Ergin, 2009, S. 1, s. 159-160.) Nahiv kaynaklarının çoğunda, zikredilen kurallar için değişik illetler zikredilmektedir. Nahivciler birçok gramer kuralında olduğu gibi bu illetler üzerinde de farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Örneğin, ez-Zeccâcî, illetleri ta'limî (öğretici), kıyâsî (karşılaştırmalı) ve cedelî (tartışmalı) olmak üzere üçe ayırmıştır. (Çağmar, 2016, s. 71; Ergin, 2009, S. 1, s. 159.) Ta'limî (öğretici) illetler; Arap kelamını ve i'râb hükümlerini öğrenmeye yarayan illetlerdir. Örneğin, زَيْدًا (Zeyd) kelimesini neden mansub yaptınız? Sorusuna إِنَّ den dolayı diye cevap verilir, çünkü إِنَّ, ismini nasp haberini ref eder. Böyle öğrendik ve böyle öğretiyoruz. Arap kelamı da bu şekilde tespit edilmiştir. Dolayısıyla nahiv kurallarının bu tür illetleri ta'limî kısma girmektedir. Var olan bir kurala kıyas edilerek ortaya konulan ikinci derecedeki illetlere kıyasî illetler, üçüncü derecedeki illetlere de cedelî illetler denilir. Nahiv öğreniminde asıl ihtiyaç duyulan illetler, ta'limî illetlerdir. Kıyasî ve cedelî illetler ise, pek faydası olamayan, sadece akli meşgul eden illetler olarak görülmüştür. (Ergin, 2009, S. 1, s. 159.)

İbn Hişâm, *Kavâ'id'de* tespit ettiğimiz kadarıyla genelde ta'limî (öğretici) illetleri kullanmıştır. O illetleri, لِأَنَّهَا, لِأَنَّهَا, لِأَنَّهَا ifadeleriyle zikretmiştir. Örneğin, nekireden sonra gelen cümlelerin sıfat olduğunu açıklarken “Bize gökten okuyacağımız bir kitap indirmedikçe” (İsra, 17/ 93.) ayeti kerimeyi örnek vererek şöyle demektedir:

فَجُمْلَةٌ: "نَقْرُوه" صِفَةٌ لِكِتَابٍ لِأَنَّهَا نَكْرَةٌ مَخَصَّةٌ
“Namaz kılmakta olan salih bir adama uğradım.” مَرَرْتُ بِرَجُلٍ صَالِحٍ يُصَلِّي
Müellif, örneğini verirken cümleden şöyle bir illetlendirme çıkarmaktadır:

فَإِنْ شِئْتَ قَدَّرْتَ بِصِلَى صِفَةً ثَانِيَةً لِرَجُلٍ لِأَنَّ نَكْرَةً. وَإِنْ شِئْتَ قَدَّرْتَهُ حَالًا مِنْهُ لِأَنَّ قَدْ قَرَّبَ مِنَ الْمَعْرِفَةِ
بِاخْتِصَاصِهِ بِالصِّفَةِ
“Yukarıdaki örnekte geçen يُصَلِّي cümlesini رَجُلٍ kelimesinin ikinci sıfatı olarak takdir edebilirsin, çünkü nekire bir kelimedir. Aynı zamanda hal olarak da takdir edebilirsin. Çünkü “salih bir adam” diyerek onu bir nebze marifeye yakınlaştırıyorsun.” (İbn Hişâm, 1981, s. 51).

İbn Hişâm'ın illetini açıkladığı bir diğer konu ise, *رَيْدٌ قَامَ أَبُوهُ* cümlesinde geçen mübtedanın haberidir. Bununla ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır.

رَيْدٌ قَامَ أَبُوهُ cümlesi ref mahalindedir zira mübtedanın haberidir (İbn Hişâm, 1981, s. 41). İbn Hişâm'ın illetleri açıklama tarzı, yukarıdaki cümlelerde geçtiği gibidir. Kullandığı illetlerin tamamına yakın öğretici illetlerdir.

İbn Hişâm'ın Kavâ'id'de Yararlandığı Nahiv Ekolü

İbn Hişâm, diğer eserlerinde olduğu gibi *Kavâ'id*'de de sadece bir ekolün görüşlerini almakla yetinmemiştir. Bazen Basra, bazen de Kûfe ekolünün görüşlerine katılmakla beraber ağırlıklı olarak Basra ekolünün görüşlerini tercih ettiği görülmektedir. Bunlardan bazılarına örnek verilecektir:

- İbn Hişâm'a göre (حَتَّى) edatı, fiili muzarinin başına geldiğinde bazen (إلى) harfi ceri anlamında kullanılabilir. Örneğin *حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى* "Musa bize dönüncüye kadar" (Taha, 20/91.) ayetinde *حَتَّى أَنْ يَرْجِعَ* anlamında olup *إلى رُجُوعِهِ* manasındadır. (İbn Hişâm, 1981, 72.) Dolayısıyla İbn Hişâm burada Basralıların görüşünü tercih etmektedir. Kûfelilere göre *حَتَّى* edatı fiili muzariyi, *أَنْ* takdir edilmeden nasb eder. Örneğin *أَطِيعَ اللَّهُ حَتَّى يُدْخَلَكَ الْجَنَّةَ* "Yüce Allah, seni cennete koyana kadar O'na itaat et." Basralılara göre ise (حَتَّى) edatı fiili muzariyi gizli bir (أَنْ) vasıtasıyla nasb etmektedir. (el-Enbârî, 2003, II, 477.)

- İbn Hişâm, cemi vav'ı konusunda Basralılar gibi düşünmektedir. Nefi veya talepten sonra gelen muzari fiilin başına gelen vav'a, cem' vav'ı denilir. Kûfeliler ise bu vav'a sarf vav'ı demektedir.

- *عَارٌ عَلَيْكَ إِذَا فَعَلْتَ عَظِيمٌ* "Senin aynısını yaptığın bir işi menetme. Bunu yaparsan sana yazıklar olsun. (es-Sefârinî, 1992, II, 432.) Şiirde geçen *وَتَأْتِي* kısmı gizli bir (أَنْ) vasıtasıyla mansub olmuştur. Basralılara göre *لَا تَأْكُلُ السَّمَكُ وَتَشْرَبُ اللَّيْنَ* örneğindeki gibi fiili muzarinin başına gelen vav, cemi vav'ıdır ve gizli bir (أَنْ) vasıtasıyla fiili muzariyi nasb etmiştir. Kûfelilere göre ise fiili muzari, vav'dan önce geçen cümlelerin zıddı olduğu için mansub olmuştur. Bundan dolayı bu vav'a sarf vav'ı denilmiştir. (el-Enbârî, 2003, II, 440.)

- İbn Hişâm nefi (مَا) sı hakkında Basralılar gibi düşünmektedir. İbn Hişâm'ın *Kavâ'id*'de geçen ifadesi şu şekildedir: " (مَا) edatı beş yerde harf olarak gelir. Bunlardan biri nefi (مَا)sıdır. Nefi (مَا)sı isim cümlesinde *لَيْسَ* gibi amel eder ve haberini nasb, ismini ref eder *مَا هَذَا بَشَرًا* "Bu bir insan değildir." (Yusuf, 12/31) cümlesi gibi. (İbn Hişâm, 1981, s. 99.) Kûfelilere göre (مَا) edatı, haberde amel etmez. Çünkü harfler amel olamazlar. (el-Enbârî, 2003, II, 144.) Basralılara göre ise (مَا) edatı, haberde amel eder ve haberi nasb etmektedir. Çünkü (مَا) edatı *لَيْسَ* benzeyen edatlardandır. Dolayısıyla *لَيْسَ* gibi amel etmektedir. (el-Enbârî, 2003, I, 145.)

Yukarıda geçen örneklerden anlaşıldığı gibi İbn Hişâm, Basralılara yakın olmasına rağmen kendisini onların bütün görüşlerini savunmak mecburiyetinde hissetmemiş ve serbest karar vermiştir.

SONUÇ

İbn Hişâm el-Ensârî, Hicri VIII. asırda Memlüklerin ilim ve kültür alanlarında en verimli olduğu dönemde Kahire’de yaşamıştır. O, Arap dili alanında meşhur olmuş, özellikle nahiv konusunda neredeyse zamanın en büyük nahiv âlimi olarak kabul edilmiş ve bu alanda hocalarını bile geçtiği söylenmiştir. Basra ve Kûfe ekollerinin etkisinde kalmaksızın özgürce düşünerek inisiyatif kullanabilecek kadar dil konusunda uzmanlaşmış ve alanında onlarca nahiv kitabı telif etmiştir. Bu eserler arasında Hicri 740’li yıllarda kaleme aldığı “*el-İ’râb ‘an kavâ’idi’l-i’râb*” adlı eseri çalışmamızın konusu olmuştur. İlmî yönden önemli olan bu eser, muhtasar bir gramer kitabı olarak kabul görmüştür. Yaklaşık 30 sayfadan oluşan bu eserin, İbn Hişâm’a aidiyeti hakkında herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Birden fazla nüshası mevcut olan *Kavâ’idu’l-i’râb*’ın aynı zamanda onlarca şerhi bulunmaktadır. Bu şerhler üzerine yapılan akademik çalışmalar ise azımsanmayacak kadar çoktur.

İbn Hişâm, muhtasar bir şekilde ele aldığı *Kavâ’idu’l-i’râb* adlı kitabında bir kısım nahiv konularını ve bazı harfleri el almıştır. İbn Hişâm, *Kavâ’id*’de farklı bir metod izlemiş ve nahiv ilminde önemli olmasına rağmen birçok konuya değinmemiş, sarf-nahiv konularının sadece bir kısmını ele almıştır. Bundan dolayı nahiv ilmi açısından için yetersiz olduğu söylenmiştir.

İbn Hişâm, *Kavâ’idu’l-i’râb*’dage nelde konular hakkında bilgi vermekten ziyade örneklemeye ve istişhâda önem vermiştir. Kitabının hemen hemen her yerinde Kur’ân-ı Kerim’den bol bol ayetler zikretmekte ve yaklaşık 20 yerde Arap şiirinden istişhâd etmektedir. Buna karşılık İbn Hişâm, hadisleri delil kabul etmekle birlikte, *Kavâ’idu’l-i’râb*’da delil olarak getirdiği hadisi şeriflerin sayısı beşi geçmemektedir. İbn Hişâm, nahiv konularını işlerken onlar için herhangi bir tanım getirme gereği duymamış ve kurallarla ilgili ta’lillere de az değinmiştir.

İbn Hişâm, herhangi bir ekole tabi değildir. Bu durum, *Kavâ’idu’l-i’râb*’da da açıkça görülmüştür. Bu kitap muhtasar bir kitap olmasına rağmen eserde hem Basra, hem de Kûfe ekolünün görüşleri mevcuttur. Ancak kitabı baştan sona kadar incelendiğinde görüşleri tamamına yakın Basra Ekolüyle örtüştüğü görülecektir.

KAYNAKÇA

- Abdulhamîd, M. (1963), *Sebîlü'l-Hüdâ Bi Tahkiki Şerhi Katri'nnedâ*, , Mısır: Mektebetü't-Ticâriyeti'l-Kübrâ
- Akdağ, H. (1999) *Arap Dilinde Edatlar*, Konya: Tekin Yay.
- El-'Askalânî, İbn H. (1993) *Ed-Dureru'l-Kâmine Fî A'Yani'l-Mieti's-Sâmine*, Beyrut: Dâru'l-Ciyl
- El-Bağdâdî, A. (Trs.) *Hizânetü'l-Edeb*, B.Y.Y.
- El-Murâdî B. (2008) *Tevdîhu'l-Mekâsîd Ve'l-Mesâlik Bi Şerhi Elfiyeti İbn Mâlik*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî.
- El-Beyâtî, Z. (2005) *Edevâtu'l- İ'Râb*, Beyrut.
- El-Buhari, M. (2001) *Sahihi Buhari*, B.Y.Y.
- El-Cevcerî, M. (2004) *Şerhu Şuzûru'z-Zeheb*, Medine.
- Çağmar, E. (2016) *Halefu'l-Ahmer Ve Mukaddime Fi'n-Nahv Adli Eseri*, Ankara: İlahiyât Yay.
- Çelebi, K. (1941) *Keşfu'z- Zunûn 'An Esmâi'l-Kutubi Ve'l Funûn*, İstanbul: Maarif Matbaası
- Dayf, Ş. (1968) *El-Medârisü'n-Nahviyye*, Kahire: Dâru'l-Me'Ârif,
- Dayf, Ş. (Trs.) *'Asru'd-Duvel Ve'l-İmârât*, Kahire: Dâru'l-Me'Ârif.
- Ed-Demâmînî, M. (2007) *Şerhu Muğni'l-Lebîb*, Kahire: Mektebetü'l-Âdâb.
- Ebû Zehv, M. (Trs) *El-Hadis Ve'l-Muhaddisûn*, Kahire: Mektebetü't-Tevfikiyye.
- El-Enbârî, A. (2003) *El-İnsâf Fî Mesâili'l-Hilâf Beyne'nahviyyîne'l-Basriyyîn Ve'l-Kûfiyyîn*, El-Mektebetü'l-'Asriyye,
- El-Enbârî, A. (2002), *El-İnsâf Fî Mesâili'l-Hilâf Beyne'nahviyyîne'l-Basriyyîn Ve'l-Kûfiyyîn*, Kahire: Mektebetü'l-Hânicî,
- Ergin, C. (2009) "Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine", *Marife Dergisi*, Konya, , 1, 159-183.
- El-Ezherî, H. (2004) *Mûsilü't-Tullâb İlâ Kavâ'İdi'l-İ'Râb Li İbn Hişâm El-Ensârî, San'A: Mektebetu Bedr Tabâ'E*,
- El-Hafâcî, Ş. (Trs.) *İnâyetü'l-Kâdî Ve Kifâyetu'r-Râdî 'Alâ Tefsîri'l-Beydâvî*, Beyrut: Dâru Sadır.
- İbn Haldûn, A. (2001) *Mukaddime*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Hişâm, C. (Trs.) *Şerhu'l-Lemhatü'l-Bedriye Fî İlmi'llugati'l 'Arabiye*, Amman: Dâru'l-Yâzûrî.
- İbn Hişâm, C. (1980) *Câmi'u's-Sağîr Fî'n-Nahv*, Kahire.
- İbn Hişâm, C. (1981) *El-İ'Râb 'An Kavâ'İdi'l-İ'Râb*, Riyad,
- İbn Hişâm, C. (2001) *Şerhu Şuzûru'z-Zeheb*, , Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî
- İbn Hişâm, C. (2009) *Muğni'l-Lebîb*, Kâhire: Mektebetü'l- Âdâb.
- İbn Hişâm, C. (1985) *Muğni'l- Lebîb*, Dımaşk: Dâru'l-Fikr.
- İbn Mâlik, T. (1990) *Şerhu Teshîli'l-Fevâid*, B.Y.Y.
- İbnü'l-'İmâd, A. (1992) *Şezeratu'z-Zeheb Fî Ahbâri Men Zeheb*, Dımaşk: Dâru'l-İbn Kesîr,
- İbn Tağrîberdî, Y. (1992) *En-Nucûmu'z-Zâhire Fî Mulûki Mısır Ve'l-Kahire*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye,
- İsmail P. (Trs.) *Hediyyetu'l-'Ârifîn Esmâü'l-Muellifîn Ve Âsâru'l-musannifîn*, Beyrut: Dâru İhyâi't- Tūrâsi'l-'Arabî.
- Kehhâle, Ö. (Trs.) *Mu'Cemü'l-Müellifîn Terâcimiu Musannifî'l-Kutubi'l-Arabiyye*, B.Y.Y.
- El-Kermî, M. (2009) *Delîlu't-Tâlibîn Li Kelâmi'n-Nahviyyîn*, Küveyt: Elmektebetü'l-İslâmiye,
- El-Makdisî, Ş.(Trs.) *El-Âdâbu'ş-Şer'İyye Ve'l-Menhelu'l-Mer'İyye*, B.Y.Y.
- El-Murâdî, C. (2004) *'Umdetu'l-Kitab*, Dâru İbni Hazm, B.Y.Y.
- El-Münzirî, A. (2010) *Et-Terğîb Ve Terhîb*, Kahire, Dâru'l-Ğadi'l-Cedîd.
- Özbalıkçı, M. (1999) "İbn Hişâm El-Ensârî", *Dia*, , İstanbul, Xx.
- Es-Safedî, S. (1998) *A'Yanü'l-'Asr Ve A'Vanü'n-Nasr*, B.Y.Y.

Sancak, Y. “İbn Hişâm El-Ensârî; Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri Ve Gramer İle İlgili Bazı Görüşleri,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 201-218.

Es-Sefârînî, Ş. (1982) *Levâmi ‘U’l-Envâri ‘l-Behiyye*, Dımaşk: Mektebetü’l-Hafikîn.

Es-Suyûtî, C. (1979) *Buğyetu ‘l-Vu ‘Ât Fî Tabakâti ‘l-Luğaviyyîn Ve ‘n-Nuhât*, Dâru’l-Fikr.

Eş-Şevkânî, M. (1998) *Bedru ‘t- Tali’ Bi Mehâsini Men Ba ‘De Karni Sabi’*, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye,

Tural, H. “Arap Dilinde Şiir Ve İstişhâd Meselesi,” Erzurum: *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 70-78.

Ez-Ziriklî, H. (2002) Beyrut: Dâru’l-İlmi’l-Melâyîn.

EXTENDED SUMMARY

One of the scholars of nahiv (syntax) who grew up in the Mamluk period in Egypt in the Hijri 8th century and one of the linguists specializing in the field of syntax was Ibn Hisham al-Ansari, the author of the work ‘al-I'râb 'an kala'idi'l-i'râb’ (d.761. / 1360). Ibn Hisham was born in 708/1309 in Cairo and lived in Cairo when the Mamluks were most productive in the fields of science and culture. He became famous in the field of the Arabic language; he was regarded as the greatest scholar of nahiv of the time, especially in the field of nahiv, and it was said that he even passed his teachers in this field. He has specialized in language enough to think freely and take the initiative without being influenced by Basra and Kufa Ecoles. Although he passed away at the age of 51, he left dozens of works on the nahiv. One of these works is el-Î'râb ‘an kavâ'idi'l-i'râb. Kavâ'idu'l-i'râb, which was understood to have been written in the 740s and has an important place in Arabic teaching, has entered the category of books that can be easily memorized by those who start grammar learning after one level. Its concise handling of the issues needed by those who want to learn Arabic was admired by the following scholars and attracted their attention. Scholars dealing with the field of Arabic language wrote dozens of commentaries and footnotes on the work. In this work, which is a concise book of nahiv, some issues of grammar and some letters are discussed. Ibn Hisham, as in his other nahiv works, did not adhere to any nahiv Ecole to the degree of fanaticism in this work, but it was determined that most of his views were parallel to the views of the Basra Ecole. This work, which is essential scholarly, has been accepted as a concise grammar book. There is no dispute about the belonging of this work, which consists of approximately 30 pages, to Ibn Hisham. Kavâ'idu'l-i'râb, which has more than one copy, also has dozens of commentaries. Academic studies on these commentaries are too many to underestimate.

Ibn Hisham followed a different method in Kavâ'id, and although it is crucial in the science of nahiv, he did not touch on many issues and only dealt with some of the issues of sarf-nahiv. Therefore, this work is said to be insufficient in terms of the science of nahiv.

Ibn Hisham gave importance to sampling and quotation (Istishhâd) rather than providing information about the subjects in Kavâ'idu'l-i'râb. He cites verses from the Quran in almost every part of his book, and he quotes from Arabic poetry in about 20 places. On the other hand, although Ibn Hisham accepts hadiths as evidence, the number of hadith-i sharifs he brought as evidence in Kavâ'idu'l-i'râb does not exceed five. Ibn Hisham did not require any definition for them while dealing with the subjects of nahiv, and he mentioned little about the deductions (ta'lil) regarding the rules. Ibn Hisham does not adhere to any Ecole, as mentioned before. This situation is clearly seen in Kavâ'idu'l-i'râb. Although this book is a concise book, there are views of both Basra and Kufa Ecoles in the work. However, when the book is examined thoroughly, it will be seen that almost all of his views overlap to the Basra Ecole.

أثر الصحابة على فقه أهل الكوفة وثقافتها" عبد الله بن مسعود أنموذجاً"

Dr. Shawish MURAD¹

ملخص

لقد انتشر الصحابة الكرام في بقاع الأرض شرقاً وغرباً وشمالاً وجنوباً لتبليغ دعوة رسولهم الكريم ودينه الحنيف إلى البشرية جمعاء، واضعين نُصَبَ أعينهم مبدأً: إخراج العباد من عبادة العباد إلى عبادة رب العباد، ففتحو البلاد، وعلموا العباد مبادئ وشرائع هذا الدين، وكان لكل صحابي أثر في الموقع الذي عاش فيه أو انتقل إليه، وقد تلقى منهم التابعين، وتلقى من هؤلاء تابع التابعين، وهكذا، فكان للصحابة دور كبير في ثقافة وحضارة تلك المناطق التي تشرفت بوجودهم فيها، ومن هؤلاء الصحابة الذين أثروا في فقه وثقافة المحيط الذي أقاموا فيه عبد الله بن مسعود - رضي الله عنه - فقد تولى قضاء الكوفة وبيت مال المسلمين فيها في خلافة عمر بن الخطاب - رضي الله عنهما -، وكان هذا الصحابي الجليل - عبد الله - من كبار فقهاء الصحابة، ومن المكثرين في فقه الكتاب والسنة، ثم إنه اشتهرت مدرسة الكوفة الممثلة بالمذهب الحنفي التي تسلسلت منها فقهاء هذه المدرسة إلى عبد الله بن مسعود، والتي غذيت بعلمه وفقهه وتأثرت بمشربه وفكره، فكان بالكوفة أربعة آلاف تلميذ له. فجاءت هذه الدراسة لتبين أثر هذا الصحابي الجليل وآراءه الفقهية وقراءته على فقه وثقافة أهل الكوفة واختيارها لمعظم آرائه، مع بيان السلسلة الفقهية التي بدأت بعبد الله بن مسعود وانتهت بأبي حنيفة النعمان، وذكر نبذة من الأمثلة الفقهية والثقافية على ذلك، ونتائج مهمة ستأتي في نهاية الدراسة.

الكلمات المفتاحية: فقه، الصحابي، أثر، الثقافة، أهل الكوفة، عبد الله بن مسعود.

KÜFE HALKI VE KÜLTÜRÜ ÜZERİNDE SAHABENİN ETKİSİ: ABDULLAH B. MES'UD ÖRNEĞİ

Özet

Sahabeler Resul-i Ekrem'in davasını tebliğ etmek ve bütün insanlığa getirdiği Hanif dini yaymak için yeryüzünün dört bir yanına dağılmışlar ve ilk olarak; insanları, kula kul olmaktan çıkarıp, kulların Rabbine kul yapmayı kendilerine görev bilmişlerdir. Bu doğrultuda memleketler fethetmiş ve bu dinin ilke ve şeriatını (kanunlarını) insanlara öğretmişlerdir. Muhakkak onların (sahabenin) yaşadığı veya daha sonra yerleştiği bölge üzerinde etkisi olmuştur. Tabiînler onlardan ilim alıp etbai't-tabiîne onlar da aynı şekilde sonraki nesillere nakletmişlerdir. Böylece sahabeler, varlığıyla teşrif ettikleri bölgelerin kültür ve medeniyeti üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuşlardır. Yerleştikleri yerin fıkıh ve kültürü üzerinde etkili olan Sahabelerden birisi de Abdullah b. Mes'ud'dur (r.a). Bu sahabe-yi celil Ömer b. Hattab'ın (r.a) halifeliği döneminde, Küfe'de kadılık ve beytülmal görevinde bulunmuş ahabın büyüklerindedir. Kur'an ve Sünnet fikhında çok konuşanlardan (fetva veren) birisidir. Ayrıca daha sonra Hanefî mezhebin temsil edeceği Küfe medresesinin fakihlerinin dayandığı sahabe de Abdullah b. Mes'ud'dur. Bu fakihler ki, onun ilmi ve fikhıyla beslenmiş, meşrep ve görüşlerinden etkilenmişlerdir. İbn Mes'ud'un Küfe'de dört bin öğrencisi olmuştur. Bu araştırma, adı geçen sahabe-yi celil'in ve fikhî görüşleri ile kiraatinin Küfe halkının fikhî ve kültürü üzerindeki etkisine yönelik olduğu gibi, Küfe halkının onun büyük çoğunlukla fikhî görüşlerini alması hususundaki tercihinin açıklamaya yönelik olmuştur. Ayrıca İbn Mes'ud'dan Ebu Hanife'ye kadar uzanan ilim silsilesindeki zatlara da açıklamak ve bazı fikhî ve kültürel meseleleri de zikretmektir. Önemli neticeler araştırmanın sonunda elde edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Sahabe, Te'sir, Kültür, Küfe halkı, İbn Mes'ud.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili Ve Belagatı Anabilim Dalı, murad1980m1980@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7872-9705

مقدمة

إن الله - جل ذكره - أنزل القرآن على قلب رسول الله - ﷺ - ليلغها لأصحابه وليعملوا بها ويطبقوها في حياتهم فيقتدي بهم من يأتي من بعدهم، فحمل هذا العلم والدين من كل خلف عدوله، وليبلغوه ما بلغ الليل والنهار، وانطلاقاً من هذا المبدأ انتشر الصحابة الكرام في بقاع الأرض يبلغون رسالة ربهم، وكان لأهل المدينة المنورة النصيب الأكبر من هؤلاء الصحابة، وفي المقابل كان لأهل العراق عموماً وأهل الكوفة خصوصاً منها نصيباً من الصحابة الذين عاشوا فيها وانتقلوا إليها العدد الكبير، فعن قتادة - رضي الله عنه - قال: "دخل الكوفة من أصحاب النبي - ﷺ - ألف وخمسون منهم ثلاثون بدرين"، فأخذ أهل الكوفة منهم القرآن والسنة والفقه وساروا على أصولهم ومنهجهم، ومن هؤلاء الصحابة الذين تأثر بهم أهل الكوفة في فقهها وثقافتها الصحابي الجليل عبد الله بن مسعود - رضي الله عنه -، فقد درس وحدث وقضى وحكم بين أهلها فكان له اليد الطولى في نقل حديث رسول الله وتفسير القرآن بينهم فأخذوا عنه وحملوه وتعلموا منه ورووا ما عرفوه إلى من جاء بعدهم، حتى صار نواة لمدرسة فقهية أنشئت بعد ذلك على يد أبي حنيفة النعمان وأصحابه؛ لذا قالوا: الفقه زرع عبد الله من مسعود - رضي الله عنه -، وسقاه علقمة، وحصدته إبراهيم النخعي، وداسه حماد، وطحنه أبو حنيفة، وعجنه أبو يوسف، وخبزه محمد، فسائر الناس يأكلون من خبزه، وقد نظمهم بعضهم فقال:

الفقه زرع ابن مسعود، وعلقمة..... حصّاده، ثم إبراهيم دَوّاس

نعمان طاحنه، يعقوب عاجنه..... محمد خابز، والأكل الناس^٢

فجاءت هذه الدراسة لتبين هذا الأثر والسلسلة الفقهية التي كانت تحمل هذا الفقه والثقافة من عصر الصحابة حتى بلغت إلينا بالتطبيق العملي والمنهجي من خلال مذهب الحنفية، وأدلة ذلك من الأمثلة الفقهية، وهذا ما سنراه مفصلاً فيما يأتي بعون الله - تعالى - وكرمه.

إشكالية البحث: هل يصح ما يقال إن مذهب أهل الكوفة كان يعتمد على الرأي فقط ولم يعتمد على الرواية إلا قليلاً؟ وهل كان للصحابة أثر في فقه أهل الكوفة "مذهب الحنفي"؟

هدف البحث: الهدف من البحث هو: إبراز مدى تأثر فقه أهل الكوفة وثقافتهم بفقه الصحابة وثقافتهم وعلى رأسهم الصحابي الجليل عبد الله بن مسعود حامل القرآن وسنة رسول الله - ﷺ -.

منهج البحث: اتبع الباحث المنهج الاستقرائي الوصفي القائم على النظر في نصوص الصحابي الجليل عبد الله بن مسعود وآراءه الفقهية وفي نصوص فقه أهل الكوفة ومدى تأثر الثاني بالأول ودراساتها وتحليلها.

خطة البحث: اتبع الباحث الخطة التالية:

المقدمة: بيّن الباحث فيها أهمية الموضوع وسبب اختياره لهذا الموضوع، وإشكاليته، ومنهجه، والهدف منه.

التعريف بالصحابي الجليل عبد الله بن مسعود: وفيه بيان عن نسبه ومولده وإسلامه وبعض مزاياه.

^٢ الخليلي، أبو يعلى خليل بن عبد الله بن أحمد بن إبراهيم بن الخليل القزويني، الإرشاد في معرفة علماء الحديث، ت: محمد إدريس، مكتبة الرشد، الرياض، ط ١، ١٤٠٩هـ، ٢/ ٥٣٣.

^٣ الحصكفي، علاء الدين محمد بن علي بن محمد الحصري، الدر المختار شرح تنوير الأبصار وجامع البحار، ت: عبد المنعم إبراهيم، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ٢٠٠٣م، ص ١٢.

التابعين الذين تلقوا من عبد الله بن مسعود في الكوفة وتابعيهم: وفيه كشف عن عدد التابعين الذين تلقوا العلم منه والمشهورين منهم ومن حمل عن هؤلاء.

الطبقة الثالثة من الفقهاء مدرسة الكوفة ورائدها الإمام أبو حنيفة النعمان: وفيه ذكر أسماء فقهاء أهل الكوفة المشهورين وترجمة عن حياة رائد هذه المدرسة: أبو حنيفة - رحمه الله -.

تأثر أهل الكوفة برأي عبد الله بن مسعود في تشديده لقبول الأحاديث: وفيه إيضاح لمدى تأثير أهل الكوفة وعلمائها برأي ابن مسعود في تشديده لقبول الأحاديث ومثال ذلك.

تصرفات الصحابة وإدراجها في السنة: وفيه كشف عن مدى تأثير أهل الكوفة برأي ابن مسعود في تأسيه بالصحابة، مما جعلت مدرسة أهل الرأي تعتبر تصرفات الصحابة من السنة وأدلة ذلك من قول أئمتهم.

أثر قراءة ابن مسعود للقرآن على فقه أهل الكوفة "مذهب الحنفي": وفيه بيان وكشف عن أثر قراءة ابن مسعود في مصحفه على فقه أهل الكوفة والأمثلة الفقهية على ذلك.

ترجيح أهل الكوفة رواية وفقه عبد الله بن مسعود على غيره: وفيه نرى مدى تأثير أهل الكوفة وترجيحهم رواية وفقه ابن مسعود على غيره من الصحابة بالأمثلة الدالة على ذلك.

الخاتمة: وهي ما توصل إليه البحث من نتائج.

المصادر والمراجع: وهي المصادر والمراجع التي اعتمدها الباحث عليها في البحث، مع ذكرها بالترتيب الأبجدي وحسب القواعد في هذا الفن، وبعد هذه المقدمة نبدأ بـ:

١. التعريف بالصحابي الجليل عبد الله بن مسعود

هو عبد الله بن مسعود بن غافل بن حبيب بن شمش بن فار بن مخزوم بن صاهلة بن كاهل بن الحارث بن تميم بن سعد بن هذيل بن مدركة بن إلياس بن مضر، أبو عبد الرحمن الهذلي، وأمّه أم عبد بنت عبد ودي من هذيل أيضاً، أسلم قديماً فكان سادس ستة أسلم، وكان وقتئذ غلاماً يرعى غنم لعقبة بن معيط فأتاه رسول الله - ﷺ - وأبو بكر، وطلبا منه أن يُشْرِيَهُمَا من لبن تلك الأغنام فأبى وقال: إني مؤتمن، فطلب منه رسول الله - ﷺ - أن يأتيه بمجذعة فمسح على ضرعها فأنزلت الحليب فشرب منها أبي بكر وشرب رسول الله - ﷺ -، ثم قال للضرع: اقلص، فعاد كما كان، فسأله عبد الله بن مسعود أن يعلمه القرآن، فمسح على رأسه، وقال له: "إنك غلام معلم" ^٤.

ولقد أخذ عبد الله من في رسول الله - ﷺ - سبعين سورة، وكان أول من شهِر القرآن بمكة، وقد هاجر المهاجرين، وصلى إلى القبلتين، وشهد الغزوات كلها مع رسول الله - ﷺ -، وأجهز على أبي جهل، وشهد له رسول الله - ﷺ - بالجنة، وكان أقرب الناس هدياً ودلاً وسمتاً برسول الله وأقربهم إليه، وكان كثير الدخول عليه والخدمة له، وصاحب نعله يلبسه إياها إذا قام، فإذا خلعها أو جلس جعلها ابن مسعود في ذراعه، ويمشي أمامه، ويستتره إذا اغتسل ويوقظه إذا نام، وصاحب سواكه وسره وفراشه وطهوره، وكان رفيقه في حله وترحاله، وكان من كبار الصحابة وساداتهم وفقهائهم ومقدمهم في القرآن والفقه والفتوى، وقال عنه

^٤ أحمد، أبو عبد الله أحمد بن محمد، مسند الإمام أحمد بن حنبل، ت: شعيب الأرنؤوط وعادل مرشد وآخرون، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ١، ٢٠٠١، مسند عبد الله بن مسعود، ٨٢/٦، رقم: ٣٥٩٩.

رسول الله - ﷺ -: " لرجل عبد الله أثقل في الميزان يوم القيامة من أحد" ° ، وقال: " لو كنت مؤمراً أحداً من غير مشورة لأمرت ابن أم عبد" ° ، وقال: " رضيت لأمتي ما رضي لها ابن أم عبد" ° . وقال عنه عمر بن الخطاب: " كُنَيْفٌ مُلِيءٌ عِلْماً" ، وسُئِلَ عَنْهُ عَلِيٌّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ ، فَقَالَ: " عِلْمُ الْقُرْآنِ وَالسُّنَّةِ" ، وقال أبو موسى: " لا تسألوني عن شيء مادام هذا الحَبْرُ بين أظهركم" ، توفي في المدينة سنة ٣٢هـ ، عن عمر ناهز بضع وستين سنة ، ودفن بالبقيع ، وصلى عليه عثمان بن عفان - ﷺ - جميعاً^٨ .

٢ . التابعين الذين تلقوا من عبد الله بن مسعود في الكوفة

تولى ابن مسعود قضاء الكوفة وبيت مالها وتعليم أهلها الكتاب والسنة وفقههما ، وتلمذ على يديه الكثير والكثير ، فامتألت الكوفة بقرء القرآن والمحدثين والفقهاء ، يقول الإمام السرخسي: " كان - عبد الله - بالكوفة وله أربعة آلاف تلميذ يتعلمون بين يديه حتى روي أنه لما قدم علي - ﷺ - الكوفة وخرج إليه ابن مسعود - ﷺ - مع أصحابه حتى سدوا الأفق فلما رآهم علي - ﷺ - قال: " ملأت هذه القرية علماً وفقهاً"^٩ . وقد اشتهر فقهه في الكوفة ، وأخذ عنه فقهاء العراق وغيرهم ، ومن أشهر التابعين الذين أخذوا مذهبه: علقمة بن قيس " ٦٢هـ" ، ومسروق بن الأجدع " ٦٣هـ" ، وعمرو بن شرحبيل الهمداني " ٦٣هـ" ، والحارث الأعور " ٦٥هـ" ، وعبيدة بن عمرو السلماني " ٧٢هـ" ، والأسود بن يزيد " ٧٥هـ" ، والقاضي شريح بن الحارث " ٨٢هـ" ، وغيرهم ، وقد روى أصحاب السير أن إبراهيم التيمي قال: " كان فينا ستون شيخاً من أصحاب عبد الله"^{١٠} .

وهؤلاء المشهورين منهم وقد سبق أنهم كانوا أربعة آلاف تلميذ ، وقد أخذوا عنه العلم والعمل والخلق كيف لا وقد كان أشبه الصحابة برسول الله - ﷺ - سماً وهدياً ، فقد أطلق على أصحاب عبد الله بن مسعود من التابعين بأنهم قناديل المسجد وسُرح مصر ، ولم يكن في الناس أعظم منهم حِلماً ولا أكثرهم علماً ولا أكفهم عن الدنيا وعن الدماء منهم إلا من كان من أصحاب رسول الله كما قاله الشعبي ، فقد تأثر أصحاب عبد الله بن مسعود به وورثوا منه العلم والعمل^{١١} .

٣ . تابع التابعين الذين تلقوا من تلامذة عبد الله بن مسعود

حمل هذا العلم من كل خلف عدوه فممن خلف التابعين من أصحاب عبد الله بن مسعود جمع غفير لا يحصون منهم: إبراهيم بن يزيد التيمي " ٩٢هـ" ، وسعيد بن جبير " ٩٥هـ" ، وإبراهيم النخعي " ٩٥هـ" ، وعامر بن شراحيل الشعبي " ١٠٤هـ" ، والقاسم بن عبد الرحمن " ١١٦هـ" ، وغيرهم^{١٢} .

٣ . الطبقة الثالثة من الفقهاء مدرسة الكوفة ورائدها الإمام أبو حنيفة النعمان

° أحمد ، *مسند الإمام أحمد بن حنبل* ، مسند علي بن أبي طالب ، ٢ / ٢٢٣ ، برقم: ٩٢٠ .
^٦ الترمذي ، *مُجَدَّبُ بْنُ عَيْسَى بْنِ سُوْرَةَ بْنِ مَوْسَى بْنِ الضَّحَّاكِ ، سُنَنِ التِّرْمِذِيِّ* ، ت: بشار عواد معروف ، دار الغرب الإسلامي ، بيروت ، ط ١ ، ١٩٩٨م ، باب مناقب عبد الله بن مسعود ، ٦ / ١٥٢ ، برقم: ٣٨٠٨ .
^٧ الحاكم ، *أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ حَمْدَوَيْهِ بْنِ نُعَيْمٍ ، الْمُسْتَدْرَكُ عَلَى الصَّحِيحِينَ* ، ت: مصطفى عبد القادر عطا ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، ط ١ ، ١٩٩٠م ، باب ذكر مناقب عبد الله بن مسعود ، ٣ / ٣٥٩ ، برقم: ٥٣٨٨ .
^٨ ابن سعد ، *أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ سَعْدِ بْنِ مَنِيعٍ ، الطَّبَقَاتُ الْكُبْرَى* ، ت: مُحَمَّدُ عَبْدِ الْقَادِرِ عَطَا ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، ط ١ ، ١٩٩٠م ، ٣ / ١١١ - ١١٧ ، وابن الأثير ، *أَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ أَبِي الْكَرَمِ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْكَرِيمِ بْنِ عَبْدِ الْوَاحِدِ ، أَسَدُ الْغَابَةِ* ، دار الفكر ، بيروت ، بدون ط ، ١٩٨٩م ، ٣ / ٢٨٠ - ٢٨٦ ، والفاسي ، *تَقِيُّ الدِّينِ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ الْحَسَنِيِّ ، الْعَقْدُ الثَّمِينُ فِي تَارِيخِ الْبِلَادِ الْأَمِينِ* ، ت: مُحَمَّدُ عَبْدِ الْقَادِرِ عَطَا ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، ط ١ ، ١٩٩٨م ، ٤ / ٤٣١ ، ٤٣٢ .
^٩ السرخسي ، *مُجَدَّبُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي سَهْلٍ شَمْسِ الْأُمَةِ ، الْمَبْسُوطُ* ، دار المعرفة ، بيروت ، بدون ط ، ١٩٩٣م ، ١٦ / ٦٩ .
^{١٠} ابن سعد ، *الطَّبَقَاتُ الْكُبْرَى* ، ٦ / ٩٠ ، والشيرازي ، *أَبُو إِسْحَاقَ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَلِيٍّ ، طَبَقَاتُ الْفُقَهَاءِ* ، ت: إحسان عباس ، دار الرائد العربي ، بيروت ، ط ١ ، ١٩٧٠م ، ١ / ٨١ .
^{١١} الذهبي ، *شَمْسُ الدِّينِ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عُثْمَانَ بْنِ قَائِمًا ، سِيرُ أَعْلَامِ النَّبَلَاءِ* ، ت: شعيب الأرنؤوط ، مؤسسة الرسالة ، بيروت ، ط ٣ ، ١٩٨٥م ، ٤ / ٣٠٩ ، وابن حجر ، *أَبُو الْفَضْلِ أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ ، الْإِصَابَةُ فِي تَمْيِيزِ الصَّحَابَةِ* ، ت: عادل الموجود وعلي معوض ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، ط ١ ، ١٤٢٥هـ ، ١ / ٥٧ ، ٥٨ .
^{١٢} الشيرازي ، *طَبَقَاتُ الْفُقَهَاءِ* ، ١ / ٨١ ، ٨٢ ؛ وابن حجر ، *الْإِصَابَةُ فِي تَمْيِيزِ الصَّحَابَةِ* ، ١ / ٥٨ .

خلف الطبقة السابقة من علماء أهل الكوفة طبقة من الفقهاء كحماد بن أبي سليمان " ١١٩ هـ"، ومنصور بن المعتمر " ١٣٢ هـ"، وعبد الله بن شبرمة " ١٤٤ هـ"، ومُجَد بن عبد الرحمن أبو ليلي " ١٤٨ هـ"، ومُجَد سليمان الأعمش " ١٤٨ هـ"، والحكم بن عتبة " ١٥٠ هـ"، وسفيان الثوري " ١٦١ هـ"، وشريك بن عبد الله بن أبي شريك النخعي " ١٧٧ هـ"، ورائد مدرسة الكوفة وفقهها أبو حنيفة " ١٥٠ هـ".^{١٣}

أبو حنيفة هو النعمان بن ثابت بن زوطا بن ماه التيمي مولاهم الكوفي، ولد سنة " ٨٠ هـ"، فقيه العراق، أحد أئمة الإسلام، والسادة الأعلام، وأحد الأئمة الأربعة، كان قد أدرك أيام أربعة من الصحابة كما صرح بذلك الإمام الشيرازي هم: " أنس بن مالك وعبد الله بن أبي أوفى الأنصاري وأبو الطفيل عامر بن واثلة وسهل بن سعد الساعدي، وجماعة من التابعين كالشعبي والنخعي وعلي بن الحسين وغيرهم، ولم يأخذ منهم أبو حنيفة، وأخذ الفقه عن حماد بن أبي سليمان رواية إبراهيم النخعي"^{١٤}. كان أبو حنيفة تاجراً بالكوفة، ثم أنه أقبل إلى مجالس الفقهاء والعلماء وأخذ منهم، وتفقه عليهم حتى أصبح من كبار أهل الرأي، كان عالماً عاملاً، تقياً ورعاً، دائم التضرع إلى الله - تعالى - كثير الخشوع، حسن الخلق، شديد الكرم، نقله أبو جعفر المنصور من الكوفة إلى بغداد، وأراد توليه القضاء لكنه أبي، وضربه ابن هبيرة على القضاء فأبى أن يكون قاضياً، قال عنه الشافعي: من أراد الفقه فهو عيال على أبي حنيفة، وقال سفيان الثوري وابن المبارك: كان أبو حنيفة أفقه أهل الأرض في زمانه. توفي سنة " ١٥٠ هـ"، ودفن في مقبرة الخيزان^{١٥}.

ومما هو معلوم أن سلسلة الذهبية الفقهية التي تندرج منها مدرسة أهل الكوفة ممثلة بمذهب الحنفي هي: عبد الله بن مسعود - رضي الله عنه - فعلقمة بن قيس النخعي، وإبراهيم بن يزيد النخعي، فحماد بن أبي سليمان، فأبو حنيفة النعمان. فكانت من الطبيعي أن تتأثر هذه المدرسة بأشياخها وفقهائها فهي أشبه ما تكون بمدرسة قائمة على النقل المتوارث عن الصحابة الكرام ومن جاء بعدهم. وفيما يأتي أدلة تثبت ذلك:

٤. تأثر أهل الكوفة برأي عبد الله بن مسعود في تشديده لقبول الأحاديث

تأثر أهل الكوفة وعلمائها بأراء ابن مسعود - رضي الله عنه - وكانوا يرون أنه هو وأصحابه أثبت في الفقه، وأكثر تحقيقاً من غيرهم، فمالت قلوبهم إليه وإلى أصحابه، لذلك تلقوا العلم كابر عن كابر فجمعوا فتاويه، واقتدوا بآثاره وآثار الصحابة الذين سكنوا الكوفة، فأصبح لهم مثل ما كان للمدينة المنورة من جمعهم أحاديث وآثار الصحابة، لكثرة من سكن هذه المنطقة من صحابة رسول الله - صلى الله عليه وسلم - إلا أنهم كانوا أقل جمعاً للأحاديث من أهل المدينة، ولعل أهم سبب في ذلك هو تأثرهم برأي عبد الله بن مسعود وهو تشديده في قبول الحديث - هذا ما ورثه ابن مسعود من عمر بن الخطاب رضي الله عنهما - فقد روي أن عمر - رضي الله عنه - حينما كان يبعث رهطاً من الأنصار إلى الكوفة ينهاتهم عن كثرة التحديث - هذا من جانب ومن جانب آخر فقد كثر وضع الأحاديث في العراق من طرف الشيعة وغيرهم فتهيئوا من رواية الحديث، فأدى ذلك إلى قلة ذخيرتهم من الأحاديث النبوية، ولكن لشدة ذكائهم وسرعة البديهة والفتانة لديهم، ولتطور الحضاري والمدني في الكوفة وما حولها أحوج هؤلاء الفقهاء إلى

^{١٣} الشيرازي، طبقات الفقهاء، ١ / ٨١.

^{١٤} الشيرازي، طبقات الفقهاء، ١ / ٧٩ - ٨٦.

^{١٥} ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي، البداية والنهاية، دار الفكر، بيروت، ط ١، ١٩٨٦م، ١٠ / ١٠٧، ومجمر الدين الحنبلي، عبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن المقدسي، التاريخ المعتبر في أنباء من غير، ت: نور الدين طالب، دار النوادر، دمشق، ط ١، ٢٠١١م، ٣ / ٣٠١ - ٣٠٤.

استعمال الرأي وجعلهم يقدرّون قضايا لم تقع ويخرجونها على أقوال أصحابهم فأجابوا عنها وتحققوا منها وساروا على هذا المنوال، فكانت ذلك إيداناً بقرب عهد الفقه على قاعدة التخرّيج^{١٦}.

هذا وقد تأثر مدرسة أهل الكوفة لرأي ابن مسعود فيها هو أبو حنيفة يتحرى عن رجال الحديث، ويتحقق من صحة روايتهم، فكان لا يقبل الخبر إلا إذا رواه جماعة عن جماعة عن رسول الله - ﷺ - أو أن يتفق فقهاء الأمصار على العمل به، فيصبح مشهوراً^{١٧}. فمن أمثلة ذلك: "روى قتادة عن خلاس وأبي حسان عن عبد الله بن عتبة بن مسعود، أن رجلاً تزوج امرأة فلم يسم لها صداقاً ولم يدخل بها حتى مات فأتى عبد الله بن مسعود وكان قاضياً فاختلفوا إليه شهراً. فقال: إن كان ولا بدّ فإني أفرض لها مهر نساءها لا وكس ولا شطط ولها الميراث وعليها العدة إن يكن صواباً فمن الله وإن يكن خطأ فمني ومن الشيطان والله ورسوله بريئان منه، فقال ناس من أشجع: فيهم الجراح أبو سنان نشهد أن رسول - الله ﷺ - قضاها فإنا في بروع بنت واشق وكان زوجها هلال بن مرة الأشجعي بما قضيت". فقد قضى ابن مسعود في المفوضة التي ماتت عنها زوجها قبل الدخول بمهر مثلها ولم يقبل الحديث إلا بعد أن شهد أناس من أهل أشجع - وفيهم الجراح أبو سنان - على أن رسول الله قضى بذلك، وتبعه في ذلك علقمة والشعبي وابن أبي ليلى وسفيان الثوري وابن شبرمة وهو مذهب أبو حنيفة^{١٨}.

٥. تصرفات الصحابة وإدراجها في السنة

لقد تأثر أهل الكوفة والمذهب الحنفي برأي عبد الله بن مسعود - ﷺ - وقوله عندما قال: "من كان منكم متأسياً فيتأس بأصحاب محمد - ﷺ - فإنهم كانوا أبرّ هذه الأمة قلوباً وأعمقها علماً وأقلها تكلفاً وأقومها هدياً وأحسنها حالاً، قوماً اختارهم الله - تعالى - لصحبة نبيه - ﷺ - فاعرفوا لهم فضلهم واتبعوهم في آثارهم؛ فإنهم كانوا على الهدى المستقيم"^{١٩}، فكان يرى أن التأسى بصحابة رسول الله - ﷺ - أولى من غيرهم، وهذا ما نراه من أساسيات الثقافة التي أنشئت عليها مدرسة أهل الكوفة وعلمائها، فذاك إبراهيم النخعي يقول متأثراً بهذا الرأي: "لو رأيت الصحابة - ﷺ - يتوضؤون إلى الكوعين لتوضأت كذلك وأنا أفراؤها إلى المرافق؛ لأنهم لا يهتمون في ترك السنن وهم أرباب العلم وهم أحرص خلق الله على اتباع رسول الله - ﷺ - ولا يظن ذلك بهم أحد إلا ذو ريبة في دينه"^{٢٠}، ثم يأتي أبو حنيفة ويقرر نفس الثقافة والمبدأ وذلك عندما يسأله أبو جعفر المنصور: يا نعمان عمن أخذت العلم، فقال: "عن حماد عن إبراهيم عن أصحاب عمر بن الخطاب عن عمر، وعن علي بن أبي طالب، وعبد الله بن مسعود، وعبد الله بن عباس - ﷺ -". قال: يخ بخ استوثقت ما شئت يا أبا حنيفة^{٢١}، وها هو إمام السرخسي "٤٨٣ هـ" إمام كبير من أئمة الحنفية يقول: "السنة شرعاً: ما سنه رسول الله - ﷺ - والصحابة بعده عندنا"^{٢٢}، فما سنه أصحاب رسول الله - ﷺ - فهي سنة معتبرة عندهم - الحنفية - كما سنّها رسول الله ويوجب اتباعها. فمن أمثلة ذلك: ما ورد عن ابن مسعود أنه قال: "الحج فريضة

^{١٦} ينظر إلى: ابن حجر، الإصابة في تمييز الصحابة، ١/ ٥٩، ٦٠.

^{١٧} القطان، مناع بن خليل، تاريخ التشريع الإسلامي، مكتبة وهبة، القاهرة، ط ٥، ٢٠٠١ م، ١/ ٣٣١.

^{١٨} السرخسي، المبسوط، ٥/ ٦٢، ٦٣؛ وابن أمير حاج، أبو عبد الله محمد بن محمد، التقرير والتحجير، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ٢، ١٩٨٣ م، ٢/ ٢٤٩؛ والرويات، أبو الحسن عبد الواحد بن إسماعيل، بحر المذهب، ت: طارق فتحي، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ٢٠٠٩ م، ٩/ ٤٦١ / ٤٦٢.

^{١٩} ابن عبد البر، أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد، جامع بيان العلم وفضله، ت: أبي الأشبال الزهيري، دار ابن جوزي، جدة، ط ١، ١٩٩٤ م، ٢/ ٩٤٧، برقم: ١٨١٠.

^{٢٠} ابن الحاج، أبو عبد الله محمد بن محمد بن محمد العبدري، المدخل، دار التراث، القاهرة، بدون ط، ت، ١/ ١٢٨؛ وعليش، محمد بن أحمد بن محمد، فتح العلي المالك في الفتوى على مذهب الإمام مالك، دار المعرفة، بيروت، بدون ط، ت، ١/ ٩٠.

^{٢١} الصميري، الحسين بن علي بن محمد بن جعفر، أخبار أبي حنيفة وأصحابه، عالم الكتب، بيروت، ط ٢، ١٩٨٥ م، ١/ ٦٨.

^{٢٢} السرخسي، شمس الأئمة محمد بن أحمد بن أبي سهل، أصول السرخسي، دار المعرفة، بيروت، بدون ط، ت، ١/ ١١٣.

والعمرة تطوع^{٢٣}، قالت الحنفية: بسنية العمرة وأنها ليست بفرص، وكان مما استدلوا به قول الصحابي عبد الله بن مسعود - رضي الله عنه - حتى قال ابن الهمام: "كفى بعبد الله قُدوة"^{٢٤}.

٦. أثر قراءة ابن مسعود للقرآن على فقه أهل الكوفة" مذهب الحنفي"

تلقي الصحابة الكرام من رسول الله - صلى الله عليه وسلم - القراءات القرآنية وتعلموا منه كيفية نطقه للكلمات حسبما نزل عليه الوحي، وكان بعض الصحابة بعد تلقيهم الآيات القرآنية من صلى الله عليه وسلم - يكتبها ويجعلها خاصة نفسه، وربما يكتب فيه تفسير بعض الآيات، وهذا ما يسمى بمصاحف بعض الصحابة كأبي بن كعب، وعبد الله بن مسعود - رضي الله عنهما - حيث كان لهما مصحف خاص بهما. وقد تتلمذ على أئمة القراءة من الصحابة بعض الصحابة والتابعين، فكان ممن تتلمذ على ابن مسعود - رضي الله عنه - علقمة ومسروق والأسود وغيرهم ممن سبق ذكرهم، وكان لهذه القراءة أثر في تفسير بعض الآيات وفقهها وما تدل عليها من أحكام، ولما كان أهل الكوفة قد تلقوا عن ابن مسعود قراءته للقرآن فقد سبب ذلك أثر في فقه أهل الكوفة وترجيح بعض الاحتمالات على بعض، وفيما يأتي نذكر جملة من أمثلة فقهية تدل على ذلك:

١.٦. جماع المرأة بعد انقطاع دمها وقبل الغسل

اتفق الفقهاء على حرمة وطء المرأة الحائض^{٢٥}، ولكنهم اختلفوا في حكم الوطء بعد انقطاع الدم وقبل الغسل، وسبب الخلاف يرجع إلى نظر الفقهاء فيما تدل عليه الآية: ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَى فَأَعْتَرَلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ﴾ [البقرة ٢٢٢/٢] فذهب الحنفية إلى: أنه متى انقطع دمها بعد مضي أكثر الحيض وهو عشرة أيام حل وطئها بلا غسل، ولا يجلب قبلها إلا بعد الغسل وأن يمضي عليها وقت صلاة كاملة، استدلوا بقراءة ابن مسعود وأبي - رضي الله عنهما - في: ﴿حَتَّى يَتَطَهَّرْنَ﴾، وهناك قراءة حمزة والكسائي وعاصم ب: ﴿يَطْهُرْنَ﴾ بتشديد الهاء والطاء وفتحها، وقرأ نافع وأبو عمرو وابن كثير وابن عامر وعاصم في رواية حفص عنه: ﴿يَطْهُرْنَ﴾ بسكون الطاء وضم الهاء، فجمعوا بين القراءتين، قالوا: نحمل قراءة المخففة على ما إذا انقطع دمها للأقل، فعند ذلك لا يصح وطؤها حتى تغتسل؛ لأنه لا يؤمن عوده. ونحمل القراءة المشددة على ما إذا انقطع دمها للأكثر فيحل وطؤها وإن لم تغتسل^{٢٦}. فكانت لقراءة ابن مسعود أثر كبير على ما ذهب إليه مدرسة أهل الكوفة.

٢.٦. وجوب الإمضاء والعمل إلى الجمعة عند الأذان الأول

إذا اذن المؤذنون الأذان الأول وجب ترك الناس البيع والشراء وأن يتوجهوا إلى الجمعة لقول الله - تعالى -: ﴿فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ﴾ [الجمعة ٩/٦٢] وتفسير " فاسعوا" أي فامضوا إليها - أي الصلاة فصلوها - واعملوا لها، خلافاً لمن فسرها

^{٢٣} ابن أبي شيبة، أبو بكر عبد الله بن محمد بن إبراهيم بن عثمان، الكتاب المصنف في الأحاديث والآثار، ت: كمال يوسف الحوت، مكتبة الرشد، الرياض، ط ١، ١٤٠٩هـ، باب من قال: العمرة تطوع، ٢٢٣/٣، برقم: ١٣٦٤٨.

^{٢٤} ابن الهمام، كمال الدين محمد بن عبد الواحد، فتح القدير، دار الفكر، بيروت، بدون ط، ت، ١٤١/٣.

^{٢٥} ابن القطان، علي بن محمد بن عبد الملك، الإقناع في مسائل الإجماع، ت: حسن فوزي الصعدي، مكتبة الفاروق الحديثة، القاهرة، ط ١، ٢٠٠٤م، ١/١٠٣.

^{٢٦} الجصاص، أبو بكر أحمد بن علي الرازي، أحكام القرآن، ت: عبد السلام شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ١٩٩٤م، ١/٤٢٢ - ٤٢٤؛ والقرطبي، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر، الجامع لأحكام القرآن، ت: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية، القاهرة، ط ٢، ١٩٦٤م، ٣/٨٨، ٨٩؛ ومحمد، عزت شحاته كرا، الوقف القرآني وأثره في الترجيح عند الحنفية، مؤسسة المختار، القاهرة، ط ١، ٢٠٠٣م، ١/٢٥.

بالعمل أو بالقصد أو بالسعي على الأقدام، واستدلوا بقراءة عمر وابن مسعود - رضي الله عنهما - : { فامضوا إلى ذكر الله } وكان عبد الله بن مسعود - رضي الله عنه - يقول: " لو قرأها فاسعوا لسعيت حتى يسقط ردائي " ^{٢٧}.

٣.٦. السعي بين الصفا والمروة ليس بركن بل هو واجب

قال الحنفية: أن السعي بين الصفا والمروة ليس بركن، وإنما هو واجب، فإن تركه الحاج فعليه دم، واستدلوا: بقوله تعالى: ﴿ فلا جناح عليه أن يطوف بهما ﴾ [البقرة ١٥٨/٢] فاللفظ هنا يقتضي الإباحة، وبقراءة عبد ابن مسعود - رضي الله عنه - : { فلا جناح عليه أن لا يطوف بهما } وهذا ينفي الوجوب ^{٢٨}. فقد كانت لقراءة عبد الله بن مسعود - رضي الله عنه - أثر كبير فيما ذهب إليه مدرسة أهل الكوفة ونواتها مذهب الحنفية في هذه المسألة.

٤.٦. وجوب التتابع في كفارة اليمين

يرى الحنفية أن القراءة الشاذة كقراءة ابن مسعود في قوله: { فصيام ثلاثة أيام متتابعات } يجب العمل بها وتنزل منزلة الخبر الواحد الذي اشتهر في الصدر الأول، وتكون حجة في الأحكام العملية لا العلمية؛ لأن الأحاد لا تفيد العلم، ويجوز تقييد النص القاطع به، فقيدوا المطلق في كلمة: { أيام } بقراءة ابن مسعود: { فصيام ثلاثة أيام متتابعات }؛ لذلك اشتراطوا التتابع في صوم كفارة اليمين ^{٢٩}.

٥.٦. قطع يمين السارق

ورد في قراءة ابن مسعود في مصحفه للآية ب: { والسارق والسارقة فاقطعوا أيماهما } واستدلوا بهذه القراءة فقد قال الحنفية في كيفية قطع يد السارق: وتقطع يمين السارق لقوله تعالى: ﴿ وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا ﴾ [المائدة ٣٨ / ٥] أما كونها اليمين بقراءة ابن مسعود - رضي الله عنه - : { فاقطعوا أيماهما } وهي مشهورة فكان خبراً مشهوراً فيقيد إطلاق النص فهذا من تقييد المطلق، فيصير كأنه قال: فاقطعوا أيماهما من الأيدي، فلا يتناول الرجل أصلاً ولا يتناول اليسرى، لذا تقطع يد السارق اليمنى في المرة الأولى فإن سرق ثانياً قطعت رجله اليسرى فإن سرق بعد ذلك لم يُقطع استحساناً. ولكن يُعزر ويُجس حتى تظهر توبته ^{٣٠}. فكانت هذه من المسائل التي تأثر بها مدرسة أهل الكوفة بقراءة الصحابي الجليل عبد الله بن مسعود - رضي الله عنه - ومما احتجوا بها.

٦.٦. جزاء الصيد للمُحرم بالقيمة

قرأ عبد الله بن مسعود - رضي الله عنه - : { جزاؤه مثل ما قتل من النعم }، لهذا ذهب الحنفية إلى: إنه إذا قتل المحرم صيداً فعليه جزاء مثل ما قتل من النعم فيقومه؛ فإن بلغت قيمته ثمن هدي، فالصائد بالخيار إن شاء أهدى، وإن شاء أطمع، وإن شاء صام، فإن لم يبلغ قيمته ثمن هدي، فهو بالخيار بين الطعام والصيام، سواء كان الصيد مما له نظير، أو لم يكن له نظير، وكان مما أيدوا

^{٢٧} القرطبي، الجامع لأحكام القرآن، ١٨ / ١٠٢؛ والعيني، أبو محمد محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن حسين، البناية شرح الهداية، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ٢٠٠٠م، ٩٠ / ٣.

^{٢٨} القدوري، أحمد بن محمد بن أحمد بن جعفر بن حمدان، التحرير، ت: محمد سراج وعلي جمعة، دار السلام، القاهرة، ط ٢، ٢٠٠٦م، ٤ / ١٨٧٩، ١٨٨٨؛ والماوردي، أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب، النكت والعيون "تفسير الماوردي"، ت: السيد ابن عبد المقصود، دار الكتب العلمية، بيروت، بدون ط، ت، ١ / ٢١٣.

^{٢٩} ابن الممام، فتح القدير، ٥ / ٨١؛ والصنعاني، محمد بن إسماعيل بن صلاح بن محمد الحسني، أصول الفقه، ت: حسين السياغي وحسن الأهدل، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ١، ١٩٨٦م، ١ / ٧٢؛ والعيني، البناية شرح الهداية، ٦ / ١٣٥، ١٣٦.

^{٣٠} السرخسي، الميسوط، ٩ / ١٦٦، ١٦٧؛ وابن نجيم، زين الدين بن إبراهيم بن محمد، البحر الرائق شرح كنز الدقائق، دار الكتاب الإسلامي، بيروت، ط ٢، بدون ت، ٥ / ٦٦؛ وأمير باد شاه، محمد أمين بن محمود البخاري، تيسير التحرير، دار الكتب العلمية، بيروت، بدون ط، ١٩٨٣م، ١ / ٣٥٣.

مذهبهم قراءة ابن مسعود وتفسير ذلك بالقيمة من باب الحجاز، فقراءة ابن مسعود والأعمش: "فَجَزَاؤُهُ مِثْلُ" بظهار" هاء" ويحتمل أن يعود على الصيد أو على الصائد القاتل^{٣١}.

٧.٦. وجوب النفقة بالخرمية" على كل ذي رحم محرم"

لقد روي أن عبد الله بن مسعود وزيد بن ثابت - رضي الله عنهما - قالوا: بوجوب نفقة لكل ذي رحم محرم، وجاءت في قراءة ابن مسعود: { وعلى الرحم المحرم مثل ذلك }، لذا فقد أوجبت الحنفية بهذه القراءة أن النفقة واجبة لكل ذي رحم محرم من جهة النسب - وهو موسر - إذا كان فقيراً عاجزاً عن الكسب لصغره أو لأنوثته أو لعمى أو لزمانة، موافقاً في الدين، فقد جاءت هنا الآية مطلقة ولم تخصص^{٣٢}. فقد تأثر الحنفية برأي ابن مسعود - رضي الله عنه - واستدلوا بقراءته على هذا الحكم.

٨.٦. وجوب النفقة مع السكنة للمطلقة

ورث مدرسة أهل الكوفة رأي عبد الله بن مسعود - رضي الله عنه - بالنقل المتوارث، قوله: "المطلقة ثلاثاً لها السكنى والنفقة"^{٣٣}، وهو قول عمر - رضي الله عنه - أيضاً؛ ولهذا قالوا: بأن الرجل إذا طلق امرأته فلها النفقة والسكنى في عدتها، رجعيّاً كان الطلاق أو بائناً، فالنفقة مستحقة لها بسبب العدة، وقد جاء في قراءة ابن مسعود - رضي الله عنه -: { أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ وَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ مِنْ حَيْثُ وَجَدْتُمْ } وقراءته لا بد أن تكون مسموعة من رسول الله - صلى الله عليه وسلم - وهذه القراءة تفسر قراءة العامة وهي قوله - تعالى -: { أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ حَيْثُ وَجَدْتُمْ } [الطلاق ٦٥/٦]^{٣٤}.

٩.٦. اشتراط رجوع الزوج في مدة الإيلاء عند الفيء لا خارجه

مما سبب اختلاف المفسرون في معنى الفيء في قوله تعالى: ﴿لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءُوا﴾ [البقرة ٢/٢٢٦] ومجيء قراءة عبد الله بن مسعود - رضي الله عنه - وهي: { فَإِنْ فَاءُوا فِيهِنَّ } عند إيلاء الزوج من زوجته وإرادة رجوعه والفيئة^{٣٥}، وتبعاً لذلك اختلف الفقهاء في اشتراط الوطء في مدة الإيلاء أو بعده، فذهب الحنفية إلى اشتراط الوطء في مدة الإيلاء مع القدرة عليه، أو بالقول عند العجز عن الوطء، وبمضي المدة يفوت الفيء، ومما استدلت به الحنفية إلى ما ذهبوا إليه، قراءة عبد الله بن مسعود^{٣٦}، فقد عقب كلمة "فأوا" بكلمة "فيهن" أي بحيث يقع الفيء في مدة الإيلاء.

٧. ترجيح أهل الكوفة رواية وفقه عبد الله بن مسعود على غيره

^{٣١} الكاساني، علاء الدين أبو بكر بن مسعود بن أحمد، *بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع*، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ٢، ١٩٨٦م، ٢ / ١٩٨؛ والقرطبي، *الجامع لأحكام القرآن*، ٦ / ٣٠٩؛ والسبوي، جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر، *نواهد الأبيكار وشوارد الأفكار*، جامعة أم القرى، كلية الدعوة وأصول الدين، المملكة العربية السعودية، رسالة دكتوراه، لعام: ٢٠٠٥م، ٣ / ٣٠٣.

^{٣٢} القدوري، *التجريد*، ١٠ / ٥٤٠٢، ٥٤٠٣؛ والزبيعي، عثمان بن علي بن محجن البارع، *تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق*، المطبعة الكبرى الأميرية، القاهرة، ط ١، ١٣١٣هـ، ٣ / ٦٤٤؛ وعبد العزيز البخاري، علاء الدين عبد العزيز بن أحمد بن محمد، *كشف الأسرار شرح أصول النزدي*، دار الكتاب الإسلامي، بيروت، بدون ط، ت، ٢ / ٢١٢.

^{٣٣} الترمذي، *سنن الترمذي*، باب ما جاء في المطلقة ثلاثاً لا سكنى لها ولا نفقة، ٢ / ٤٧٦؛ والطحاوي، أبو جعفر أحمد بن محمد بن سلامة بن عبد الملك، *شرح معاني الآثار*، ت: محمد النجار ومحمد جاد الحق، عالم الكتب، القاهرة، ط ١، ١٩٩٤م، باب المطلقة طلاقاً بائناً ماذا لها على زوجها في عدتها، ٣ / ٦٨، برقم: ٤٥٢٥.

^{٣٤} السرخسي، *المبسوط*، ٥ / ٢٠٢؛ والسمعاني، أبو المظفر منصور بن محمد بن عبد الجبار بن أحمد، *قواطع الأدلة في الأصول*، ت: محمد حسن اسماعيل الشافعي، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ١٩٩٩م، ١ / ٤١٥؛ والكاساني، *بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع*، ٣ / ٢١٠.

^{٣٥} ابن الفرغ الأنديلسي، أبو محمد عبد المنعم بن عبد الرحيم، *أحكام القرآن*، ت: طه بو سريح، دار ابن حزم، بيروت، ط ١، ٢٠٠٦م، ١ / ٣١١.

^{٣٦} الجصاص، أبو بكر أحمد بن علي الرازي، *شرح مختصر الطحاوي*، ت: سائد بكداش وآخرون، دار البشائر الإسلامية، بيروت، ط ١، ٢٠١٠م، ٥ / ١٥٢؛ وعلاء الدين السمرقندي، أبو بكر محمد بن أحمد بن أبي أحمد، *تحفة الفقهاء*، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ٢، ١٩٩٤م، ٢ / ٢٠٦، ٢٠٧.

مما لا ريب فيه أن كل منطقة أو مصر من أمصار المسلمين قد تلقوا من علمائها وفقهائها ومحدثيها العلم والفقهاء والحديث، فقد تلقى من الصحابة التابعين ومن جاؤوا بعدهم، فكانوا إذا اتفقوا هؤلاء الصحابة فما بينهم في مسألة، فإن من يأتي بعدهم يعملون به من غير تكبير، لكن إن اختلفوا في مسألة، فالمختار عند كل عالم مذهب أهل بلده وشيوخه؛ كما قاله الدهلوي "١١٧٦هـ": "لأنهم أعرف بصحيح أقاويلهم من السقيم وأوعى للأصول المناسبة لها وقلبه أميل إلى فضلهم وتبهرهم"^{٣٧}، فأهل المدينة كانوا أكثر أخذاً بمذهب عمر وعثمان وابن عمر وابن عباس وزيد - عليهم السلام - وأصحابهم، كسعيد بن المسيب وعروة وسالم وعكرمة والزهري من غيرهم، وأهل الكوفة كانوا أكثر أخذاً بمذهب عبد الله بن مسعود وأصحابه وقضايا علي وشريح والشعبي وفتاوى إبراهيم من غيرهم، لذلك كان أبو حنيفة ألزم ما يكون بمذهب إبراهيم النخعي وأقرانه^{٣٨}. وفيما يأتي نذكر بعض أمثلة نبيين من خلالها مدى تأثير أهل الكوفة وعلمائها وترجيحهم رواية وفقه عبد الله بن مسعود - عليه السلام - على غيره:

١.٧. عدم رفع الأيدي عند الركوع

روى عبد الرحمن بن الأسود عن علقمة قال: قال عبد الله بن مسعود - عليه السلام -: "ألا أصلي بكم صلاة رسول الله - صلى الله عليه وسلم -؟ قال: فصلي، فلم يرفع يديه إلا مرة"^{٣٩}. هذا وقد يروى أن الأوزاعي لقي أبا حنيفة - رحمه الله - فقال: ما بال أهل العراق لا يرفعون أيديهم عند الركوع وعند الرفع الرأس منه، وقد حدثني الزهري عن سالم عن ابن عمر - عليهم السلام -: "أن النبي - صلى الله عليه وسلم - كان يرفع يديه عند ذلك" قال أبو حنيفة: حدثني حماد عن إبراهيم عن علقمة عن عبد الله بن مسعود - عليه السلام -: "أنه - صلى الله عليه وسلم - كان لا يرفع يديه عند ذلك"، فقال الأوزاعي عجباً من أبي حنيفة يعارضني بما حدثني أعلى منه سنداً، فقال أبو حنيفة: أما حماد فكان أفقه من الزهري وإبراهيم من سالم، ولولا سبق ابن عمر لقلت علقمة أفقه منه. وأما عبد الله فعبد الله. أي: هو معروف بالفقهاء والضبط بحيث لا يحتاج إلى البيان، فقد رجح أبو حنيفة رواية عبد الله بن مسعود - عليه السلام - على غيره بزيادة فقه راويه، وقال: بعدم رفع الأيدي في تنقلات الصلاة إلا عند تكبيرة الإحرام^{٤٠}.

٢.٧. توقيت المسح على الخفين

وردت أحاديث عديدة في توقيت المسح على الخفين منها: عن علي بن أبي طالب - عليه السلام - قال: "جعل رسول الله - صلى الله عليه وسلم - ثلاثة أيام ولياليهن للمسافر، ويوماً وليلة للمقيم"^{٤١}، الدال على أن المسح يكون في مدة ثلاثة أيام ولياليها وللمقيم يوم وليلة، وأحاديث أخرى تدل على أكثر من ذلك منها حديث أنس وعمر - رضي الله عنهما - عن النبي - صلى الله عليه وسلم - قال: "إذا توضأ أحدكم، ولبس خفيه فليمسح عليهما، وليصل بهما، ولا يخلعهما إن شاء إلا من جنابة"^{٤٢}، ولهذا اختلف الفقهاء في هذه المدة،

^{٣٧} الدهلوي، أحمد بن عبد الرحيم بن الشهيد وجيه الدين بن معظم بن منصور، *الإنصاف في بيان أسباب الاختلاف*، ت: عبد الفتاح أبو غدة، دار الفنايس، بيروت، ط ٢، ١٤٠٤هـ، ١/٣٧.

^{٣٨} الدهلوي، *الإنصاف في بيان أسباب الاختلاف*، ١/٣٧ - ٤٠.

^{٣٩} أحمد، *مسند الإمام أحمد بن حنبل*، مسند عبد الله بن مسعود، ٦/٢٠٣، برقم: ٣٦٨١؛ وأبو داود، سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد، *سنن أبي داود*، ت: محمد محيي الدين، المكتبة العصرية، بيروت، بدون ط، ت، باب من لم يذكر الرفع عند الركوع، ١/١٩٩، برقم: ٧٤٨.

^{٤٠} الباقري، محمد بن محمد بن محمود، *العناية شرح الهداية*، دار الفكر، بيروت، بدون ط، ت، ١/٣١١، ٣١٠؛ والطارق، حسن بن محمد بن محمود، *حاشية العطار على شرح الجلال الخليلي على جمع الجوامع*، دار الكتب العلمية، بيروت، بدون ط، ت، ٢/٤٠٦.

^{٤١} مسلم، أبو الحسن مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري، *صحيح مسلم*، ت: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث، بيروت، بدون ط، ت، باب التوقيت في المسح على الخفين، ١/٢٣٢، برقم: ٢٧٦.

^{٤٢} الدارقطني، أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد بن مهدي بن مسعود بن النعمان، سنن الدارقطني، ت: شعيب الأرنؤوط وحسن شلبي وعبد اللطيف وأحمد برهوم، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ١، ٢٠٠٤م، باب المسح على الخفين، ١/٣٧٦، برقم: ٧٧٩؛ والبيهقي، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى، *السنن الكبرى*، ت: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ٣، ٢٠٠٣م، باب ما ورد في ترك التوقيت، ١/٤٢٠، برقم: ١٣٣٠؛ وابن حجر، أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد، *بلوغ المرام من أدلة الأحكام*، ت: ماهر الفحل، دار القيس، الرياض، ط ١، ٢٠١٤م، باب المسح على الخفين، ١/٦٧، برقم: ٦٤.

فذهب الحنفية إلى أنه: يجوز للمقيم المسح على الخفين يوماً وليلة، وللمسافر ثلاثة أيام ولياليها^{٤٣}، بأحاديث الدالة على ذلك منها حديث علي بن أبي طالب - رضي الله عنه - الذي مرّ، وعزوا رأيهم بما روي عن إبراهيم، عن الحارث بن سويد قال: قال عبد الله بن مسعود: "ثلاثة أيام للمسافر ويوم للمقيم"^{٤٤}.

٣.٧. قطع يد السارق إذا بلغ ديناراً أو عشرة دراهم

اختلف الفقهاء في مقدار نصاب المسروق حتى تقطع به يد السارق، وسبب الخلاف ورود أحاديث بألفاظ مختلفة وروايات متعددة، منها: حديث عائشة - رضي الله عنها - عن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - قال: "لا تقطع يد السارق إلا في ربع دينار فصاعداً"^{٤٥}، وحديث أيمن قال: "يقطع السارق في ثمن المجزّ"^{٤٦}، وكان ثمن المجزّ على عهد رسول الله - صلى الله عليه وسلم - ديناراً أو عشرة داهم"^{٤٧}، وغيرها، وحديث ابن مسعود وقوله: "لا تقطع اليد إلا في الدينار أو العشرة دراهم"؛ لذا قال أهل الكوفة: "لا قطع في أقل من عشرة دراهم"^{٤٨}، ترجيحاً منهم لرواية ابن مسعود وفقهه في هذا الموضوع؛ ولأنه أحوط، وبهذا قالت الحنفية^{٤٩}.

٤.٧. سنّية حمل الجنازة من أطرافها الأربع

في هذه المسألة وردت أحاديث وآثار تدل بعض منها على سنّية حمل الجنازة رجالان ومن ذلك: ما روي أن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - حمل جنازة سعد بن معاذ بين العمودين^{٥٠}، وغيرها من الآثار التي فعلها الصحابة، وفي حين تدل أحاديث وآثار أخرى على سنّية حمل الجنازة من قبل أربعة رجال كحديث أنس - رضي الله عنه - قال: قال رسول الله - صلى الله عليه وسلم - "من حمل جوانب السرير الأربع كفر الله عنه أربعين كبيرة"^{٥١}، وغيرها من الأحاديث والآثار التي تدل على هذا، أو أخرى تدل على غير ذلك، فذهب الحنفية: إلى الأخذ بما دلت عليه الطائفة الثانية من الأحاديث التي تدل على سنّية حمل الجنازة من قبل أربع رجال^{٥٢}، وأيدوا رأيهم هذا بما نقلوه عن عبد الله بن مسعود قوله: "من اتبع جنازة فليحمل بجوانب السرير كلها؛ فإنه من السنة، ثم إن شاء فليطوع، وإن شاء فليعد"^{٥٣}.

٥.٧. اختيار رواية ابن مسعود للتحيات في الصلاة

^{٤٣} ابن المنذر، أبو بكر محمد بن إبراهيم، *الأوسط في السنن والإجماع والاختلاف*، ت: أبو حماد حنيف، دار طيبة، الرياض، ط ١ / ١٩٨٥م، ١ / ٤٣٤؛ والكاساني، *بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع*، ١ / ٨.

^{٤٤} عبد الرزاق الصنعاني، أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الحميري، *المصنف*، ت: حبيب الرحمن الأعظمي، المكتب الإسلامي، بيروت، ط ٢، ١٤٠٣هـ، باب كم يمسخ على الخفين، ١ / ٢٠٧، برقم: ٧٩٩.

^{٤٥} البخاري، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل، *صحيح البخاري*، ت: محمد زهير الناصر، دار طوق النجاة، بيروت، ط ١ / ١٤٢٢هـ، باب قول الله تعالى: (والسارق والسارقة فاقطعوا أيديهما) وفي كم يقطع؟، ٨ / ١٦٠، برقم: ٦٧٨٩؛ ومسلم، *صحيح مسلم*، باب حد السرقة ونصاها، ٣ / ١٣١٢، برقم: ١٦٨٤.

^{٤٦} المجزّ: بكسر ففتح جمع مجان، السائر لصاحبه من ضربة السيف ونحوها كالترس ونحوه: قلعي وقتبي، محمد رواس وحامد صادق، *معجم لغة الفقهاء*، دار النفائس، بيروت، ط ٢، ١٩٨٨م، حرف الميم، ١ / ٤٠٧.

^{٤٧} النسائي، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي، *سنن النسائي*، ت: عبد الفتاح أبو غدة، مكتب المطبوعات الإسلامية، حلب، ط ٢، ١٩٨٦م، باب ذكر اختلاف أبي لكر بن محمد وعبد الله بن أبي بكر عن عمرة في هذا الحديث، ٨ / ٨٣، برقم: ٤٩٤٧.

^{٤٨} الترمذي، *سنن الترمذي*، باب ما جاء في كم تقطع يد السارق، ٣ / ١٠٣.

^{٤٩} الكاساني، *بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع*، ٧ / ٧٧.

^{٥٠} البيهقي، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى، *معرفة السنن والآثار*، ت: عبد المعطي قلعي، دار قتيبة، دمشق، ط ١، ١٩٩١م، باب حمل الجنازة، ٥ / ٢٦٤، برقم: ٧٤٧٠؛ والبخاري، أبو محمد الحسين بن مسعود بن محمد بن الفراء، *شرح السنّة*، ت: شعيب الأرنؤوط ومحمد زهير الشاويش، المكتب الإسلامي، دمشق، ط ٢، ١٩٨٣م، ٥ / ٣٣٧.

^{٥١} الطبراني، سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير، *المعجم الأوسط*، ت: طارق محمد وعبد المحسن الحسيني، دار الحرمين، القاهرة، بدون ط، ت، ٦ / ٩٩، برقم: ٥٩٢٠.

^{٥٢} العيني، *البنية شرح الهداية*، ٣ / ٢٤١.

^{٥٣} ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني، *سنن ابن ماجه*، ت: شعيب الأرنؤوط وعادل مرشد ومحمد كامل وعبد اللطيف، دار الرسالة العالمية، بيروت، ط ١، ٢٠٠٩م، باب ما جاء في شهود الجنازة، ٢ / ٤٥٦، برقم: ١٤٧٨.

اختلفت الروايات عن رسول الله - ﷺ - في صفة التشهد، فتشهد الذي نقله عمر بن الخطاب - رضي الله عنه - عن النبي - ﷺ - جاء بلفظ: "التحيات لله، الزاكيات لله، الصلوات لله، السلام عليك أيها النبي، ورحمة الله...^{٥٤} إلى آخره. وتشهد ابن عباس وما رواه عن رسول الله - ﷺ - ووافق عليه ابن الزبير - رضي الله عنه - في إحدى الروايتين قال: "التحيات لله المباركات، الصلوات الطيبات لله، السلام عليك أيها النبي...^{٥٥} إلى آخره. وفي رواية أخرى عن ابن الزبير - رضي الله عنهما - عن النبي - ﷺ - قال: "بسم الله، وبالله خير الأسماء، التحيات الطيبات الصلوات لله، أشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأشهد أن محمداً عبده ورسوله، أرسله بالحق بشيراً ونذيراً"^{٥٦}. وفي رواية عبد الله بن مسعود - رضي الله عنه - ووافق عليه بعض الصحابة بلفظ: "التحيات لله، والصلوات والطيبات، السلام عليك أيها النبي، ورحمة الله وبركاته، السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين، أشهد أن لا إله إلا الله، وأشهد أن محمداً عبده ورسوله"^{٥٧}، اختار الحنفية: تشهد عبد الله بن مسعود - رضي الله عنه - وقد رجحوا هذه الرواية لعدة أسباب، منها: أن ابن مسعود - رضي الله عنه - دامت صحبته إلى أن قبض النبي - ﷺ - وقد سمع منه، ولأنها أحسنها إسناداً، فقد أخرج الأئمة الستة، وحسن ضبطه ونقله، وقد أخذ رسول الله - ﷺ - بيده وعلمه^{٥٨}، وعلاوة على ذلك الأخذ باليد وهو ما توارثه أئمة أهل الكوفة في رواية هذا الحديث، فكان أبو حنيفة يقول: "أخذ حماد بيدي، فقال حماد: أخذ إبراهيم بيدي، وقال إبراهيم: أخذ علقمة بيدي، وقال علقمة: أخذ ابن مسعود - رضي الله عنه - بيدي، وقال ابن مسعود: أخذ رسول الله - ﷺ - صلى الله عليه وسلم - بيدي وعلمي التشهد"^{٥٩}.

خاتمة

بعد التنقل في دفات كتب التراجم والتاريخ والفقه والتفسير والحديث في بيان هذا الموضوع فقد انتهى البحث إلى النتائج التالية:

١. عبد الله بن مسعود من أصحاب رسول الله - ﷺ - ومن المكثرين في علم القرآن والسنة والرواية والفقه.
٢. تلقى من ابن مسعود التابعين وتابعيهم ووصل فقهه إلينا عن طريق مدرسة أهل الكوفة، بعد أن سكن فيها، هو وكثير من الصحابة، لشدة تأثرهم به ونقلهم فقهه وعلمه، وتميز مذهب الحنفية بسلسلة الذهبية الفقهية التي تبدأ بابن مسعود وتنتهي بأبي حنيفة.
٣. تأثر أهل الكوفة ومدرستها الفقهية بآراء ابن مسعود وروايته للحديث وقراءته للقرآن وأمثله ذلك تكاد لا تحصر.
٤. تعتبر مدرسة أهل الكوفة المتمثلة بمذهب الحنفي مذهباً قائماً على النقل والرواية جيلاً عن جيل مع اجتهاد لأصحابه - المذهب - وليس يصح ما يقال: أنه مذهب بعيد عن الرواية والنقل وإنه قائم على الرأي والاجتهاد فقط.

^{٥٤} عبد الرزاق الصنعاني، *المصنف*، باب التشهد، ٢/ ٢٠٢، رقم: ٣٠٦٧؛ والحاكم، *المستدرک علی الصحیحین*، باب حديث عبد الرحمن بن مهدي، ١/ ٣٩٨، رقم: ٩٧٩؛ الدارقطني، *سنن الدارقطني*، باب صفة التشهد ووجوبه واختلاف الروايات فيه، ٢/ ١٦١، رقم: ١٣٢٩.

^{٥٥} مسلم، *صحيح مسلم*، باب التشهد في الصلاة، ١/ ٣٠٢، رقم: ٤٠٣؛ ورواية ابن زبير رواها: عبد الرزاق الصنعاني، *المصنف*، باب التشهد، ٢/ ٢٠٢، رقم: ٣٠٧٠.

^{٥٦} البزار، أبو بكر أحمد بن عمرو بن عبد الخالق بن خلاد بن عبيد الله، *مسند البزار*، ت: محفوظ الرحمن، مكتبة العلوم والحكم، ط ١، ٢٠٠٩م، مسند أبو الورد عن ابن الزبير، ٦، ١٨٨، رقم: ٢٢٢٩؛ والطبراني، سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير، *المعجم الأوسط*، باب من اسمه بكر، ٣/ ٢٧٠، رقم: ٣١١٦.

^{٥٧} البخاري، *صحيح البخاري*، باب من سمى قوماً أو سلم في الصلاة على غيره مواجهة وهو لا يعلم، ٢/ ٦٣، رقم: ١٢٠٢.

^{٥٨} الجصاص، *شرح مختصر الطحاوي*، ١/ ٦٢٩ - ٦٣٤؛ والقُدوري، *التجريد*، ٢/ ٥٦٣ - ٥٦٧.

^{٥٩} السرخسي، *المبسوط*، ١/ ٢٨.

المصادر والمراجع

- ابن أبي شيبة، أبو بكر عبد الله بن مُجَدِّد بن إبراهيم بن عثمان، *الكتاب المصنف في الأحاديث والآثار*، ت: كمال يوسف الحوت، مكتبة الرشد، الرياض، ط ١، ١٤٠٩ هـ.
- ابن الأثير، أبو الحسن علي بن أبي الكرم مُجَدِّد بن مُجَدِّد بن عبد الكريم بن عبد الواحد، *أسد الغابة*، دار الفكر، بيروت، بدون ط، ١٩٨٩ م.
- ابن الحاج، أبو عبد الله مُجَدِّد بن مُجَدِّد بن مُجَدِّد العبدي، *المدخل*، دار التراث، القاهرة، بدون ط، ت.
- ابن الفرس الأندلسي، أبو مُجَدِّد عبد المنعم بن عبد الرحيم، *أحكام القرآن*، ت: طه بو سريح، دار ابن حزم، بيروت، ط ١، ٢٠٠٦ م.
- ابن القطان، علي بن مُجَدِّد بن عبد الملك، *الإقناع في مسائل الإجماع*، ت: حسن فوزي الصعيدي، مكتبة الفاروق الحديثة، القاهرة، ط ١، ٢٠٠٤ م.
- ابن المنذر، أبو بكر مُجَدِّد بن إبراهيم، *الأوسط في السنن والإجماع والاختلاف*، ت: أبو حماد حنيف، دار طيبة، الرياض، ط ١، ١٩٨٥ م.
- ابن الهمام، كمال الدين مُجَدِّد بن عبد الواحد، *فتح القدير*، دار الفكر، بيروت، بدون ط، ت.
- ابن أمير حاج، أبو عبد الله مُجَدِّد بن مُجَدِّد، *التقرير والتحبير*، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ٢، ١٩٨٣ م.
- ابن حجر، أبو الفضل أحمد بن علي بن مُجَدِّد بن أحمد، *الإصابة في تمييز الصحابة*، ت: عادل الموجود وعلي معوض، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ١٤٢٥ هـ.
- ابن حجر، أبو الفضل أحمد بن علي بن مُجَدِّد بن أحمد، *بلوغ المرام من أدلة الأحكام*، ت: ماهر الفحل، دار القبس، الرياض، ط ١، ٢٠١٤ م.
- أحمد، أبو عبد الله أحمد بن مُجَدِّد بن حنبل بن هلال بن أسد، *مسند الإمام أحمد بن حنبل*، ت: شعيب الأرنؤوط وعادل مرشد، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ١، ٢٠٠١ م.
- ابن سعد، أبو عبد الله مُجَدِّد بن سعد بن منيع، *الطبقات الكبرى*، ت: مُجَدِّد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ١٩٩٠ م.
- ابن عبد البر، أبو عمر يوسف بن عبد الله بن مُجَدِّد، *جامع بيان العلم وفضله*، ت: أبي الأشبال الزهيري، دار ابن جوزي، جدة، ط ١، ١٩٩٤ م.
- ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي، *البدائية والنهاية*، دار الفكر، بيروت، ط ١، ١٩٨٦ م.
- ابن ماجه، أبو عبد الله مُجَدِّد بن يزيد القزويني، *سنن ابن ماجه*، ت: شعيب الأرنؤوط وعادل مرشد ومُجَدِّد كامل وعبد اللطيف، دار الرسالة العالمية، بيروت، ط ١، ٢٠٠٩ م.
- ابن نجيم، زين الدين بن إبراهيم بن مُجَدِّد، *البحر الرائق شرح كنز الدقائق*، دار الكتاب الإسلامي، بيروت، ط ٢، بدون ط.
- أبو داود، سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد، *سنن أبي داود*، ت: مُجَدِّد محيي الدين، المكتبة العصرية، بيروت، بدون ط، ت.
- أمير باد شاه، مُجَدِّد أمين بن محمود البخاري، *تيسير التحرير*، دار الكتب العلمية، بيروت، بدون ط، ١٩٨٣ م.

- البابرتي، مُجَد بن مُجَد بن محمود، *العناية شرح الهداية*، دار الفكر، بيروت، بدون ط، ت.
- البخاري، أبو عبد الله مُجَد بن إسماعيل، *صحيح البخاري*، ت: مُجَد زهير الناصر، دار طوق النجاة، بيروت، ط ١/١٤٢٢هـ.
- البيزار، أبو بكر أحمد بن عمرو بن عبد الخالق بن خالد بن عبيد الله، *مسند البزار*، ت: محفوظ الرحمن، مكتبة العلوم والحكم، ط ١، ٢٠٠٩م.
- البغوي، أبو مُجَد الحسين بن مسعود بن مُجَد بن الفراء، *شرح السنة*، ت: شعيب الأرنؤوط و مُجَد زهير الشاويش، المكتب الإسلامي، دمشق، ط ٢، ١٩٨٣م.
- البيهقي، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى، *السنن الكبرى*، ت: مُجَد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ٣، ٢٠٠٣م.
- البيهقي، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى، *معرفة السنن والآثار*، ت: عبد المعطي قلنجي، دار قتيبة، دمشق، ط ١، ١٩٩١م.
- الترمذي، مُجَد بن عيسى بن سَؤرة بن موسى بن الضحاك، *سنن الترمذي*، ت: بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ط ١، ١٩٩٨م.
- الخصاص، أبو بكر أحمد بن علي الرازي، *أحكام القرآن*، ت: عبد السلام شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ١٩٩٤م.
- الخصاص، أبو بكر أحمد بن علي الرازي، *شرح مختصر الطحاوي*، ت: سائد بكداش وآخرون، دار البشائر الإسلامية، بيروت، ط ١، ٢٠١٠م.
- الحاكم، أبو عبد الله مُجَد بن عبد الله بن مُجَد بن حمدويه بن نُعيم، *المستدرک على الصحيحين*، ت: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ١٩٩٠م.
- الخليلي، أبو يعلى خليل بن عبد الله بن أحمد بن إبراهيم بن الخليل القزويني، *الإرشاد في معرفة علماء الحديث*، ت: مُجَد إدريس، مكتبة الرشد، الرياض، ط ١، ١٤٠٩هـ.
- الدارقطني، أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد بن مهدي بن مسعود بن النعمان، *سنن الدارقطني*، ت: شعيب الأرنؤوط وحسن شلبي وعبد اللطيف وأحمد برهوم، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ١، ٢٠٠٤م.
- الدهلوي، أحمد بن عبد الرحيم بن الشهيد وجيه الدين بن معظم بن منصور، *الإنصاف في بيان أسباب الاختلاف*، ت: عبد الفتاح أبو غدة، دار النفائس، بيروت، ط ٢، ١٤٠٤هـ.
- الذهبي، شمس الدين أبو عبد الله مُجَد بن أحمد بن عثمان بن قائما، *سير أعلام النبلاء*، ت: شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ٣، ١٩٨٥م.
- الرويانى، أبو المحاسن عبد الواحد بن إسماعيل، *بحر المذهب*، ت: طارق فتحي، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ٢٠٠٩م.
- الزليعي، عثمان بن علي بن محجن البارعي، *تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق*، المطبعة الكبرى الأميرية، القاهرة، ط ١، ١٣١٣هـ.
- السرخسي، شمس الأئمة مُجَد بن أحمد بن أبي سهل، *أصول السرخسي*، دار المعرفة، بيروت، بدون ط، ت.
- السرخسي، مُجَد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة، *المبسوط*، دار المعرفة، بيروت، بدون ط، ١٩٩٣م.
- السمعاني، أبو المظفر، منصور بن مُجَد بن عبد الجبار بن أحمد، *قواطع الأدلة في الأصول*، ت: مُجَد حسن إسماعيل الشافعي، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ١٩٩٩م.

- السيوطي، جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر، **نواهد الأبيكار وشوارد الأفكار**، جامعة أم القرى، كلية الدعوة وأصول الدين، المملكة العربية السعودية، رسالة دكتوراه، لعام: ٢٠٠٥م.
- الشيرازي، أبو اسحاق إبراهيم بن علي، **طبقات الفقهاء**، ت: إحسان عباس، دار الرائد العربي، بيروت، ط ١، ١٩٧٠م.
- الضميري، الحسين بن علي بن محمد بن جعفر، **أخبار أبي حنيفة وأصحابه**، عالم الكتب، بيروت، ط ٢، ١٩٨٥م.
- الصنعاني، محمد بن إسماعيل بن صلاح بن محمد الحسني، **أصول الفقه**، ت: حسين السياعي وحسن الأهدل، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط ١، ١٩٨٦م.
- الطبراني، سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير، **المعجم الأوسط**، ت: طارق محمد وعبد المحسن الحسيني، دار الحرمين، القاهرة، بدون ط، ت.
- الطحاوي، أبو جعفر أحمد بن محمد بن سلامة بن عبد الملك، **شرح معاني الآثار**، ت: محمد النجار ومحمد جاد الحق، عالم الكتب، القاهرة، ط ١، ١٩٩٤م.
- عبد الرزاق الصنعاني، أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الحميري، **المصنف**، ت: حبيب الرحمن الأعظمي، المكتب الإسلامي، بيروت، ط ٢، ١٤٠٣هـ.
- عبد العزيز البخاري، علاء الدين عبد العزيز بن أحمد بن محمد، **كشف الأسرار شرح أصول البزدوي**، دار الكتاب الإسلامي، بيروت، بدون ط، ت.
- العتار، حسن بن محمد بن محمود، **حاشية العطار على شرح الجلال المحلي على جمع الجوامع**، دار الكتب العلمية، بيروت، بدون ط، ت.
- علاء الدين السمرقندي، أبو بكر محمد بن أحمد بن أبي أحمد، **تحفة الفقهاء**، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ٢، ١٩٩٤م.
- قلعجي وقنيبي، محمد رواس وحامد صادق، **معجم لغة الفقهاء**، دار النفائس، بيروت، ط ٢، ١٩٨٨م.
- عليش، محمد بن أحمد بن محمد، **فتح العلي المالك في الفتوى على مذهب الإمام مالك**، دار المعرفة، بيروت، بدون ط، ت.
- العيني، أبو محمد محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن حسين، **البنائفة شرح الهداية**، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ٢٠٠٠م.
- الفاصي، تقي الدين محمد بن أحمد الحسني، **العقد الثمين في تاريخ البلد الأمين**، ت: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١، ١٩٩٨م.
- القدوري، أحمد بن محمد بن أحمد بن جعفر بن حمدان، **التجريد**، ت: محمد سراج وعلي جمعة، دار السلام، القاهرة، ط ٢، ٢٠٠٦م.
- القرطبي، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر، **الجامع لأحكام القرآن**، ت: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية، القاهرة، ط ٢، ١٩٦٤م.
- القطان، مناع بن خليل، **تاريخ التشريع الإسلامي**، مكتبة وهبة، القاهرة، ط ٥، ٢٠٠١م.
- الكاساني، علاء الدين أبو بكر بن مسعود بن أحمد، **بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع**، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ٢، ١٩٨٦م.
- الماوردي، أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب، **النكت والعيون تفسير الماوردي**، ت: السيد ابن عبد المقصود، دار الكتب العلمية، بيروت، بدون ط، ت.
- مجير الدين الحنبلي، عبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن المقدسي، **التاريخ المعتبر في أنباء من غير**، ت: نور الدين طالب، دار النوادر، دمشق، ط ١، ٢٠١١م.

مُجَّد، عزت شحاته كزار، *الوقف القرآني وأثره في الترجيح عند الحنفية*، مؤسسة المختار، القاهرة، ط ١، ٢٠٠٣ م.
مسلم، أبو الحسن مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري، *صحيح مسلم*، ت: مُجَّد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث، بيروت،
بدون ط، ت.
النسائي، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي، *سنن النسائي*، ت: عبد الفتاح أبو غدة، مكتب المطبوعات الإسلامية،
حلب، ط ٢، ١٩٨٦ م.

علم اللغة واللسانيات: دراسة في النشأة والتسمية والمفهوم

Dr. Majed HAJ MOHAMMAD¹Dr. Eşref İNAN²

الملخص

يعدُّ مصطلحا "علم اللغة" و"اللسانيات" من أكثر المصطلحات جدلاً في نظر علماء المشرق والمغرب العربي، وتكمن جدلية هذين المصطلحين في أن كل طرف منهما (أي المشاركة والمغاربة) يحاول أن يجعل لأحد المصطلحين قدّمَ السبق على الآخر في ميدان الدراسات اللغوية، ويدعو إلى تسيد هذا المصطلح للميدان، وجعل جميع المسائل التي تتعلق بعلم اللغة تندرج تحته، فعلماء المشرق العربي يُدرجون أي مسألة تتعلق باللغة ضمن ما يُسمّى "علم اللغة"، أما علماء المغرب العربي فيدرجون هذه المسائل تحت مُسمى "اللسانيات". بل وصل الأمر ببعض الباحثين في ميدان الدراسات اللغوية إلى تخطئة الطرف الآخر، وتقديم الأدلة والشواهد التي تؤكد على أن الوهم والوهن قد شاب آراءه. انطلاقاً مما تقدّم جاءت هذه الدراسة لتسلط الضوء على تعاريف مصطلحي "علم اللغة، واللسانيات"، وتبيان أوجه الاختلاف والاتفاق بينهما، وقد بدأت بتعريف اللغة معجماً واصطلاحاً، ثم انتقلت للحديث عن الأصول الأولى لنشأة هذا العلم (علم اللغة أو اللسانيات) عند العرب الأوائل، وبيّنت تسمياتهم له، وكيفية استخدامه، ثم فصلت القول في آراء اللغويين المشاركين، واللسانيين المغاربة في هذين المصطلحين، وقد وصلت الدراسة في النهاية إلى مجموعة من النتائج عرضتها في الخاتمة، بيّنت أسبقية أحد المصطلحين على الآخر، وأيهما جدير بتسيّد ساحة الدراسات اللغوية.

الكلمات المفتاحية: اللغة العربية، علم اللغة، اللسانيات، النشأة، التسمية، المفهوم، علماء المشرق العربي، علماء المغرب العربي.

DİLBİLİM VE LİSANİYAT: BU İKİ KAVRAMIN DOĞUŞU, İSİMLENDİRMESİ VE ANLAMI

Özet

Dilbilim ve Lisaniyat kavramları doğu ve batı Arap âlimleri arasında en fazla tartışılan kavramlardandır. Bu iki kavramla ilgili tartışma her iki taraftan (doğu ve batı Arap âlimleri) birinin dil araştırmaları alanında bu kavramlardan birini diğerinden önce kılma, bu alanda egemen kılma ve dilbilimiyle ilgili bütün konuları onun altına sokmaya çalışmasından kaynaklanmaktadır. Doğu Arap âlimleri dil ile ilgili her meseleyi dilbilim alanına dâhil etmektedirler. Batı Arap âlimleri ise dil ile ilgili meseleleri lisaniyat alanına dâhil etmektedirler. Hatta durum, dil araştırmaları alanında araştırma yapanların bir kısmının diğer tarafı hatalı görmeye ve onun görüşünün zayıf ve hatalı olduğuna dair deliller ve şahitler sunmaya kadar varmıştır. Bu anlatılanlardan hareketle bu araştırma, dilbilim ve lisaniyat kavramlarının tanımına ışık tutma ve bu iki kavram arasındaki farklılıklar ve benzerlikleri açıklamayı amaçlamaktadır. İlk etapta dil kavramının sözlük ve terim anlamları açıklanmıştır. Sonra bu ilim (dilbilim ya da lisaniyat ilmi) ilk Araçlarda doğuşunun ilk esasları, onların bu ilme verdikleri isim ve bunu hangi anlamda kullandıkları şeklinde ele alınmıştır. Daha sonra doğu dilcileri ile batı dilcilerinin bu iki kavramla ilgili görüşleri açıklanmıştır. Bu araştırma sonucunda birtakım neticeler elde edilmiştir. Bunlara sonuç kısmında yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Arap Dili, Dilbilim, Lisaniyat, Doğuş, İsimlendirme, Anlam, Doğu Arap âlimleri, Batı Arap âlimleri.

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili Ve Belagati Anabilim, halap-200200@hotmail.com, 0000-0003-3315-712X

² Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, e.hamzainan@gmail.com 0000-0002-4417-2328.

المقدمة

تعد اللغة مخزن الفكر الإنساني، وعنوان حضارته، فعن طريقها دوّنت الأمم مآتيها التاريخية، ومنجزاتها العلمية، فهي ملك الأمة، لا الأفراد^٣، انطلاقاً من ذلك أولى علماء اللغة على اختلاف أجناسهم اللغات الإنسانية عناية خاصة، وسعوا إلى إخضاعها للعلم، فنشأ علم جديد، يُعنى بدراسة اللغة ويخضع للقوانين، فأصبح كغيره من العلوم الاجتماعية والفلسفية خاضعاً لقوانين معينة، أي أنه غدا علماً مُقنناً.

وقد كانت البدايات الأولى لهذا العلم -بمسماه الحديث- في الغرب، حيث بدأ بالظهور والتبلور على يدي عالم اللغويات السويسري فرديناند دي سوسير ١٩١٦م، في المحاضرات التي ألقاه في جامعة جنيف في المدة الزمنية المتراوحة بين عام ١٩٠٦-١٩١١م، وهي المدة الزمنية التي أسّس فيها كتابه، فقد ألقى عدة محاضرات على طلبته، حاول أن يدُرّس فيها طبيعة اللغة ووظيفتها، وقد ضمّن علم اللغة علوماً أخرى، رأى أنها تنفرّج عن هذا العلم، وقد سمّاها: علم اللغة الوصفي، ثم علم اللغة التاريخي، ثم علم اللغة الجغرافي، ثم بعض القضايا التي تربط اللغة بالعلوم الإنسانية، ثم جاء من بعده بلومفيلد "Bloomfield"، وجيلسون "Gleason"، وهوكيت "Hokiett"، ومارتينيه "Martinet"، وياكوبسون "Jakobson"، وشوموسكي "Chomsky"، وروبينز "Robins"، وليونز "Lyons"^٤.

وعندما حاول علماء العرب المهتمين بالدرس اللغوي، نقل هذا المصطلح إلى العالم العربي، وقعوا في مصيدة تعدد الترجمة لهذا المصطلح، فكان كلّ عالم ومترجم يترجم المصطلح من وجهة نظره، دون أن يجتمعوا على لفظ واحد، ما أدى إلى شيوع عشرات المصطلحات المتشابهة المتقاربة؛ لذلك يمكننا القول: إن هذا العلم قد عُرف عند علماء اللغويات والباحثين في الشأن اللغوي في المشرق العربي باسم "علم اللغة، بينما عُرف في المغرب العربي باللسانيات، ومن هنا انطلقت الشرارة الأولى للخلاف الحاصل بين علماء كلا الطرفين في تعريف وفهم وشرح هذا المصطلح.

انطلاقاً مما تقدم جاءت هذه الدراسة؛ لتبين للمتلقي أن معرفة موقف علماء المشرق العربي ومغربه من هذين المصطلحين، ووجهة نظرهما فيهما لا تقل أهمية عن أي دراسة لغوية أخرى؛ لأن التفريق بين هذين المصطلحين سيسهل على المتلقي معرفة المعنى الحقيقي لهذا العلم عند كلا الطرفين، والفروع التي تنطوي تحته؛ لذلك طرحت الدراسة أسئلة عدّة؛ لتزيل الضبابية التي اعترت المصطلحين لدى المتعلمين والدارسين في ميدان الدراسات اللغوية (اللسانية)، ومن أهم الأسئلة التي طرحتها الدراسة، ما يلي:

ما هو تعريف علماء اللغة في المشرق العربي ومغربه لهذا العلم؟ وما هي أوجه الخلاف بين التعريفات؟ ولماذا يصير كل منهما على التمسك برأيه؟ وإذا كان لكل منهما تعريف خاص بهما، فهل ثمة قاسم مشترك بين هذه التعريفات؟ وما هي المواد التي تنطوي تحت كل تعريف؟

وقد اتبع الباحثان في الدراسة المنهج الاستقصائي التحليلي القائم على البحث عن المعلومة اللغوية الخاصة بهذين المصطلحين وتحليلها؛ لمعرفة ماهيتها، وأطرها، وتفرّعاتها، وقد وقفت الدراسة عند عشرات الكتب القديمة والحديثة التي تناولت الدراسات اللغوية عند العرب القدماء والمحدثين، لا سيما الأعلام منهم، وقد ارتأى الباحثان أن يبدأ دراستهما بتعريف اللغة "الغة"

^٣ فرجة، أنس، نظريات في اللغة، دار الكتاب اللبناني، بيروت، ١٩٨١، ط ٢، ص ٧٨.

^٤ ليونز، جون، بعض المدارس والاتجاهات الحديثة في "علم اللغة"، مجلة البيان، الكويت، ١٩٨٧، ع ٢٥٠، (٧٢-٩٣)، ص ٧٥؛ حجازي، محمود فهمي، مدخل إلى علم اللغة، دار قباء، القاهرة، دون ط، دون ت، ص ٢٦.

ثم اصطلاحاً، ثم انتقلاً للحديث عن نشأتها عند العلماء العرب الأوائل، ثم فصلاً القول في نظرة علماء اللغة في المشرق العربي ومغربه من هذين المصطلحين، وبيننا ما اندرج تحت مصطلح "علم اللغة" من علوم، وكذلك كان الأمر بالنسبة للسانيات.

المدخل

قبل أن نبدأ في دراسة ثنائية علم اللغة واللسانيات عند علماء اللغة المحدثين في مشرق العالم العربي ومغربه، لا بد لنا من تعريف اللغة معجمياً، وتعريف هذا العلم الجديد المحدث اصطلاحياً.

اللغة معجمياً: كلمة (لغة) مصدر على وزن (فعللة) من لَعَوْتُ أي تكلمت، أصلها لُغوة كُكْرَةٌ وقُلَّةٌ وثُبَّةٌ، واللُّغَةُ: اللِّسْنُ، وحُدُّها أنها أصوات، وقيل في المحكم: الجمعُ لُغات ولُغونٌ، وقال أبو سعيد: إذا أردت أن تنتفع بالإعراب فاستلغهم أي اسمع من لُغائهم، وقال الأعرابي: اللغة أُخِذَتْ ممن تكلموا بكلامٍ مالوا فيه عن لُغَةٍ هؤلاء الآخريين، ويقال هذه لُغَتهم التي يَلْعَوْنَ بها أي يَنْطَفُونَ، ويقال سَمِعْتُ لُغَاتهم: اختلاف كلامهم. وقال الأزهري: واللُّغَةُ من الأسماء الناقصة وأصلها لُغوة من لُغا إذا تكلم. وقال الكسائي: لُغا في القول يلغى، وبعضهم يقول يلغوا، ولغى يلغي، لغة، ولغا يلغو لغوا: تكلم. وفي الحديث: (من قال يوم الجمعة والإمام يخطب لصاحبه: صه، فقد لغا) أي تكلم. وفي الحديث: (من مسَّ الحصى فقد لغا) أي تكلم. ٥

اللغة اصطلاحاً

بداية لا بد لنا من الإشارة إلى أنه لا يتعين علينا أن نستقصي جميع كتب علم اللغة في تعريفها؛ لأنها كتب ينقل بعضها عن بعض بإشارة أحياناً، وبإهمال الإشارة أحياناً أخرى، كذلك الذي يمنعنا من تقديم جميع التعريفات، هو أننا سنقدم كثيراً منها في أثناء عرضنا لآراء ونظرات علماء المشرق العربي في هذا العلم.

يرى أنيس فريجة أن تعريف اللغة عمل شاق، فتعريفها في رأيه من السهل الممتنع؛ لذلك قال في تعريفها: اللغة من الأمور الطبيعية المألوفة التي يمارسها جميع البشر عفويًا، لا تتطلب جهداً ولا تفكيراً، يستعملها الولد بيسر، وهي عنده بسيطة كالمشي والأكل والشرب والنوم، ويقدم فريجة تعريف ابن جني للغة، حيث قال: "هي أصوات يعبر بها كل قوم عن أغراضهم" ويوجه له انتقادات عدّة، منها: أنه ثمة أصوات عديدة لا تدخل في نطاق الأصوات اللغوية، كالأصوات الطبيعية والحيوانية وبعض الأصوات التي تخرج من بين الأسنان، أو من الخيشوم^١؛ لذلك يدعو إلى أن نضيف إلى تعريف ابن جني لفظة الأصوات اللغوية أو الصوت اللغوي، كذلك يرفض اعتبار اللغة أداة للتعبير عن الفكر دائماً، بل يرى أنها قد تكون كذلك إن كان من يستخدمها ذا فكر، فاللغة في رأيه قد تكون تعبيراً عن شعور وعاطفة، وقد يكون منشؤها العاطفة والشعور لا الفكر، هذا تعريف اللغة عند فريجة الذي مزج تعريفه بتعريف ابن جني؛ ليخلص منهما إلى تعريف أطلق عليه اسم التعريف الجامع المانع. لكنه لم يقف عند تعريف اللغة، بل انتقل للحديث عن تعريف علم اللغة، حيث رأى أنه من العلوم الحديثة التي لم تستقر بعد، ولم تتخذ شكلاً معيناً محددًا كما هي الحال في بقية العلوم، وقد مرّ هذا العلم بطورين -بحسب رأيه-، الأول: انحصرت موادّه بعلم اللغة العام، وعلم المقابلات اللغوية، ودُرُس التطور الصرفي والنحوي، وأما الطور الثاني: فاشتمل على الحقل الفيزيائي - البيولوجي، والحقل البسيكولوجي - الفلسفي -، والحقل اللغوي الصرف من جهة وصفية بحثية لا من جهة فلسفية، وطرح سؤالاً في غاية الأهمية، ألا

^٥ ابن منظور جمال الدين، لسان العرب، مادة لغا، دار صادر، بيروت، ط ١، ج ١٥، ص ٢٥٠-٢٥٢؛ ينظر: مصطفى، إبراهيم، عبد القادر، وآخرون، المعجم الوسيط، دار الدعوة،

ط ٢، ١٩٦٠، مادة لغة؛ ابن جني، أبو الفتح عثمان، الخصائص، دار الكتب المصرية، ت: مجّد علي النجار، ج ١، ط ٢، ص ٣٣.

^٦ فريجة، أنيس، نظريات في اللغة، ص ٨.

وهو: هل ثمة علاقة بين اللغة وعلم اللغة؟ ليجيب بقوله: نشأت العلاقة بين الطرفين عندما حاول العلماء إخضاع اللغة للعلم وقوانينه؛ كونها شيء يوصف ويحد ويقيد ويخضع للمختبر^٧.

ويرى الدكتور سليمان بن إبراهيم العايد أنه لا يمكن لباحث أن يحيط بما كتبت عن علم اللغة - لا سيما - العام منه؛ لأن كتبه كثيرة، ومصنفاته وافرة، ومقالاته منتشرة، وأبحاثه ذاتة مشتهرة، ومتابعة الجديد منه ليس بالأمر الهين السهل، لكنه - كغيره من العلوم - تتعين الإحاطة بأصوله، ومعرفة مقاصده، وقد رأى العايد أنه "علم حديث النشأة، قريب التكوين، لم تستو سوقه بعد، ومازال أصحابه يختلفون في أصوله ومقوماته، وأسس حقائقه، وأهدافه وغاياته، وفروعه ومسائله"^٨.

أما محمد عبد الرضي قدوح الذي حاول في كتابه "أبحاث في علم اللغة واللسانيات" أن يوضح صورة هذين المصطلحين في ذهن المتلقي، فإنه يرى أن علم اللغة في المرحلة الراهنة علم قائم بحد ذاته، متكامل المفهوم والموضوع. يعدُّ من أكثر العلوم تعقيداً، فهو متشابك ومترايب بالعلوم الأخرى، إنه علم حول اللغة وطبيعتها الاجتماعية ووظائفها المتعددة، وحول بنائها الداخلي وقوانين تطورها التاريخي^٩.

نظرة العرب القدامى لعلم اللغة (علوم اللسان)

لن نقف مطولاً عند مفهوم اللغة وعلم اللغة لدى العرب الأوائل، بل سنكتفي بذكر إشارات سريعة، توضح للمتلقي نظرة العرب الأوائل لهذا العلم؛ والسبب الذي يدفعنا إلى هذا تقديم لمحّة موجزة سريعة، هو أننا لو وقفنا على هذا الأمر، فإن الدراسة ستخرج عن الهدف الذي وضعت له، ألا وهو الفرق بين مصطلحي علم اللغة واللسانيات، لدى علماء المشرق العربي ومغربه.

وللحديث عن نشأة وبدايات هذا العلم عند العرب الأوائل، نبدأ بما قاله الدكتور فؤاد سركين، فقد ذكر في دراساته التي أعدها في علم اللغة، أنه ليس بين أيدينا دلائل ملموسة على اشتغال العرب اشتغالاً ما قبل الإسلام بالبحث في معاني الألفاظ التي عرفت فيما بعد "بعلم اللغة" عند العرب، ويرى أن بدايات هذا العلم كانت مع المحاولات الأولى من بعض الصحابة لتفسير بعض ألفاظ القرآن الكريم، إضافة إلى بعض المحاولات التي ظهرت فيما بعد لتفسير بعض الألفاظ التي وردت في بعض الآيات الشعرية التي تعود إلى العصر الجاهلي^{١٠}، من هنا بدأ يتشكل لدى العرب الأوائل علماً يُعنى بدراسة الألفاظ ودلالاتها، وهو ما يعادل علم اللغة اليوم، والأدلة على ما ذهب إليه سركين كثيرة ومتنوعة، من أهمها:

١- وضع العرب الأوائل كتباً تعنى بشرح الألفاظ وإزالة غريبها، نحو: كتب الأمثال والنوادر وغريب القرآن وغريب الحديث وغيرها^{١١}.

٢- محاولات بعض المسلمين وضع معاجم تعنى بشرح معاني الألفاظ المشكّلة، وقد كان معظمها يأخذ شكل قالب القصائد التعليمية؛

٣- شعور العرب المبكر بالحاجة إلى التفرقة بين الفصيح ومختلف اللهجات^{١٢}.

^٧ فريجة، أنيس، نظريات في اللغة، ص ٣٤-٣٨ ٣٩.

^٨ العايد، سليمان بن إبراهيم، أسس علم اللغة العام وتطبيقاته على اللغة العربية، نادي مكة الثقافي الأدبي، مكة، ١٤٢٣هـ، دون ط، ص ٤.

^٩ قدوح، محمد عبد الرضي، أبحاث في اللسانيات وعلم اللغة، مجلة الإكليل، اليمن، صنعاء، ٢٤، ١٩٨٩، (١٨٦-١٩٣)، ص ١٨٦.

^{١٠} سركين، فؤاد، تاريخ التراث العربي "علم اللغة"، إدارة الثقافة والنشر بجامعة الإمام محمد بن سعود، الرياض، ١٩٨٨، ط ١، ص ١٣-١٦.

^{١١} سركين، فؤاد، تاريخ التراث العربي "علم اللغة"، ص ١٧-١٣.

وإذا ما أبحرنا قليلاً في الدراسات التي قدمها العلماء العرب الأوائل بعد الحقبة الأولى من عنايتهم بالألفاظ، سنجد أنهم اتجهوا للعناية بلفظة اللغة، فعرفوها وتحدثوا عن نشأتها، وضروب اشتقاقها، وكان أكثرها دقة وتفصيلاً تعريف ابن جني الذي قال في تعريفها: "أما حُدُّها (فإنها أصوات) يعبر بها كلُّ قوم عن أغراضهم" ١٣، وكذلك تحدث ابن خلدون في مقدمته عن اللغة معرفياً إياها تحت فصل بعنوان (في علوم اللسان العربي) فقال في تعريفها: "إعلم أن اللغة في المتعارف، هي: عبارة المتكلم عن مقصده، وتلك العبارة فعل لساني ناشئة عن القصد لأداة الكلام. فلا بُدَّ أن تصير ملكة متقررة في العضو الفاعل لها، وهو اللسان. وفي كل أمة بحسب اصطلاحاتهم، وكانت الملكة الحاصلة للعرب من ذلك أحسن الملكات وأوضحها إبانة عن المقاصد لدلالة غير الكلمات فيها على كثير من المعاني" ١٤، كما يشير إلى أن علم اللغة جاء لبيان الموضوعات اللغوية بعد فساد ملكة اللسان العربي ١٥. كما ذكر ابن الحاجب اللغة في مختصره بقوله: "حدُّ اللغة كلُّ لفظٍ وُضِعَ لمعنى" ١٦. وقد قصد باللفظ كل المفرد والمركب معاً، إذ تنطبق اللغة على الجميع. كما ذكر ابن فارس في كتابه الصحاح في اللغة، وذلك في معرض حديثه عن اللغة في باب: "القول على لغة العرب أتوقيف أم اصطلاح" ١٧. كما ذكر السكاكي في مقدمة كتابه مفتاح العلوم لفظاً للغة قائلاً عنها: "وقد صمَّنتُ كتابي هذا من أنواع الأدب، دون اللغة، ما رأيته لا يُدَّ منه" ١٨ غير أن البعض الآخر كان قد ضمَّن اللغة لعلوم الأدب وبالتالي نرى اضطراباً في فهم هذه اللفظة.

وهنا نطرح سؤالاً، هل ظهرت لفظة "علم اللغة" لدى اللغويين العرب الأوائل بحرفيتها؟ الجواب، نعم، ظهرت وقد عنوا بها العلم الذي يدرس اللفظ وبيانه وأنواعه ودلالاته، وذلك لأن اللفظ تتركب منه لغة التخاطب، ويترتب على الجهل به من حصول الاشتباه والغموض، وعدم معرفة مراد المتكلم بكلامه ١٩. إضافة إلى ذلك أنهم كانوا يطلقون على بعض علمائهم تسمية "انتهى إليه علم اللغة" ومن أهم هؤلاء العلماء مُحمَّد بن زياد الأعرابي. ولا بد لنا من أن نشير أن لفظة "فقه اللغة" كانت أكثر شيوعاً عند علماء اللغة الأوائل، مع العلم أنهم أرادوا بها ما أرادوا "بعلم اللغة"، فجعلوها "وعلم اللغة" شيئاً واحداً، من باب الترادف، حتى إن بعض المحدثين رفض تسميته "بعلم اللغة" واستمسك بالتسمية القديمة "فقه اللغة". لكنَّ المحدثين من علماء اللغويات العرب، فرَّقوا بينهما، فقد عدَّوا "علم اللغة" علماً يدرس اللغة من أجل ذاتها، أما فقه اللغة، فإنه يدرس "اللغة بوصفها وسيلة لغاية أخرى كدراسة ثقافة أمة وآدابها وحضاراتها" ٢٠.

هكذا يمكننا القول: إننا قد أشرنا إلى بدايات هذا العلم عند العرب الأوائل، وما أرادوه به، وعليه نكون بيننا بصورة عامة نظرة اللغويين العرب الأوائل لهذا العلم، أما الآن فإننا سننتقل للحديث عن مصطلح "علم اللغة" عند لغويي المشرق العربي.

علم اللغة في منظور اللغويين العرب المشاركة

١٢ فيسر، أ، المعجم اللغوي التاريخي، الهيئة العامة لشؤون المطابع الأميرية، القاهرة، ١٩٦٧، ط ١، ص ٤-٥.

١٣ ابن جني، أبو الفتح عثمان، الحصانص، دار الكتب المصرية، القاهرة، ت: مُحمَّد علي النجار، ج ١، ط ٢، ص ٣٣.

١٤ ابن خلدون، ولي الدين عبد الرحمن بن مُحمَّد، مقدمة ابن خلدون، ت: عبد الله مُحمَّد الدرويش، دار يعرب، ٢٠٠٤، ج ١، ط ١، ص ٣٦٧.

١٥ المصدر السابق، ص ٣٧٠.

١٦ السبكي، تاج الدين أبو نصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي، رفع الحاجب عن مختصر ابن الحاجب، ت: الشيخ علي مُحمَّد معوض، الشيخ عادل أحمد عبد الموجود، عالم الكتب، ج ١، بدون ط، ص ٣٤٩.

١٧ ابن فارس، أبو الحسن أحمد بن فارس بن زكريا، الصحاحي في فقه اللغة العربية ومسائلها وسنن العرب في كلامها، دار الكتب العلمية، لبنان، ١٩٩٧، ط ١، ص ١٣٠.

١٨ السكاكي، أبو يعقوب بن يوسف بن مُحمَّد بن علي، مفتاح العلوم، ت: عبد الحميد هندواوي، دار الكتب العلمية، لبنان، ٢٠٠٠، ط ١، ص ٣٧.

١٩ المعمر، أمال بنت عبد العزيز، الألفاظ والمصطلحات المتعلقة بتوحيد الروبوتية، ص ٤٦.

٢٠ بلشير، لحسن، الدراسات اللغوية بين الأصالة والمعاصرة، مجلة النداب واللغات، الجزائر، ع ٨، ٢٠٠٩، (٩-٢٦)، ص ٩.

تختلف نظرة المشاركة العرب لمصطلح علم اللغة، "فهذا العلم لا يزال غريباً على جمهور المتخصصين في المسائل اللغوية، المنقطعين له، المنصرفين إليه. فهم يفهمون من دراسة اللغة، دراسة النحو، والصرف، أو الاشتقاق ومعرفة الشواذ النادرة، وحواشي الكلام، وتمييز الفصح من غير الفصح، ومعرفة معاني الكلمات، وتمييز الدخيل من الأصيل، أو الاشتغال بتأليف المعجمات أو غير ذلك مما لا تدعو الحاجة إلى استقصائه" ٢١، غير أن هذا الفهم لا يعدو أن يشابه الفهم العربي القديم له، مع العلم أن هذا العلم بتسميته الحديثة المعاصرة المعروفة بـ (علم اللغة) قد جاء من الغرب، وبالتالي بقي بعض اللغويون العرب ولا سيما في المشرق العربي على الفهم القديم له، وانطلاقاً من ذلك شبه الدكتور "محمود السمران" علم اللغة الحديث بالنسبة لعلم اللغة القديم من حيث الفهم، كعلم الطبيعة أو الكيمياء أو الفلك أو الرياضيات بالقياس إلى نظائرها عند اليونان مثلاً، فعلم اللغة الجديد هو تطور لعلم اللغة القديم، وإكمال للمسيرة التي بدأت منذ القديم، فلم يأت هذا العلم للقضاء على علم اللغة القديم، وإنما جاء ليؤرخ له، وما يزال يستوحيه ويستهديه ٢٢.

غير أن بعض المشتغلين بالدراسات اللغوية، يرفض النظر في هذا العلم الجديد، ولا يحاول تفهمه، بل إن بعضهم يعدُّ علم اللغة أو بعض فروعها، كعلم الأصوات اللغوية، إذ يعتبره ترفاً علمياً لما يجن الوقت للانغماس فيه أو التطلع إليه.

ومع ذلك نجد بعض الدارسين لهذا العلم قد بدؤوا بتفهمه، ووضع تعريفات له، تتناسب مع لغتنا العربية، فمن غير المعقول أن ندرس هذا العلم مجرد مجيئه من الغرب أو لكونه علماً حديثاً فقط، بل إن الغاية الأولى من دراستنا لهذا العلم هي خدمة اللغة العربية وحفظها، وفيما يلي تفصيل لنظرة علماء المشرق العربي لهذا العلم:

يرى **علي عبد الواحد وافي** أن هذا العلم يبحث في نشأة اللغة الإنسانيّة، والأشكال الأولى التي ظهر فيها التعبير، والأدوار التي اجتازها حتى وصل إلى مرحلة الأصوات ذات الدلالات الوضعية، والأسس التي سار عليها الإنسان، والنماذج التي احتذاها في وضع الكلمات، وفي تعيين مدلولاتها، ونشأة مراكز اللغة في النوع الإنساني، وما إلى ذلك من البحوث التي تعالج اللغة في أدوار نشأتها الأولى. كما يبحث في حياة اللغة، وما يطرأ عليها من غنى وفقر وسعة وضيق، وعظمة وما إلى غير ذلك، ويُطلق عليها اسم (حياة اللغة)، وبيّن **وافي** أن هذا العلم يدرس الأصوات التي تتألف منها اللغة، وأقسامها، وفصائلها، وخواص كل قسم منها، ومخارجها وغير ذلك، ويطلق عليه اسم (علم الأصوات)، كما يرى أن هذا العلم اتجه لدراسة اللغة من حيث دلالتها، ويطلق عليه اسم (علم الدلالة)، ولا يقف عند هذا الحد، بل يبحث في الأصول التي جاءت منها الكلمات في لغة ما، كأن يبحث عن الأصول التي جاءت منها كل كلمة من الكلمات الفرنسية، ويطلق على هذا العلم اسم (أصول الكلمات)، ثم يتجه إلى البحث في الأوضاع الاجتماعية، والعلاقة بين اللغة والحياة الاجتماعية، وأثر المجتمع وحضارته ونظمه وغير ذلك. كما يبحث في الفيلولوجيا، وهو بحث غير محدد النطاق ولا متميز الحدود، وعليه نجد أن **علي عبد الواحد** قد ضمّن جميع العناوين التي تقدم ذكرها لكتابه الذي جاء تحت عنوان (علم اللغة)، واقتصر على ذكر مصطلح علم اللغة دون غيره من المصطلحات، إذ يقول في ذلك: وقد اخترنا هذا الاسم لكتابنا؛ لأن موضوعاته ستكون شاملة لجميع البحوث التي تدخل تحت علم اللغة، وألمح معترضاً في أكثر من مكان إلى أن بعض المؤلفين العرب، قد طرحوا هذه البحوث نفسها تحت مسمى (فقه اللغة)، وهذا لا يتناسب مع الغرض الفذ الأساسي الذي وُجد من أجله هذا العلم، ألا وهو الكشف عن القوانين التي تخضع لها اللغة في جميع نواحيها، كقوانين نشأتها وأدائها لوظائفها، وعلاقتها المتبادلة، وعلاقتها بغيرها، فهذا العلم لا يُعرض لمجرد وصف وسرد الحقائق التاريخية للظواهر اللغوية والوظائف التي تؤديها والعلاقات التي تربطها ببعضها، ولكن غايته كشف القوانين الخاضعة لها هذه الظواهر، غير أنه عاد وذكّر

^{٢١} السمران، محمود، علم اللغة مقدمة للقارئ العربي، دار النهضة العربية، بيروت، دون ط، دون ت، ص ٢١.

^{٢٢} المصدر السابق، ص ٢٢.

بأن علم اللغة لا يخوض في نشأة اللغة كثيراً، وأشار إلى أن بعض اللغويين ذكروا أن الحديث عن نشأة اللغة ليس من وظائف علم اللغة، بل هو من وظائف البحوث الفلسفية الميتافيزيقية^{٢٣}.

أمّا محمود السمران فقد عرّف علم اللغة بأنه: العلم الذي يتخذ من (اللغة) موضوعاً له، ويرى أن علم اللغة لا يختص بدراسة لغة بعينها، بل هو علم يستقي مادته من النظر في اللغات المختلفة على اختلافها، وهو يحاول أن يصل إلى فهم الحقائق والخصائص التي تسلك اللغات جميعاً في عقد واحد. وما كان لعلم اللغة أن يظهر على الصورة الحديثة التي ظهر بها، لو لم تسبقه تلك الدراسات التفصيلية الكثيرة لمعظم لغات البشر. وذهب السمران إلى أن دراسة اللغة قد غدت علماً من العلوم، له ما لأي علم مستقل، من موضوع، ومناهج، ووسائل، كما وسع علم اللغة من مجال الدراسات اللغوية، بإخضاعه مسائل جديدة للبحث، كتفصيله البحث في مسائل لم يكن يُفصّل فيها القدماء. كما بيّن أن بعض القوانين اللغوية يتصف بشيء من الصدق والعموم أكثر مما تتصف به القوانين الصوتية. ونظر إلى علم اللغة على أنه علم قد تكوّن؛ ولكنه ما يزال يتطور التطور اللازم لنضجه. كما رأى أن الدراسة الجديدة للغة ما تزال وفقاً على المتخصصين فيها وعلى القلة من مرديهم، كما يرى أن أغلبية المشتغلين بالمسائل اللغوية، ما يزالون يجهلون أن ثمة نشاطاً (علمياً) جديداً يتخذ اللغة موضوعاً له. كما ذهب إلى أن علم اللغة يسعى للكشف عن الكيفية التي يجب أن يكون عليها الكلام وعن الكيفية التي (يحسن) بها، وختّم حديثه عنها بإشارته إلى أن إجادة عدد كبير من اللغات ليست غاية علم اللغة^{٢٤}.

وفي الإطار ذاته ذهب محمود فهمي حجازي إلى أنّ الدراسات اللغوية موضوعية وليست انطباعية ذاتية، وقد أدت هذه الموضوعية المنشودة إلى استقرار كثير من الحقائق، وتكوّن كثير من المناهج، وخلق مناخ علمي يتيح لدى اللغويين المتخصصين في مختلف اللغات درجة عالية من التعاون وتبادل الخبرة. وبيّن أن لعلم اللغة الحديث مجالات يدرس من خلالها بنية اللغة من جانب الأصوات، وبناء الكلمة، والجمل، والدلالة. كما أشار إلى أن علم اللغة عرف منذ نشأته في القرن التاسع عشر إلى اليوم عدة مناهج وهي: علم اللغة المقارن، وعلم اللغة الوصفي، وعلم اللغة التاريخي، وعلم اللغة التقابلي. وختّم حديثه عن علم اللغة بقوله: إن هدف علم اللغة العام: هو تطوير النظرية العامة للغة والوسائل الدقيقة لتحليل الأصوات والكلمات والجمل والدلالة، إضافة إلى بيان العلاقة بين علم اللغة والعلوم الإنسانية الأخرى^{٢٥}.

ولم تختلف نظرة حاتم ضامن الصالح إلى علم اللغة -بمسماه الحديث- عن سابقه، غير أنه أضاف أن هذا العلم يهدف إلى إيضاح الجوانب الحضارية المختلفة التي تؤثر في حياة اللغة، ويحاول إيضاح عوامل انتشار اللغات وموتها، وعوامل التجديد اللغوي، ويهتم أيضاً ببيان العلاقة بين علم اللغة والعلوم الإنسانية الأخرى، كعلم الاجتماع، وعلم النفس وغيرها. كما أشار إلى أن علم اللغة الحديث يدرس بنية اللغة من جوانب الأصوات، وبناء الكلمة (الصرف)، وبناء الجملة (النحو)، والمفردات و دلالتها (علم المعنى)، ويضم علم اللغة العام كل فروع البحث اللغوي التي تزودنا بالمفاهيم الأساسية والنظريات والمناهج، ويعنى بالبحوث التاريخية والمقارنة والبعوث اللهجية والتطبيقية. ويرى أنه لا فرق بين مصطلحي علم اللغة العام وعلم اللغة^{٢٦}.

وشدّد رمضان عبد التواب على أن موضوع علم اللغة هو كل النشاط اللغوي للإنسان في الماضي والحاضر، واللغة التي يبحث فيها هذا العلم ليست اللغة العربية أو الإنجليزية أو الألمانية، وإنما هي اللغة في ذاتها، ومن أجل ذاتها. فعلم اللغة يستقي

^{٢٣} وافي، علي عبد الواحد، علم اللغة، دار نضضة مصر، ط ٩، ٢٠٠٤، ص ٦-١٧.

^{٢٤} السمران، محمود، علم اللغة مقدمة للقارئ العربي، ص ١١-٥١.

^{٢٥} حجازي، محمود فهمي، مدخل إلى علم اللغة، دار قباء، القاهرة، دون ط، دون ت، ص ١٧-٢٦.

^{٢٦} الضامن، حاتم صالح، علم اللغة، جامعة بغداد، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، ص ٣٠-٣١.

مادته من النظر في اللغات على اختلافها، وهو يحاول أن يصل إلى فهم الحقائق والخصائص، التي تجمَع اللغات الإنسانية كلها، في إطار واحد. ويرى عبد التواب أنه من واجبات الباحث أن يدرس اللغة كما هي، فليس له أن يغير من طبيعتها، شأنه في ذلك شأن الباحث في أي علم من العلوم، فليس له أن يقتصر في بحثه على جوانب من اللغة مستحسنًا إياها، وينحي جوانب أخرى، استهجانًا لها، أو استخفافًا بها. ويرى أن دراسة علم اللغة لا ترمي إلى أغراض عملية، فالباحث اللغوي يدرس اللغة لغرض الدراسة نفسها، فهو يدرسها دراسة موضوعية، تستهدف الكشف عن حقيقتها، فليس من موضوع دراسته، أن يحقق أغراضًا تربوية مثلًا، أو أية أغراض عملية أخرى، فهو لا يدرسها بغرض الارتقاء بها مثلًا، أو تصحيح جوانب منها، أو القضاء على عوج فيها، فإن عمله يجب أن يقتصر على وصفها وتحليلها، بطريقة موضوعية. وحدد مجالات علم اللغة، بما يلي:

دراسة الأصوات التي تتألف منها اللغة.

دراسة البنية (علم الصرف).

دراسة نظام الجملة (علم النحو).

دراسة الألفاظ (علم الدلالة).

البحث في نشأة اللغة الإنسانية ٢٧.

أما **عبدالصبور شاهين**، فقد عدَّ ظهور علم اللغة في العالم العربي ورواجه "مخرجاً من الحائط المسدود الذي وقفت عنده دراسات النحو والصرف واللغة منذ زمن بعيد" ٢٨، فالإتجاهات الجديدة في هذا العلم دعت إلى تصحيح ما شاع من أفكار تقليدية قد تكون ملتبسة بالخطأ، أو معقدة تحتاج إلى تبسيط على أساس منهجي يناسب العصر. و رأى أن علم اللغة تنطوي تحته مصطلحات عدة دالة على المواد التي يدرسها المتخصصون فيها. كعلم الأصوات العام، وعلم الأصوات التشكيلي، وعلم الدلالة. و بيّن أن العديد من المعاني أو التسميات أُطلِقَتْ على المصطلح الأجنبي *Linguistique*، ومن هذه المعاني: الدراسة المقارنة والتاريخية للغات، كالنحو المقارن، والفيلولوجيا المقارنة ٢٩.

خلاصة رؤية علماء المشرق العربي من "علم اللغة"

إن المستقضي لجميع كتب علم اللغة على اختلاف مسمياته، يرى أن هذه الكتب في معظمها ينقل بعضها عن بعض بإشارة أحياناً، وبإهمال الإشارات أحياناً أخرى، وبالتالي فإن الرجوع إليها جميعاً فيه مشقة ومضبعة للوقت، وإنما يكفينا منها أصولها، أما الكتب الناقلة فلا غناء فيها. وقد كثرت كتب علم اللغة وفي غالبيتها كتب جامعية غاياتها إفهام هذا العلم للمتعلمين، وقد حاول مؤلفوها تبسيط هذا العلم، وتقديمه للمتعلم العربي بصورة مستساغة، غير أنها لا تخرج عن كونها مترجمة عن أصول أوروبية إنجليزية أو فرنسية، وبعد البحث والاستقصاء فيها، وبعد طرح نماذج منها تقدم الحديث عنها، نجد أن فهم اللغويين المشاركة لها جاء على الشكل الآتي:

رأى اللغويون من المشرق العربي أن علم اللغة بتسمياته المتعددة والمتشعبة، يسعى إلى دراسة اللغة دراسة علمية موضوعية وليست انطباعية ذاتية، مُتَّخِذاً من اللغة موضوعاً له و مُستقيماً مادته منها، فهو لم يدرس لغة معينة دون غيرها من اللغات، كما

^{٢٧} عبدالتواب، رمضان، المدخل إلى علم اللغة ومناهج البحث اللغوي، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٩٩٧، ط٣، ص٧-١٢.

^{٢٨} شاهين، عبدالصبور، في علم اللغة العام، مؤسسة الرسالة، ١٩٩٣، ط٦، ص٣.

^{٢٩} المصدر السابق، ص٧.

أنه ساهم في توسيع الدراسات اللغوية، وأخضع مسائل عدة للبحث لم تكن مطروحة على طاولة البحث، وفَصَلَ الكلام في مسائل لم يُفَصَّل فيها من قبل، واهتمَّ ببيان العلاقة بين علم اللغة والعلوم الإنسانية الأخرى، وإيضاح الجوانب الحضارية المختلفة التي تؤثر في حياة اللغة وعوامل انتشارها وموتها وعوامل تجديدها. ورأى العديد من اللغويين أن بعض قوانين علم اللغة تتصف بالدقة والصدق والعموم، كما أكدوا على أنه علم ما يزال في طور النمو، وأن سوقه لم تستو بعد، وما زال أصحابه يختلفون في أصوله ومقوماته وأسس حقائقه وأهدافه وغاياته وفروعه ومسائله، وأن المشتغلين في هذا العلم هم المتخصصون فقط، ويَبِينُوا أَنَّ هذا العلم يسعى للكشف عن الكيفية التي يجب أن يكون الكلام عليها، وأن إجابة عدد كبير من اللغات ليست غاية هذا العلم، بل إن ما يسمو إليه هو النشاط اللغوي للإنسان في الماضي والحاضر.

كما أكدوا أن هذا العلم الحديث يدرس بنية اللغة من خلال جوانب عديدة، منها: جانب الأصوات، وبناء الكلمة (الصرف)، وبناء الجملة (النحو)، والمفردات ودلالاتها (علم المعنى). كما بينوا أن هذا العلم عرف العديد من المناهج منها: علم اللغة المقارن، وعلم اللغة التاريخي، وعلم اللغة التقابلي، وعلم اللغة الوصفي .

وقد رأى بعض اللغويين أنه لا فرق بين مصطلح علم اللغة وعلم اللغة العام، و رأى بعض آخر أنه لا ضَيْرَ إن درس هذا العلم نشأة اللغة، في حين رفض بعض آخر ذلك وعدَّه من اختصاص البحوث الفلسفية الميتافيزيقية .

اللسانيات في منظور اللسانيين العرب المغاربة

قبل الخوض في غمار الحديث عن نظرة المختصين في ميدان البحث اللساني من علماء المغرب العربي بدوله المتعددة، علينا أن نوضح المصطلح المستخدم أو المتداول في المغربي العربي عند حديثهم عن علم اللغة، فهم يتداولون عددا من المصطلحات تختلف عن المصطلحات المتداولة في المشرق العربي، فما هي المصطلحات المتداولة لديهم؟

هناك العديد من المصطلحات التي تعبر عن هذا العلم لدى اللسانيين المغاربة، منها: اللسانيات، وعلم اللسان، والألسنة، ولسانيات، والألسن، بهذه المصطلحات المتعددة والمتنوعة يعرف لسانيو المغرب العربي (علم اللغة)، وقد سار على نهجهم عدد من اللغويين المشاركة وإن كانوا قليلي العدد، من أمثال الأستاذ الدكتور أحمد قدور اللغوي السوري المعروف عندما فضل إطلاق اسم ((مبادئ اللسانيات)) على كتابه الذي ألّفه في هذا المجال، ونحن سنختار أكثر المصطلحات انتشاراً، وستحدث عنه، وهو اللسانيات.

تعريف اللسانيات

تعددت التعاريف لهذا العلم واختلفت وتشعبت، غير أنه من المفارقات العجيبة التي صادفناها في أثناء دراستنا هذه، أننا وجدنا الدكتور أحمد قدور أفضل من عرف اللسانيات بشكل واضح للعيان، مع العلم أنه سوريٌّ ومحسوبٌ على المشاركة من اللغويين، فبدأنا بتعريفه لللسانيات، وقد عرفها بقوله:

اللسانيات (Linguistique) هي العلم الذي درس اللغة الإنسانية دراسة علمية تقوم على الوصف ومعاينة الوقائع بعيداً عن النزعة التعليمية والأحكام المعيارية^{٣٠}. وعرف عبد السلام المسدي اللسانيات بأنها: علم موضوعه اللغة، تبتد كل موقف معياري من اللغة، وهي تمسك عن إصدار الأحكام وعن التقييم سواء أكان مدحاً أو تهجيناً، وهي تعرف الظاهرة اللغوية

^{٣٠} قدور، أحمد، مبادئ اللسانيات، دار الفكر، دمشق، ٢٠٠٨، ط٣، ص١٥.

أكثر مما تعرف نفسها، و تنشُد منزلة العلم الكلي في تقرير حالة الظاهرة اللغوية. ولا تنفي علم النحو، ولا تنقصه، بل إن وجودها متوقف قطعاً على وجوده. وقد قامت على أساس الشمول المعرفي^{٣١}.

أما **خولة إبراهيم** فقد ذهبت إلى أن اللسانيات تتمثل في "الدراسة العلمية الموضوعية للسان البشري، أي دراسة تلك الظاهرة العامة والمشاركة بين البشر والجديرة بالاهتمام، والدراسة بغض النظر عن كل الاعتبارات الأخرى التي لا تُعدُّ من صلب اهتمام اللسانيين. وترى أن اللسانيات تختص بجوانب ثانوية للسان بحكمة ظاهرة معقدة ومركبة يمكن أن تتناول من زوايا عديدة، اجتماعية نفسية، فيزيولوجية الأعضاء، وعلم الصوت الفيزيائي"^{٣٢}.

كما رأى **مُحَمَّد يونس علي** أن اللسانيات هي الدراسة العلمية للغة تمييزاً لها عن الجهود الفردية، والخواطر، والملاحظات التي كان يقوم بها المهتمون عبر العصور^{٣٣}. هذه بعض التعاريف التي تحدثت عن اللسانيات و عرفتها ، أما الآن فإننا سننتقل للحديث عن نظرة علماء اللسانيات في المغرب العربي إلى هذا العلم:

اختلاف الينابيع أدى إلى اختلاف المصطلح

نحن أمام مزيج من أفكار وتصورات، يشعرُ القارئُ، وكأنها غير مضبوطة حول تصور علمائنا في المغرب العربي لهذا العلم أي (اللسانيات) حتى شعرنا في أثناء البحث، أننا قد دخلنا متاهة يصعب الخروج منها، غير أننا استطعنا -في نهاية البحث- الإحاطة -إلى حد بعيد- بأهم نقاط الدراسة، وقد فضلنا أن نبدأ بنظرة الدكتور **عبد السلام المسدي** لهذا العلم.

عرض **عبد السلام المسدي** في كتابه "قاموس اللسانيات" أكثر من **أربعة وثلاثين** مصطلحاً لعلم يكاد يكون غريباً عند أهل الضاد -بحسب رأيه-، فقد رأى أنه لا معنى للبحث اللساني ما لم نستنبط نظام اللغة عن طريق استخراج مؤسستها النحوية، فالنحو قائم على (ما يجب أن يكون) واللسانيات قائمة على (ما هو كائن)، فاللسانيات إقرار للنحو، وتجاوز له في نفس الوقت، ورأى المسدي أن اللسانيات مَدِينَةٌ بَعْلَةٌ وجودها للمنهج، أكثر مما هي مدينة للموضوع، فاللسانيات برأيه توخت المسار المنهجي منذ اكتسابها الشرعية المعرفية^{٣٤}.

وقد رأى المسدي أن لللسانيات أدواراً مهمة، منها: أنها قامت على مبدأ الشمول المعرفي، و ذلك حواجز الاختصاصات كافة، كما اقتحمت حوزة الاكتساب: سواء ما اتصل منها باللغة ذاتها أو ما ارتبط بالمعرفة والإدراك جملة، كما كان لها دور كبير في تعليم اللغات -ولا سيّما- عند تعليم اللغة لغير الناطقين بها، ورأى أنه من الواجب على معلم اللغات أن يستنير بما تمده به اللسانيات من معارف علمية حول طبيعة الظاهرة اللغوية^{٣٥}.

ويرى أن اللسانيات قد غدت علماً كونياً ذا مضمون معرفي يتجاوز حدود الأقوام، وضاف الربوع. ويدعو **المسدي** إلى إدخال مفاهيم اللسانيات مع مفاهيم التراث؛ لأن ذلك سيولّدُ جدلاً خصيباً يُخرِجُ لنا ثماراً مفهومة جديدة وحصيلة معرفية متفردة، معرفية ليست مُشَوِّهَةً للتراث ولا هي صورة مُنْسَلِخَةٌ من اللسانيات، ثم تُحدِّث عن عقبات البحث اللساني في عالمنا العربي، و رأى أنها تتمثل ب:

^{٣١} المسدي، **عبد السلام، اللسانيات وأسسها المعرفية**، الدار التونسية للنشر، تونس، المؤسسة الوطنية للكتاب، الجزائر، ١٩٨٦، دون ط، ص ١٣.

^{٣٢} إبراهيمي، **خولة طالب، مبادئ اللسانيات**، دار القصة، الجزائر، ٢٠٠٦، ط ٢، ص ٩.

^{٣٣} علي، **مُحَمَّد يونس علي، مدخل إلى اللسانيات**، دار الكتب الجديدة المتحدة، لبنان، بيروت، ٢٠٠٤، ط ١، ص ٩.

^{٣٤} المسدي، **عبد السلام، قاموس اللسانيات**، ص ٧٢-٧٥.

^{٣٥} المسدي، **عبد السلام، اللسانيات وأسسها المعرفية**، ص ١١-١٤.

- الاعتقاد السائد لدى الكثير من العلماء العرب باكتمال علوم اللغة عندهم.
- عدم تيسر الاطلاع على حقائق علوم اللسان في العصر الحديث .
- معركة الوصفية والمعيارية في المعرفة اللغوية، فاللسانيات تنبذ كلَّ موقف معياري من اللغة، فهي تمسك عن إصدار الأحكام وعن التقييم سواء ما كان منه في ذلك مدحاً أو تهجيناً.
- الظن بأن اللسانيات تستمدُّ طرافتها و ربما شرعيتها من عكوفها على دراسة اللهجات.
- إعراض اللسانيين العرب عن متابعة ما يكتبه أقرانهم باللغة العربية، واتجاه البعض منهم إلى متابعة ما يكتب باللغة الإنجليزية والفرنسية بل والكتابة بلغة أجنبية، فالكتابة باللغة الأجنبية وإن حققت غاياتها العلمية، فإنها تزكي وضعية التأخر^{٣٦} .
- ويخلص المسدي إلى أن كل الألسنة البشرية مادامت متداولة فإنها تتطور، ومفهوم التطور هنا لا يحمل شحنة معيارية إيجاباً ولا سلباً، وإنما هو مأخوذ في معنى أنها تتغير إذ يطرأ على بعض أجزائها تبدل نسبي في الأصوات والتراكيب من جهة ثم في الدلالة على وجه الخصوص، ولكن هذا التغيير هو من البطء بحيث يخفى عن الحس الفردي المباشر، فالألسنة البشرية لا تتوقف عن التغيير إلا إذا انقطعت، فعدت ميتة تدرس كحقائق تاريخية، ويشير إلى نقطة في غاية الأهمية ألا وهي أن اختلاف الينابيع التي ينهل منها علماء العرب كانت السبب الأساس في تعقد اتفاقهم على تسمية محددة لهذا العلم، ويذهب إلى أن هذا الجدل في المصطلحات قلما يخلص كلياً لخدمة المعرفة ونصرة العلم.

اللسانيات بين المعاصرة والأصالة

- تبني الدكتور عبد الرحمن الحاج صالح مصطلح (علم السان) وقد فضله على المصطلحات التي ظهرت عند العرب في العصر الحديث، كمصطلح فقه اللغة، وعلم اللغة، واللسانيات، والألسنية، واللسنيات، و اللغويات الحديثة، والدراسات القديمة. وفضل كلمة (اللسان) على لفظة (اللغة) لعدة أسباب، منها:
- لأن المفهوم العام الذي عرف للفظ اللغة ما عرف في الحقيقة إلا بعد نهاية القرن الثاني الهجري، وأن الأصل في الدلالة عليه هو ما استعمله القرآن الكريم، قال تعالى: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ (٤) إبراهيم، ﴿هَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ﴾ (١٠٣) النحل، ولأن لفظة اللغة كانت تطلق عند النحاة واللغويين على معانٍ عدّة، زيادة على ما يفهم من تحديد ابن جني لها، وهو اللسان بوجه عام .
 - لأن النحاة وغيرهم من العلماء يطلقون على مفهوم الدراسة العلمية لظاهرة اللسان عموماً لفظ (علم اللسان) (٣٧) .
 - وعليه فإننا نرى أن الذي دفع الحاج صالح إلى تبني مصطلح اللسان أو علم اللسان هو تفضيله للتراث العربي القديم على المصطلحات المستوردة أو المأخوذة من الغرب، بل ذهب إلى أبعد من ذلك عندما رأى أن الغرب أخذوا أصل هذا العلم من

^{٣٦} المسدي، عبدالسلام، اللسانيات وأسسها المعرفية، ص ١١-١٧.

^{٣٧} ميلود، منصور، الفكر اللساني عند الدكتور عبدالرحمن الحاج صالح من خلال مجلة اللسانيات، مجلة العلوم الإنسانية، جامعة محمد خضير، بسكرة، ٧٤، ٢٠٠٥، ص ٣-

العرب المسلمين، وبالتحديد من الفارابي، الفارابي تحدث عن هذا العلم في كتابه (إحصاء العلوم)، فعرفه وقسمه ٣٨، وهذا يدل على أن الرجل سبق الكثير من العلماء في حديثه عنه.

وعقب الحاج صالح على كلام دي سوسور عن اللسان و الكلام بقوله: "ويجب أن نلاحظ أيضاً أن النحاة العرب كانوا يعبرون عن هذين المفهومين لا باللسان أو اللغة في مقابل الكلام بل بكلمة وضع في مقابل الاستعمال أو التأدية أو الأداء، وهم أول من بيّن الفرق بينهما، وكانوا بنوا جميع تحليلاتهم عليها" ٣٩.

اللسانيات قائمة على وضوح المنطلقات والتبليغ

اتخذت خولة إبراهيم من تعريف فرديناند دي سوسور منطلقاً لها في حديثها عن اللسانيات، فرأت أن اللسانيات الحديثة تغلب عليها نزعتان: النزعة الحسية النقلية التي تعتمد على المشاهدة، والاستقراء، ومعاينة الأحداث، وتصنيفها؛ لاستنباط القوانين، والنزعة العقلية الافتراضية الاستنتاجية التي تنطلق من مسلمة معينة، ثم تولد عنها مجموعة من القواعد، تستنتجها بفعل عمليات معينة. كما ترى أن هذا العلم ينظر إلى اللسان نظرة كلية، كما ترى أن الوظيفة الأساسية لهذا العالم هي التبليغ ٤٠.

فيما يؤكد مصطفى غطفان على أن اللسانيات برزت كمعرفة جديدة في الفكر الإنساني الحديث، وهو ما لا يعني مطلقاً أن البحث في اللغة بحث جديد. وإنما هو قديم قدم اللغة البشرية نفسها. وأكد أنه من الصعب الحديث بدقة عن تاريخ ظهور اللسانيات كعلم قائم بذاته، فتاريخ اللسانيات كعلم قائم بذاته، يختلف بحسب وجهة النظر التي قد يتخذها الباحث. ويرى أنه ثمة قطعة أحدثتها اللسانيات مع الفكر اللغوي القديم، ورأى أن حصر هذه القطيعة يكمن في النقاط التالية:

اللسانيات الحديثة فكر أكثر شمولاً من نظيره القديم، فهي لم تنفصل عنه؛ ولكنها احتوته، ثم عملت على تطويره وتدقيقه. وهي مراجعة دائمة ومستمرة للمفاهيم الجوهرية التي تقوم عليها.

اللسانيات أكثر تفتحاً على علوم أخرى كالمنطق، والرياضيات، وعلم النفس، وعلم الاجتماع، والفلسفة، والإحصاء، والإعلاميات وغيرها؛ ولهذا السبب استطاعت اللسانيات أن تفرض نفسها في إطار العلوم الإنسانية كنظرية ومنهج.

ورأى أن اللسانيات الحديثة تخلت عن كثير من الأفكار الفلسفية العقيمة المتعلقة بأصل اللغات، ونشأتها، والمفاضلة بين الألسن.

وقد جاءت اللسانيات بروح نظرية جديدة قائمة على وضوح المنطلقات، والبرهنة، والاستدلال، والصياغة الصورية، وعلى الدقة في أدوات التحليل وتقنياته. ويرى أن اللسانيات الحديثة أحدثت مشكلة كبيرة وقد تمثلت في قضية الأصالة والمعاصرة. ويرى أن هناك رأياً يقول: إن اللسانيات التي أعتبرت فتحاً كبيراً في الغرب ليست بمجددة علينا، بل بدأت عندنا منذ بداية الفكر اللغوي العربي مع أئمة النحو واللغة أمثال، الخليل وسيبويه و من جاء بعدهم. غير أنه يرى أن هذا الكلام لا يعني أن الأفكار الحديثة التي جاءت بها اللسانيات الحديثة موجودة في تراثنا اللغوي. ويرى أنه ليس هناك تشجيع للثقافة اللغوية العربية على

^{٣٨} ينظر: الفارابي، أبو نصر، إحصاء العلوم، دار ومكتبة الهلال، ١٩٩٦، ط ١، ص ١٧-١٨.

^{٣٩} المصدر السابق، ص ٧.

^{٤٠} إبراهيم، خولة، مبادئ اللسانيات.

الاهتمام باللسانيات واقتحام مجالاتها بالعمق المطلوب؛ لأن أصحابها لا يؤمنون بالسيرورة التاريخية للمعرفة البشرية. ويرى أن هناك علماً جديداً في هذا المجال أي في مجال اللسانيات ٤١.

يرى **مصطفى غلفان** أن أزمة المصطلحات في عالمنا العربي ما زالت قائمة فيما يخص علم اللغة على وجه الخصوص واللسانيات على وجه العموم، فما زال علماء المشرق العربي يتبعون مصطلح علم اللغة أو علم اللغة العام أما المغرب العربي، فإنهم يتبعون تسمية اللسانيات أو علوم اللسان أو الألسنة. ويرى أننا أمام تسميات غير متجانسة تعبر عن مجالات متعددة غير محددة المعالم، ممتدة في فترات زمنية متباينة، وتستعمل دون مقدمات نظرية أو منهجية مضبوطة لتمييز هذه التسمية عن تلك. ويرى أن هذه العبارات التي تدل على النشاط اللغوي في عالمنا العربي بحاجة إلى ضبط وتحديد. ويرى أن علاقة اللسانيات بالنحو علاقة متوترة ومشوشة ومعقدة ٤٢.

كما تحدث **الغلفان** عن المواقف الراضية لللسانيات، القائلة: إن اللسانيات دعوة إلى التفريق نتيجة اهتمامها المشبوه باللهجات العربية، كما أنها ليست إلا لوناً من الترف العلمي الذي يجيء بعد سد الاحتياجات الأساسية الضرورية التي لا تقوم اللغة إلا بها ٤٣، وقد بين **غلفان** أن سبب رفض العديد من اللغويين لللسانيات هو أن مجيء اللسانيات قد قوّض النحو العربي القديم في حضن الثقافة العربية الحديثة، وأسهم في التحامل عليه والتقليل من قيمته التاريخية و المنهجية، وهي محاولة للقضاء على التراث اللغوي العربي ٤٤.

ورأى أن هناك مأخذ على اللسانيات وغيوب وقعت فيها، والسبب في هذه المآخذ والعيوب، هو: "النقص والقصور اللذين تمت ملاحظتهما في المنهج البنوي الذي تم اختباره في عدد من حقول المعرفة العربية مثل: النقد والأدب وعلم النفس والتاريخ والفكر الإسلامي وغيرها" ٤٥.

الخاتمة

لا نبالغ إذا قلنا أننا وجدنا صعوبة شديدة في دراسة الفرق بين فهم علم اللغة في المشرق العربي، وعلم اللسانيات في المغرب العربي، ففي بداية بحثنا عن الموضوع اعتقدنا أنّ اللغويين من المغرب العربي يستخدمون التسمية ذاتها في تعريفهم هذا العلم، غير أننا وجدنا الاختلاف الأول والأكبر بين القسمين العربيين هو خلاف المصطلحات.

إن هذين المصطلحين (علم اللغة /اللسانيات) يعانين من أزمة مصطلحات في المشرق العربي ومغربه، وهذه الأزمة تكاد تكون الشاغل الأكبر لأكثر الباحثين في هذا المجال، فالكل يحاول أن يبرهن على أن المصطلح الذي يستخدمه هو الأصح في التعبير عن هذا العلم، فالقارى العربي والمتتبع لهذا العلم يجد نفسه أمام سيل عارم من المصطلحات التي تجاوزت في بعض الأحيان عشرات المصطلحات، ما يجعل القارئ في دوامة من الأسئلة المشروعة عن الفرق بين هذه المصطلحات .

إن المتتبع لمصطلح علم اللغة بكافة تسمياته، قد يفهم من هذا المصطلح أن المقصود به دراسة كل ما يتعلق بالبحث اللغوي من جميع جوانبه، أي دراسة اللغة بمعناها العام والشمولي وهذا ما أشار إليه الدكتور علي الوافي في كتابه علم اللغة .

^{٤١} غلفان، مصطفى، اللسانيات العربية أسئلة المنهج، اللسانيات، دار ورد الأردنية، ط١، ٢٠١٣، ص١٣-١٧.

^{٤٢} المصدر السابق، ص١٣٦-١٤٠.

^{٤٣} المصدر السابق، ص١٤٠.

^{٤٤} المصدر السابق، ص١٣٣.

^{٤٥} المصدر السابق، ص١٣٢.

أما المتتبع لمصطلح علم اللسانيات، فقد يصطدم بمصطلح لم يتوخَّ اللغويون فيه الدقة الكافية للدلالة على الجوانب التي يحيط بها هذا المصطلح، فغالباً ما يجد القارئ أو المتتبع عبارات عامة مبهمة تحاول أن تجمع بين ما هو تراثي، وما هو حديث في مجال اللسانيات، وهذا ما جعل عبدالسلام المسدي ومصطفى غلفان يدعوان إلى التوفيق بين الأصالة والمعاصرة، وهناك من يتمسك بالتراث اللساني العربي دون غيره، وهذا ما وجدناه عند عبدالرحمن الحاج صالح الذي دعا إلى التمسك بالتراث اللساني القديم، والأخذ من الخليل وسيبويه وغيرهما.

وعليه، فإننا أمام أفكار وتصورات حول اللغة عامة والعربية خاصة، بعضها تقليدي يدعو إلى التمسك بالتراث، وبعضها حديث يدعو إلى إغفال التراث والتمسك باللسانيات الحديثة، وبعضها يحاول أن يتوسط الموقفين .

ومن خلال اطلاعنا على الموضوع، وجدنا أن الأزمة الحقيقية التي تعاني منها اللسانيات العربية هي أزمة مصطلحات، وأزمة الضياع بين الماضي العريق وهيمنته على عقول كثير من اللغويين العرب وبين لسانياتٍ حديثة ترى أنه لا قيمة للماضي، بل علينا تقويم التراث الماضي، وتعديله بما يتناسب مع هذا العلم الجديد، والمتتبع لهذه الدعوة يجد أنها أُخِذَتْ من الغريبين الذين دعوا إلى التخلص من النحو التقليدي السائد عندهم بعد ظهور اللسانيات الحديثة.

أهم النتائج:

- المصطلحان يحملان الدلالة ذاتهما، أما عن الاختلاف الحاصل بينهما، فإنه يعود إلى ما يعتري بعض الواضعين من ضعف في أثناء ترجمة المصطلح الأجنبي.
- هناك من يفضل ويرجح مصطلح اللسانيات، ويرى أنه الأفضل مستنداً إلى أدلة مقنعة وإلى توصيات لأهل الاختصاص تركي هذا المصطلح، وتدعوا إلى استعماله على النطاق العربي كله، ومن هذه الأدلة أن اللسانيات علم واسع استفاد من كل العلوم الأخرى في دراسة اللغات والتأريخ لها بسرد تاريخ الأسر اللغوية، وإعادة بناء اللغات الأم في كل منها ما أمكنه ذلك، واكتشاف القوانين الضمنية التي تحكم الظاهرة اللغوية، وضبط بنيتها الصوتية والصرفية والتركيبية والدلالية، وبناء نظرية لسانية مستقلة بذاتها.
- رفض بعض لغوي المشرق العربي التلاعب ببنية اللغة العربية من خلال تعديل أمور وإضافة أمور أخرى لتناسب مع هذا العلم الوافد من الغرب، فهم يرون أن غاية وعمل هذه العلوم لاسيما الحديثة منها يقتصر على شرح اللغات وتفسيرها وبيان خصائصها دون المساس ببنيتها.
- رأى بعض علماء اللسانيات في المغرب العربي أن استعمال هذا المصطلح خاطئ في علم اللغة، لأنه يعتمد على اللسانيات في تدريس النحو وتقويم اللغة وهذا ما رفضه الكثيرون من اللغويين وعلى رأسهم الدكتور عبدالرحمن الحاج صالح، الذي رأى أن العودة إلى الأصالة هي خير معين على فهم هذا المصطلح، وانطلاقاً مما تقدم نجد أن أزمة المصطلحات كبيرة ومستفحلة، إذ
- يكاد يقتصر عمل و جهود اللغويين في العصر الحديث على البحث في المصطلحات وترجيح مصطلح على آخر.
- ثمة خلافات حادة وعميقة في مسألة الأصالة والمعاصرة في تطبيق هذا العلم.

المصادر والمراجع

- إبراهيم ، خولة ، **مبادئ اللسانيات** ، دار القصبه ، الجزائر، ٢٠٠٦، ط٢.
- ابن جني، أبو الفتح عثمان، **الخصائص**، دار الكتب المصرية، تحقيق، مُجدد علي النجار، ج١، ط٢، دون ت.
- ابن خلدون، ولي الدين عبدالرحمن بن مُجدد، **مقدمة ابن خلدون**، ت: عبدالله مُجدد الدرويش، دار يعرب، ٢٠٠٤، ط١.
- ابن فارس، أبو الحسن أحمد بن فارس بن زكريا، **الصاحبي في فقه اللغة العربية ومسائلها وسنن العرب في كلامها**، دار الكتب العلمية، لبنان، بيروت، ١٩٩٧، ط١.
- ابن منظور، مُجدد بن مكرم، **لسان العرب**، مادة لغا، دار صاد، بيروت، ط١، ج١٥، دون ت.
- السبكي، تاج الدين أبو نصر عبدالوهاب بن علي بن عبدالكافي، **رفع الحاجب عن مختصر ابن الحاجب** ، تحقيق، الشيخ علي مُجدد معوض، الشيخ عادل أحمد عبدالموجود، عالم الكتب، ج١، بدون ط.
- السعران، محمود، **علم اللغة مقدمة للقارئ العربي**، دار النهضة العربية، بيروت، دون ط، دون ت.
- السكاكي، أبو يعقوب بن يوسف بن مُجدد بن علي، **مفتاح العلوم**، ت: عبدالحميد هندواوي، دار الكتب العلمية، لبنان، بيروت، ٢٠٠٠، ط١.
- الضامن، حاتم صالح، **علم اللغة**، جامعة بغداد، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي .
- العايد، سلمان بن إبراهيم، **أسس علم اللغة العام وتطبيقاته على اللغة العربية**، مقالة، نادي مكة الثقافي، ١٤٢٣هـ.
- الفارابي، أبو نصر ، **إحصاء العلوم**، دار و مكتبة الهلال، ١٩٩٦، ط١.
- المسدي عبدالسلام، **قاموس اللسانيات**، دار العربية للكتاب، بيروت، دون ن، دون ط.
- ترزي، فؤاد حنا، **في أصول اللغة والنحو**، دار الكتب، بيروت، ١٩٦٩، دون ط.
- حجازي، محمود فهمي، **مدخل إلى علم اللغة**، دار قباء، القاهرة، دون ت، دون ط.
- شاهين، عبدالصبور، **في علم اللغة العام**، مؤسسة الرسالة، ١٩٩٣، ط٦.
- عبدالنواب، رمضان، **المدخل إلى علم اللغة ومناهج البحث اللغوي**، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٩٩٧، ط٣.
- علي، مُجدد مُجدد، **مدخل إلى اللسانيات**، دار الكتب الجيدة المتحدة ، لبنان، بيروت، ط٤، ٢٠٠٤، ج١.
- غلفان، مصطفى، **اللسانيات العربية أسئلة المنهج**، اللسانيات، دار ورد الأردنية، ط١، ٢٠١٣.
- قدور، أحمد، **مبادئ اللسانيات**، دار الفكر، دمشق، ٢٠٠٨، ط٣.
- مصطفى، إبراهيم، عبد القادر، وآخرون، **المعجم الوسيط**، دارالدعوة، ط٢، ١٩٦٠.
- ميلود، منصور، **الفكر اللساني عند الدكتور عبدالرحمن الحاج صالح من خلال مجلة اللسانيات**، ع ٧، مجلة العلوم الإنسانية، جامعة مُجدد خضير بسكرة، ٢٠٠٥.
- وافي، علي عبدالواحد، **علم اللغة**، دار نهضة مصر، القاهرة، ط٩، ٢٠٠٤.

YAYIN İLKELERİ

1. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi (J-EAST), Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayınlanan ulusal hakemli, online yayın yapan akademik bir dergidir.
2. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi, eğitim bilimleri, öğretmen yetiştirme, uluslararası ilişkiler, iktisat, işletme, ekonometri, maliye, siyaset bilimi, sosyoloji, kamu yönetimi, psikoloji, tarih, Türk dili ve edebiyatı, felsefe, hukuk alanlarında ulusal/uluslararası düzeyde bilimsel bir niteliğe sahip, özgün araştırma, kitap değerlendirme, editöre mektup ve derlemelere yer verir.
3. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi, Açık Erişim ilkeleri gereği, makale yollama, değerlendirme ve yayınlama süreçlerinde yazarlardan hiçbir ücret talep etmemektedir.
4. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisinde makaleler Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki dilde yayınlanabilir. Türkçe dilinde yayınlanan makaleler için İngilizce genişletilmiş özet istenmektedir. Derginin tüm sayılarına online (Dergi Arşivi bölümünden) ulaşılabilir.
5. Dergiye gönderilen makalelerin başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere aynı anda başka bir dergiye gönderilmemiş olması gerekmektedir. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi yayınlanmak üzere kabul edilen makalelerin tüm yayın haklarına sahiptir.
6. Dergiye gönderilecek makalelerin sadece journalofeast.hu.edu.tr adresindeki "Makale Gönder Sistemi"nde açılan hesaba yüklenmesi gerekmektedir. Editöre ya da Yayın Kurulu üyelerine ve posta ve e-posta olarak gönderilen makaleler resmi başvuru olarak kabul edilmemektedir.
7. Dergiye gönderilen yazılar Editör ve Yayın Kurulu tarafından ön incelemeden geçirilir. Ön incelemede uygun bulunmayan makaleler hakemlere gönderilmeden reddedilir. Süreç konusunda hakemler sistem yoluyla bilgilendirilir.
8. Ön inceleme sonucunda uygun olduğuna karar verilen çalışmalar bilimsel açıdan değerlendirmesi için alanında uzman iki hakeme gönderilir. Hakemlerden ikisinin de olumlu rapor vermesi durumunda eser yayınlanır. İki hakemden biri olumlu diğeri olumsuz rapor sunarsa makalenin yayınlanıp yayınlanmayacağına kararı, alan editörüne bırakılır. Gerek duyulması durumunda çalışmalar, hakemlerden gelen eleştiri ve öneriler doğrultusunda önerilen düzeltmelerin yapılması için yazarlara sistem üzerinden geri gönderilebilir.
9. Hakkari Üniversitesi öğretim üyeleri dergimizin doğal hakemleridir.
10. Dergiye gönderilen çalışmaların içeriğinden yazarlar sorumludur. Ayrıca yazarlar dergide yayınlanan eserlerin açık erişimini kabul ederler.
11. Dergimize gönderilen çalışmalar öncelikli olarak intihal programlarında kontrol edilmektedir. **İntihal oranı % 20'nin üzerinde olan çalışmalar değerlendirmeye alınmamaktadır.**

YAZIM KURALLARI

1. Makalenin tamamı Times New Roman, 12 punto, tek satır aralığında yazılmalıdır. Makalenin sayfa yapısı üst, alt, sağdan ve soldan 2.5 cm olmalıdır.
2. Paragraflar arası boşluk önce ve sonra 0 nk olmalıdır. Paragrafın girintisi 1.25 cm olmalıdır.
3. Makalenin başlığı bütün harfleri büyük, koyu ve ortalanmış olarak yazılmalıdır. Başlıktan sonra çalışmanın yazıldığı dile göre özet yazılmalıdır. Özet 250 kelimeyi geçmemelidir.
4. Özet 10 punto ve italik olmalıdır. Özetten sonra en çok 5 kelimedenden oluşan Anahtar kelimeler eklenmelidir.
5. Çalışmanın diğer dildeki başlığı (ana başlık Türkçe ise İngilizce, İngilizce ise Türkçedir), özeti ve anahtar kelimeleri aynı şekilde yazılmalıdır.
6. Çalışmanın ana başlıkları koyu ve tamamı büyük harflerle, alt başlıkları ise sadece ilk harfleri büyük ve koyu olarak yazılmalıdır.
7. Giriş bölümü yeni sayfadan başlamalıdır. Sonraki başlıklar ise bir satır atlanarak devam etmelidir.
8. Tablo içi metinler önce ve sonra 0 nk ve 10 punto olmalıdır. Tablolarda dikey çizgilere yer verilmeyerek tabloların sayfanın ortasına hizalanmasına dikkat edilmelidir.
9. Sonuç ve Kaynakça bölümleri de yeni sayfadan başlamalıdır.
10. Makaleler, 10000 sözcüğü geçmemelidir.
11. Türkçe makalelerde Türk Dil Kurumu'nun sözlükleri ve yazım kılavuzu dikkate alınmalı ve mümkün olduğunca Türkçe sözcükler kullanılmalıdır. Alana özgü yabancı dildeki kavramın/terimin Türkçe karşılığı kullanılırken ilgili kavramın/terimin ilk kullanıldığı yerde yabancı dildeki karşılığı parantez içinde verilmelidir.
12. Makalede 'Kaynakça' kısmından sonra 750-1000 sözcükten oluşan bir özet bulunmalıdır. Makalenin dili Türkçe ise geniş özet İngilizce, İngilizce ise Türkçe olmalıdır. Geniş özet, 12 punto büyüklüğünde, "Times New Roman" karakteri kullanılarak hazırlanmış olmalıdır. Bu özet alt başlıklar içermemeli ve tek sütun halinde belirtilen uzunlukta olmalıdır.
13. Makalelerin APA6 formatı veya İsnad Atıf Sistemine göre hazırlanması gerekmektedir. **Yazım kurallarına, APA6 ve İsnad Atıf Sistemine uygun hazırlanmayan çalışmalar doğrudan reddedilecektir.**